

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ORD. PROF
HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Uyanış
devirlerinde
tercümenin
rolü

ÜLKEN YAYINLARI

İSTANBUL ; 2005
Ücretsiz PDF İNDİRMEK İÇİN : <http://www.rantey.org>

İlk baskısı *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü* adıyla 1935 te,
ikinci baskısı *İslam medeniyetinde tercümeler ve tesirleri* adıyla
1947’de yapılan bu yapıtın dili olduğu gibi korunmuş,
bugün eskimiş olan kimi sözcüklerin kolay anlaşılabilmesi için
son bölüme bir sözlük eklenmiştir

*

Yayına hazırlayanlar:

GÜLSEREN ÜLKEN

SAİT MADEN

ISBN 975-95093-1-8

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Birinci baskıya önsöz

Uyanış devirlerinde tercümenin rolü adı ile meydana getirdiğim bu kitap birçok parçalarında tahlilî, fakat her tarafında muayyen bir fikrin müdafaası görüldüğü için terkibî bir kitaptır. Bu mevzuun birçok yerleri eskidenberi zaten çalışılmakta olduğundan terkibe geçmek bütünü güç olmamıştır. Yalnız şurasını söylemeli ki bazı bahislerde tahlil henüz tam olmadığından dolayı, ilerde eklemeler veya yenileştirmeler yapmak lâzım gelecektir.

Bu kitaptaki temel fikir şudur: Ayırı ayırı medeniyetleri açar gibi görünen büyük "uyanış"lar, hakikatta, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa "tercüme"dir. Ülkemizde bu fikre ilk önce Tanzimat mütefekkirleri dikkat ettiler. Fakat bunun için hiçbir esaslı savaşma görülmedi. Mehmet Mansur Bey'in *İskenderiye kütüphanesi* adlı eseriyle, Akyiğit zade Musa Bey'in *Avrupa medeniyetine bir nazar*'ı bu fikri canlandırmak için yapılmış iki değerli teşebbüstür. Bir kaç ay önce Ali Kemali Bey'in neşrettiği *Tercüme hakkında düşünceler ve bazı nümuneler* adlı kitabı da bu mevzu hakkında mühim bir

tetkiktir Bu eserde Tanzimat'tan sonra bizde yapılan başlıca tercümelerden örnekler alınarak asılları ile karşılaştırılmıştır. Kitabın son faslında Tanzimat'tan sonraki tercüme faaliyetimizden bahsederken bu kitaptan da istifade edilmiştir On yıl kadar önce bir mecmuada çıkardığım bir makalede bu eski teşebbüsleri yenileştirmek, ve dikkati bu mühim dava üzerine çekmeğe çalışmışım

Bu fikrin - her şeyden önce - amelî değeri üzerinde düşünmeliyiz: medeniyet sürekli bir yürüyüştür. Max Scheler'in dediği gibi her ulus, büyük medenî akışla birleşen ve ona karışan yeni bir sudur O kendinden bir şeyler getirir; fakat onu büyük akışa katmasını bilmezse hiçbir şey yapmış olmayacaktır Medenî akışa ayak uydurmak demek ona karıştığı yere kadar bütün fikir mahsullerini tanımak ve onlarla yoğrulmak demektir Ostwald Spengler'in sandığı gibi kendi içine kapanmış, başkalarından habersiz ve kendikendine doğup büyüyen, devresini tamamlayan medeniyetler yoktur Eski Sümer ve Mısır Yunan'a, Yunan Latin'e ve İslâm'a, İslâm ve Latin dünyaları Rönesans vasıtasıyla Avrupa medeniyetine ulaşır Bu sürekli yoldan ayrılan ve ayrı kalan dallar kendi kendine çürüyüp düşmeğe mahkûmdur: Eski Amerika medeniyetleri bundan dolayı yarı kalmış ve yemişlerini vermeden kaybolup gitmiştir.

Bizim için lâzım olan eski İslâm ve yeni Avrupa uyanışlarında olduğu gibi çok sistemli ve hararetli bir tercüme faaliyeti canlandırmaktır Tanzimat'tan beri geç kalınan bu yola girmenin tam zamanıdır; ve şükre delim ki girilmiştir.

Merhum Reşit Galip Bey beni tetkik için Almanya'ya gönderdiği sırada kendisine bu mesele ile uğraşmak istediğimi söylemişim O zaman Berlin Devlet Kütüphanesi'nde ve daha sonra İstanbul kütüphanelerinde buna ait bazı notlar topladım. Bunlardan büyük

bir kısmını İstanbul Üniversitesi'nde Türk tefekkürü tarihi seminerlerinde araştırma mevzuu olarak anlattım. Rönesanstan sonraki kısımları katmak ve bazı bahisleri derinleştirmek suretile bu kitap meydana geldi. Evvelce Nufil-bin-Cercés adında Suriyeli bir Hıristiyan tarafından da böyle terkebî bir eser yazılmıştır. Fakat onun kitabı tercümeden ziyade doğrudan doğruya medeniyetler arasında fikrin intikal ve devamına aittir. Bundan dolayı bu kitap, mevzuunda ilk terkip denemesi sayılabilir. Eksik ve yanlışlarını ilerde süplemanlarla tamamlamak ve düzeltmeği düşündüğüm için, kitabı bu hali ile meydana koymağa cesaret ettim

1935

İkinci baskıya önsöz

Yeryüzünde birbirinden habersiz medeniyetlerin yaşamış olduğu inkâr edilemez. Eski Amerika medeniyeti ile Avrupa'nın, eski Çin ile Yakın Doğu'nun temaslari o kadar azdı ki, bunların uzun müddet birbirlerine tesir etmeden kendi çevreleri içinde inkişaf ettikleri söylenebilir. Fakat Akdeniz medeniyetini teşkil eden halkalar için böyle bir iddiaya imkân yoktur. Eski Mısır ve Mezopotamya ve Ege'nin saçıyağına dayanarak teşekkül eden bu medeniyet Grek'ler vasıtasıyla Roma ve Güney Avrupa'ya, Anadolu ve Mezopotamya vasıtasıyla bir aralık Hind'e kadar uzanmış; bu suretle biri Akdeniz'in doğusunda Irak ve Anadolu, diğeri Akdenizin batısında Latin âlemi olmak üzere iki kısma bölünmüş olmasına rağmen yine aynı geleneğin devamı halinde yaşamıştır. Bu medeniyete sonraki yüzyıllarda kuzeyden katılan Germanler, Slavlar, Türkler, güneyden katılan Araplar ve Berberilerle medeniyet hacim ve kesafet ve muhteva bakımından kuvvetlenmiş olmakla

tetkiktir Bu eserde Tanzimat'tan sonra bizde yapılan başlıca tercümelerden örnekler alınarak asılları ile karşılaştırılmıştır. Kitabın son faslında Tanzimat'tan sonraki tercüme faaliyetimizden bahsederken bu kitaptan da istifade edilmiştir On yıl kadar önce bir mecmuada çıkardığım bir makalede bu eski teşebbüsleri yenileştirmek, ve dikkati bu mühim dava üzerine çekmeğe çalışmıştım.

Bu fikrin her şeyden önce - amelî değer üzerinde düşünmeliyiz: medeniyet sürekli bir yürüyüştür Max Scheler'in dediği gibi her ulus, büyük medenî akışla birleşen ve ona karışan yeni bir sudur O kendinden bir şeyler getirir; fakat onu büyük akışa katmasını bilmezse hiçbir şey yapmış olmayacaktır Medenî akışa ayak uydurmak demek ona karıştığı yere kadar bütün fikir mahsullerini tanımak ve onlarla yoğrulmak demektir Ostwald Spengler'in sandığı gibi kendi içine kapanmış, başkalarından habersiz ve kendikendine doğup büyüyen, devresini tamamlayan medeniyetler yoktur Eski Sümer ve Mısır Yunan'a, Yunan Latin'e ve İslâm'a, İslâm ve Latin dünyaları Rönesans vasıtasıyla Avrupa medeniyetine ulaşır Bu sürekli yoldan ayrılan ve ayrı kalan dallar kendi kendine çürüyüp düşmeğe mahkûmdur: Eski Amerika medeniyetleri bundan dolayı yarı kalmış ve yemişlerini vermeden kaybolup gitmiştir.

Bizim için lâzım olan eski İslâm ve yeni Avrupa uyanışlarında olduğu gibi çok sistemli ve hararetli bir tercüme faaliyeti canlandırmaktır Tanzimat'tan beri geç kalınan bu yola girmenin tam zamanıdır; ve şükre delim ki girilmiştir.

Merhum Reşit Galip Bey beni tetkik için Almanya'ya gönderdiği sırada kendisine bu mesele ile uğraşmak istediğimi söylemiştim. O zaman Berlin Devlet Kütüphanesi'nde ve daha sonra İstanbul kütüphanelerinde buna ait bazı notlar topladım Bunlardan büyük

bir kısmını İstanbul Üniversitesi'nde Türk tefekkürü tarihi seminerlerinde araştırma mevzuu olarak anlattım. Rönesanstan sonraki kısımları katmak ve bazı bahisleri derinleştirmek suretile bu kitap meydana geldi Evvelce Nufil-bin-Cercés adında Suriyeli bir Hıristiyan tarafından da böyle terkibî bir eser yazılmıştır Fakat onun kitabı tercümeden ziyade doğrudan doğruya medeniyetler arasında fikrin intikal ve devamına aittir. Bundan dolayı bu kitap, mevzuunda ilk terkip denemesi sayılabilir. Eksik ve yanlışlarını ilerde süplemanlarla tamamlamak ve düzeltmeği düşündüğüm için, kitabı bu hali ile meydana koymağa cesaret ettim.

1935

İkinci baskıya önsöz

Yeryüzünde birbirinden habersiz medeniyetlerin yaşamış olduğu inkâr edilemez. Eski Amerika medeniyeti ile Avrupa'nın, eski Çin ile Yakın Doğu'nun temaları o kadar azdı ki, bunların uzun müddet birbirlerine tesir etmeden kendi çevreleri içinde inkişaf ettikleri söylenebilir. Fakat Akdeniz medeniyetini teşkil eden halkalar için böyle bir iddiaya imkân yoktur. Eski Mısır ve Mezopotamya ve Ege'nin saçıyağına dayanarak teşekkül eden bu medeniyet Grek'ler vasıtasıyla Roma ve Güney Avrupa'ya, Anadolu ve Mezopotamya vasıtasıyla bir aralık Hind'e kadar uzanmış; bu suretle biri Akdeniz'in doğusunda Irak ve Anadolu, diğeri Akdenizin batısında Latin âlemi olmak üzere iki kısma bölünmüş olmasına rağmen yine aynı geleneğin devamı halinde yaşamıştır. Bu medeniyete sonraki yüzyıllarda kuzeyden katılan Germanler, Slavlar, Türkler, güneyden katılan Araplar ve Berberilerle medeniyet hacim ve kesafet ve muhteva bakımından kuvvetlenmiş olmakla

beraber ilk kökleriyle alâkası kaybolmamış ve yeni aşılarda daha fazla kuvvetlenerek devam etmiştir. Germanlerle kaynaşma yüzünden bütün Avrupa'ya ve diğer kıtalara, Araplar ve Türklerle kaynaşma yüzünden Orta Doğu'ya ve Afrika'ya doğru genişleyen Akdeniz medeniyeti bir müddet sonra iki büyük kısmı, yani Doğu Akdeniz ve Batı Akdeniz kısımlarını temsil etmek üzere İslâm ve Hristiyan medeniyetleri şeklini almıştır. Fakat, yüzyıldan fazla haclı seferlerinde birbiriyle çarpışan bu iki âlem, hakikatte iki ayrı medeniyet değil aynı medeniyetin iki parçasından ibaretti.

Akdeniz medeniyetinde İslâm âleminin büyük rolü, İskender istilâsının Hindistan'a kadar götürdüğü Yunan tesirlerini benimseyerek, zenginleştirerek, ona yeni unsurlar katarak Garba nakletmesi olmuştur. Bu büyük medenî mübadele işi 8 - 9'uncu yüzyıllarda Batıdan Doğuya, 12 - 13'üncü yüzyıllarda Doğudan Batıya yahut daha doğrusu İslâm Akdeniz medeniyetinden, Hristiyan Akdeniz medeniyetine çevrilmiştir. Yine bu kitapta Akdeniz medeniyetinin sürekli gelişmesini ve Batı ile Doğu arasındaki kültür mübadelelerini incelemeye yarayacak olan bazı meselelere dokunacağız. Kanaatimizce bu meseleler bilhassa memleketimizi en fazla ilgilendirmesi lâzım gelen bir araştırma zemini olabilir.

Bu mevzuu daha önce 1935 de *Uyanış devirlerinde tecrümenin rolü* adıyla neşretmiştik. Fakat asıl mevzuu olan İslâm medeniyetinde tercüme ve tesirler bu başlığın içerisinde âdeta kayboluyordu. Bundan dolayı kitabı bir parça genişleterek mevzuuna daha uygun olan adıyla neşrediyoruz. Modern İslâm milletleri, Mısır, Suriye, Irak, İran, Hind, v s de yeni tercüme faaliyetleri ayrı bir mevzu teşkil eder ki, burada onu tetkike girmiyoruz.

1947

H Z ULKEN

Giriş

Eskidenberi, birbirine yabancı ve kapalı birçok medeniyetlerin, bulundukları yerde (autochtone) kendi kendilerine doğup büyüyecekleri; bir ağacın dallanıp çiçeklenmesi gibi, onların yetişmesinin de kendiliğinden (spontanément) olabileceği kabul edilirdi. Böylece, kendi kabuğu içine kapanmış ayrı bir âlem olan bir Çin medeniyetinden, bir eski Amerika (Aztek ve İnka) medeniyetinden; nev'i şahsına bağlı (sui générés) bir Hint medeniyetinden bahsedilirdi.

Şunu da söylemeli ki, bu türlü düşünceleri haklı gösterecek sebepler de eksik değildi. Her şeyden önce, birbirinden epeyce uzak yerlerde meydana çıkan medenî kaynaşmalar arasındaki bağları bulabilmek için, ilk vesikalara kadar inmek lâzım geliyordu. Çok defa bunların kaybolmuş, yok edilmiş veya elimize pek bulanık şekillerde geçmiş bulunması medenî bağlantılar üzerinde düşünebilmemize engel oluyordu. Buna bir de, her

medeniyetin önce gelenleri hiçe sayarak kendini başlangıç gibi göstermek hevesinde olduğunu da katabiliriz. Samîlerin Âdem'le başlamaları, Avrupalıların yerden biten bir kaynak gibi "miracle grec"den bahsetmeleri, Çinlilerin kendilerine yeryüzünün en eski soyu gözüyle bakmaları bundan ileri gelmiyor mu? Daha ileriye giderek diyebiliriz ki, İkinci Ramses veya Alâeddin Keykubad gibi bazı büyük hükümdarlar her şeyin kendileriyle başladığına inandırmak için eski binaların üzerindeki kitabeleri sildirerek oraya adlarını kazdırmayı düşündükleri zaman aynı şeyi yapıyorlardı.

Fakat belli başlı sebebi kendi görüşümüzde, tarihî oluşu aydınlatmak için ileriye sürdüğümüz tekâmül* hakkındaki temel fikrimizde aramalıdır. Tabiat kanunlarının değiştiği hakkında hiçbir ize rastlamadığımız halde¹, geçen asırdanberi münevver* halk arasında yayılmış olan kanaat şudur ki, tabiat ve daha belli bir şekilde insanda (başlıca vasfı mükemmelleşmek olan) bir tekâmül² vardır. Bu tekâmülü izah etmek için başvuru olan yollar birbirinden ne kadar ayrı olsa bile, hepsinde birleşen nokta onun tıpkı tabiat kanunları gibi bütün tabiata, veya hiç olmazsa canlı mevcutlara ait bir prensip olduğudur: Şöyle ki, her canlı için değişmek esastır. İnsan toplulukları da bu kanun dışında kalamaz, tabiat şartlarının yardım etmediği yerlerde değişmeden

¹ Henri Poincaré, *Tabiat kanunları değişir mi?* adlı makalesinde E. Boutroux'ya haklı olarak hücum ediyordu.

² Tekâmül kelimesinin aslı olan *évolution*'da, mükemmelleşme ile hiçbir münasebet yoktur. Bunun için vaktiyle "havelân" kelimesini kullanmayı teklif etmişlerdi.

kalan cemiyetler kaideyi bozmak şöyle dursun, sağlamlaştırır. Doğrusunu söylemeli ki, ilk bakışta bu fikri haklı gösterecek deliller çoktur. Ve eğer bu böyle ise, elverişli şartlar içerisinde bulunan bir cemiyetin tekâmül etmesi için onun diğerleriyle karşılaşması veya onlar tarafından itilmesine lüzum yoktur Vak'alara daha yakından dokununca, bu fikrin saklanamayacağı ve korunamayacağı anlaşılır³

Bütün canlılarda ve hele insan topluluklarında her kıvıldama, her değişme bir zorlamanın eseridir. Tekâmülü yapan, karşılıklı tesirdir. Bünyenin miktar ve hacim bakımından değişmesi dediğimiz iç değişimleri de, onun neticesidir. Medeniyetlerin tekâmülünü de bundan ayrı düşünemeyiz

Tek bir medeniyet vardır: O da, insan toplulukları arasındaki karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesidir. Çarpışmaların doğurduğu kıvılcım yeri ni değiştirebilir Fakat bu, daha zengin yayılma yerleri bulmak içindir. Karşılıklı tesirler kompleksine karışan her yeni unsur, onu bir parça daha geniş, biraz daha uzvî (organik) bir hale getirir. Her yaradış, bir aşının çiçeğidir Aşı ne kadar kuvvetli ise, kompleks'in aksülâmeli* o kadar derin, mahsulü o kadar büyüktür Kendi içine kapanan ve her şeyi yalnız kendinde arayan cemiyetlerin yeni bir şey yaratmasına, tek ve büyük medenî açılış yoluna girmesine imkân yoktur. Çıraklık devresi geçirmeden usta olunamaz. Bütün tesirlere kapısını ge-

³ Bu meseleye 1933-1934 senesi birinci sümestrinde İstanbul Üniversitesinde verdiğim "Tarih felsefesine giriş" derslerinde etraflıca dokunmuştum

nişçe açmasını bilmeyen yeni bir şey yaratamaz. Yaratmak, temsil etmek ve uzviyete karıştırmak demektir

Tarih tetkikleri ilerledikçe, şimdiye kadar kendi kendine yetişmiş sanılan medeniyetlerin birbirlerine bağlı oldukları, aynı kökten geldikleri anlaşılır Boyalı çanak devrine ait araştırmalar Orta Asya'da Türk kavimleri ile Hindu-Avrupaî kavimlerin çok eski komşuluğunu meydana çıkarmıştır⁴ Artık felsefe tarihçileri bir "miracle grec" den bahsetmiyorlar: Yunan düşüncelerinin kaynaklarını Orta Asya'dan gelmiş bir kavim olan Sümerlerde arıyorlar⁵ Hatta daha ileriye giderek eski İran, Sümer ve Çin medeniyetleri arasında çok umumî bağlar olduğunu gösteriyorlar⁶ Bütün 'bu araştırmalara dudak bükerek, "Hepimizin aslı Âdem'dir" diyenler şu noktada hata ediyorlar ki, burada mevzuu bahis olan yalnızca bir kökten veya çok kökten çıkma⁷ yani ırk meselesi değildir

Fakat her şeyden önce, zümrelerin birbiriyle çarpışmaları, karşılaşmaları neticesinde doğan karşılıklı tesirler kompleksinin gittikçe daha geniş ve daha organik olan insan medeniyetini, birçok dal ve budaklar salmış bir halde, meydana getirmesidir Bu dallardan herbirinin canlılığı yürüyen büyük kök ile bağlarını kaybetme-

⁴ Anau hafriyatı Türkistan'da bu münasebeti gösterdi Kozlov heyeti Moğolistan'da Türk, Hint ve Avrupalı tesirlerin karşılaştığını gösterdi Gilbert de Voisin ve Segelan Çin'de Hun tesirlerini meydana çıkardılar, ilâh [Türk tefekkürü tarihi Cilt 1]

⁵ Abel Rey: *La Science orientale avant les grecs* (Évolution de l'Humanité, 1930)

⁶ Türk tefekkürü tarihi Cilt, 1 S: 27-35

⁷ Bu kelimeler monogenèse ve polygenèse karşılığıdır

mesine, yeniden tesirler alıp aksülâmeller yapmasına bağlıdır. Nitekim Çin'in, Hind'in, Osmanlı medeniyetinin bir zaman sonra kuruyup kalması, tesir kapılarını kapatmalarından ve içlerine kapanıp kalmalarından ileri gelmiştir. Garp medeniyetinin en mühim karakteri, tarih kültürü üzerine kurulmuş olması, kendinden önce doğup kaybolan bütün medenî hamlelere kapısını açabilmek için birçok perspektivlerden bakmaya çalışmasıdır.

André Gide'in *Tesir hakkında deneme*'de söylediği gibi⁸ hakiki yaradış bütün tesirlere kapılarını en geniş biçimde açık tutmakla mümkündür. Yeni mahsul bu unsurların yanyana gelmesi veya terkibi olmayacak, fakat organizm ile onların çarpışmasından doğan büsbütün yeni bir eser, yani eskisinden daha büyük ve daha evrensel (umumî) olan bir organizm olacaktır.

Bundan anlaşılır ki, medenî açılımda çıraklık devri, körü körüne bir çömezlik devri değildir. O, kapılarını bütün tesirlere açık bulundurmak demek olduğu için; onda her şeyden önce tesirlerin serbest bir çarpışması ve bunlardan doğan uzvî bir seçme ve arınma (sélection) vardır. Daha açık söyleyelim: Bir üstadın arkasından körü körüne gitmek; intihap* için birçok mevzuları olmayan bir muhitte niçin olduğunu bilmeksizin şu veya bu fikri taklit etmek, yeni hiçbir şey yaratamayacağı gibi, medenî açılışın belli başlı şartı olan süreklilik (continuité) bozulacak ve eski unsurlara yenileri katılacak yerde, her tesir kendinden öncekini yok edecek-

⁸ De l'Influence en Littérature bu makale, müellifin *Prétextes* isimindeki kitabında neshedilmiştir.

tir Bir zamanlar Emile'in arkasından gidenler, birdenbire yollarını değiştirerek Henri'nin veya Paul'un ardından gitmeye başlayacaklar, tek tesir çarpışmayı imkânsız kılacak ve hiç bir zaman ustalığa yükselmeyecek olan bir fikir çömezliği halinde kalacaktır

Bundan dolayı, medenî açılışta birer dönüm noktası teşkil eden uyanış devirlerinde, yeni fikir ve san'at mahsullerinin büyüklüğünü, açmış oldukları tesir kapılarının genişliğiyle mütenasip görüyoruz Şüphe yok ki bu tesirlerin en başında "tercüme" gelir. Makinenin (teknîğin) bir memlekete girmesi yalnız başına hiçbir netice doğuramıyor: Zenci çok güzel otomobil kullanıyor. Fakat bu makinenin arkasında saklı olup, onu iten hakikî kuvveti, büyük fikir ve san'at eserlerini göremiyor O suretle ki zenci, makinenin üzerinde olduğu halde, yine kendi kapalı kıymet âlemi içinde yaşamakta devam ediyor. Onu, medenî açılma yoluna karıştırmak için, kafasındaki bu kapalı sistemi kırmak, ve oraya çarpışacak yeni tesirler sokmak lâzımdır Diğer tâbirle onu, binbir renkli yabancı kıymetlerle temasa getirmelidir.

Bir kelime ile, "Uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini veren tercümedir." Tercüme, yukardan beri dokunduğum bütün bu karşılıklı tesirler kompleksini hulâsa eder Ve hakikaten medenî açılışın sürekliliğini temin eden bütün uyanış devirleri onunla açılmıştır. Bu yalnızca, tanımak ve öğrenmek ihtirasının tatmini için değil; fakat asıl pehlivanları bir meydana toplamak, uzak yerlerden adları isitilen kahramanları dörtvol ağzı üze-

rinde karşılaştırmak, onların yaratıcı çarpışmalarına zemin hazırlamak içindir

Bir memlekette dil bilenlerin çoğalması eğer tercüme ihtiyacını azaltırsa, bunun faydası yalnızca okuyanların bu heveslerini daha kolay doyurmalarına yardım etmekten ibaret kalacaktır. Fakat bu bahane ile tercümenin lüzumsuz bir hale getirilmesi, efkârı umumiye-de* dolaşan ve çarpışması beklenen mevzuları fakirleştirecek, seçme ve arınma imkânlarını ortadan kaldıracak, insanlığın anaç kitaplarını, etrafında münakaşa yapılan günün mes'eleleri haline getiremeyecek, hasılı, tercümenin bütün yaratıcı rolünü yok edecektir.

Filhakika, medeniyetin sürekli açılış yolu üzerindeki bütün esaslı uyanış hareketleri bu suretle, her şeyden önce, birer büyük tercüme devri ile başlamışlardır. Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleriyle, Türk Uygur uyanışı Hint, İran, Nesturî tercümeleriyle, İslâm uyanışı Yunan (Nesturî, Yâkubî), Hint tercümeleriyle, yeni Garp uyanışı⁹ İslâm (Türk, Arap, Acem), Yahudi, Yunan tercümeleriyle mümkün olmuştur. On sekizinci asırda başlayan Cermen uyanışı bütün eski kaynaklara Latin ve Anglosakson dünyasının yeni mahsullerini de katmış ve aydınlanma (Aufklärung) ile hazırlanan bu zengin tercüme faaliyeti, *Fırtına ve giriş* (Sturm und Drang) ile yaratıcı Alman kültürünü doğurmuştur. Eski Yunanlılar, Uygurlar, İslâm milletleri, Rönesans milletleri, Alman romantizmi eğer yeni bir şey yarattılar ve medeniyetin sürekli açılışına katıldılarsa; bu ancak onlara hazırlık olarak yaptıkları çok zen-

⁹ Yani Renaisans devri.

gin tercüme faaliyetinden ve bu yabancı tesirlerin aşısıyla karşılaşan derin ve içten gelme aksülâmelerden ileri gelmiştir

İslâmlar Aristo'yu tekrar ettiklerini zann ediyorlardı. Fakat hakikatte içten gelen aksülâmelerle karışan ve kaynaşan bu tesirler büsbütün yeni mahsuller vermiştir Rönesansı yapanlar eski Yunanı, Rus fikir inkılâbını hazırlayanlar tarihî maddecileri taklit ettiklerini sanıyorlardı¹⁰ Fakat onların bu ilk kuvvetten aldıkları hız –şüphe etmemelidir ki– kaynakları çok aşmış ve büsbütün yeni sahalara girmiştir

Buna karşılık, bütün tesirlere kapılarını kapamış, veya onları çok korkarak ve kıskanarak açmış olanlar da vardır Böyle davrananlar (hangi sebeple olursa olsun), medenî açılma yolundan ayrılarak içlerine kapandıkları için kuruyup düşen dallar gibi bütün canlılıklarını kaybemeye mahkûmdurlar Tarihten bunun birçok misallerini bulmak mümkündür Fakat bizi en yakından alâkalandıracak daha pek az önce içinden çıkmış olduğumuz Osmanlı devridir Bu devrin bazı bakımlardan gösterdiği büyük kuvvete rağmen¹¹, gittikçe daha ziyade yaratıcılığını kaybederek kötü bir mukallitlik*

¹⁰ İnkılâptan sonra da tekrar Sovyetler, Maxim Gorki'nin reisliği altında çok büyük bir tercüme organizasyonu yaparak, Kur'an ve İncil gibi büyük din kitapları da dahil olmak üzere bütün insanî kıymeti olan büyük eserleri yeniden tercüme ettirmeye başlamışlardır

¹¹ Osmanlı devrinde devlet teşkilâtı, arazî teşkilâtı, mimarî çok kuvvetli ve orijinal görünmektedir. Fakat diğer cihetten İslâm medeniyeti içinde doğan ve en büyük hissesi Türklere ait olan riyaziyat, tıp, felsefe ilâh gibi araştırmalar kuvvetini büyük bir nisbette kaybetmiştir

içinde kuruyup kalması, gerek İslâm tesirleri zamanında, gerek modern tesirler devrinde kapılarını korkarak açmasından; hiç bir zaman zengin bir tercüme faaliyetine yer ayırmamış olmasından ileri geliyor Bir asırdan-beri Garphlaşma yolunda yapılan bütün gayretler bazı teknik nakillerle dağınık ve cesaretsiz tercüme kırıntılarından ibaret kalmıştır

Büyük uyanış devirleriyle Tanzimat'tan beri yapılan gayretler mukayese edilecek olursa bu sonuncunun neden dolayı bu kadar kısır ve neticesiz kaldığı kolaylıkla anlaşılır

Bu umumî mes'eleye dokunup geçmek kâfi değildir İçinde bulunduğumuz devir, Türk milletinin yeni bir uyanış devridir. Bizim için tercüme faaliyetinin ne kadar büyük ve derin bir tesiri olacağını, kolektif çalışmalarımızda teşkilâtli ve sistemli bir halde ona ne kadar büyük yer ayırmaklığımız lâzım geldiğini daha yakından anlamak için eski uyanış devirlerinde tercümenin oynadığı rolleri birer birer tetkik etmek lâzımdır. İşte bu kitabı, en çok kısmı tahlilî ve *éruditionel* olan bu mes'elenin tetkikine ayırıyorum.

Asıl mevzuumuza girmeden şu noktayı da işaret etmek isterim: Medeniyetin sürekli açılmasında karşılıklı tesirler kompleksi büyüdükçe tercüme işi de o nisbette ağırlaşmakta ve güçleşmektedir Şüphe etmemelidir ki Garp rönesansını açanların omuzları üzerindeki yük, bugün bizim taşımamız lâzım gelen yükten hafif idi. Onlar yalnız Yunanlıları İslâm devri vasıtasıyla tanımaya mecbur idiler. Biz ise, hem onları, hem onlardan sonra gelenleri tanımaya mecburuz. Bazı rahat

düşkünlerinin heveslenecekleri gibi bütün bu zahmetli yoldan vazgeçmek ve yalnızca son devrin kemale gelmiş eserlerini tercüme etmekle mes'ele hiçbir zaman hallolmayacaktır. Bu âdeta bir ağacın çiçeklerini toplayıp onların kök salmasını beklemek kadar faydasızdır.

Medeniyet sürekli bir hümanizmadır Onu parçalamak veya son halkalarını zincirden koparıp almaya kalkmak mümkün değildir Goethe, Hâfız'dan Racine kadar yakın birinden bahseder gibi bahsediyordu Yeni bir kıt'a üzerinde yeni bir dünya kurmak iddiasında olan Amerikalılar, her şeye rağmen, Anglo Sakson fikrî an'anesi vasıtasıyla bütün dünya hümanizmasına bağlarını saklamaktadırlar. Din ve burjuva medeniyetlerini inkâr eden Sovyetler beşeriyetin müşterek eserlerini hiçbir zaman inkâr etmeyerek, büyük tercüme ihtiraslarını uyandırıyorlar.

Hasılı, sathî görüşlerin dudak bükerek geçtikleri ve "modası geçmiş" dedikleri tozlu kitaplar humanizması, her büyük uyanış devri gibi, bizim uyanış hareketimizde de dayanılacak ve kendinden hız alınacak en sağlam temel olacaktır

I

Eski Yunan uyanişının kaynakları

Medenî açılma yolunda bilinen en eski uyanış hareketi, eski Yunan uyanışıdır. Garpta bilhassa bu devrin hayranları arasında bu uyanış o kadar kuvvetli, o kadar kendiliğinden doğmuş gibi görülüyor ki ona "Yunan mucizesi" demek âdet olmuştur¹. Avrupahılar uzun zaman, Homiros'la ve İyonya feylesoflariyle başlayan bu medeniyet devrine yerden fışkıran bir kaynak gözüyle baktılar. H. Taine, bu mucizeyi izah etmek için san'at nazariyesine temel olan kan, zaman ve mekân kaidelerini çıkardı; hârikayı aydınlatacak muhit şartlarını araştırdı. Bununla beraber yine onun kendiliğinden doğma karakteri kabul ediliyordu. Fakat son zamanlar-

¹ Eugène Lantilhac: *Le Miracle grec*, Imprimerie Cerf, 1895

da nihayet bu fikir, esaslı bir surette sarsılmaya başlamıştır.

Bir taraftan Yunanlıların muhaceretleri* ve bu memlekete yerleşme tarzları; bir taraftan da onların temas ettikleri daha eski cemiyetlerden aldıkları şeyler meydana çıktıkça eski iddianın ne kadar mübalâğalı olduğu anlaşıldı. Bugünkü tetkiklere göre, anlaşıyor ki, Yunan ilmi üç kaynaktan gelmektedir:

1. Sümerlerden: Sümerlerin (Milâttan evvel 3500) bugünkü bilgimize göre en eski olan ilmi Etiler (Hitit) vasıtasıyla Anadolu'ya, oradan Lidya, Frikyâ, Karya (İyonya) memleketlerine geçiyor İyonya'dan Yunanlılara geçiyor (Milâttan evvel 600).

2 Fenike'den: Diğerine nazaran daha zayıf olmakla beraber Fenike ilmi gemiciler vasıtasıyla adalara (Kıbrıs, Girit), oradan Ege medeniyetine ve daha sonra Yunanlılara geçmiştir Fenikeliler Mısır ve Sümer ilminin nâkıllığı* vazifesini görmüşlerdir

3. Mısır'dan: Eskidenberi en çok bu menbaa ehemmiyet veriliyordu Hatta bir zamanlar Yunanlılara, ihtiyar Mısır'ın talebeleri nazariyle bakılıyordu Bu tesirin ihmal olunamayacak kadar mühim olduğu muhakkaktır Fakat yeni tetkikler ilk tesirin bundan daha esaslı olduğunu gösterdi

Yunanlılar umumî surette Mısır'dan hendese, Fenike'den hesap ve Sümerlerden hey'eti aldılar Fakat unutmamalıdır ki bunun yanında bir nevi hesabı, kadastroyu, tabiat bilgisini Sümerlere borçludurlar. Bu muhtelif ilimlerin Yunan'a hangi ellerden ne suretle girmiş bulunduğu tamamiyle malûm değildir

Isidore Lévy'nin tarihî filolojik tetkikleri Thales'in Karyalı olduğunu meydana çıkardı Mösyö Radet'nin tetkikleri² Anadolu'dan İyonya'ya doğru olan ağır, fakat muntazam ilmî intikalleri gösterdi.

Héraclides'ler devrinde İyonya medeniyetinde hâkim olan Şark ve bilhassa Orta Anadolu tesirleri idi. O zaman Yunanlılar arasında hâkim olan Lidya musikisi idi. Lidya ve Frikyâ havalarının taşkın mistik ruhu, cinnet derecesine kadar çıkan garip nağmeleri Yunanlılara da geçiyordu. Anadolu'nun Cybèle (Kübelüs) misterleri Yunanda Eleusis (Elefsis) misterleri halini alıyordu. Hareketin başı Mezopotamya olmakla beraber, Yunanlılar ancak üçüncü elden bu ilk tesirleri alıyorlardı.

Sümerlerde ilim³ evvelâ amelî ve teknik bir şekilde başladığı halde, sonra nazarîleşmiş ve mücerretleşmiştir.

Delaporte *Mezopotamya* adlı eserinde dünyanın bu en eski ilim faaliyetine ait Hilprecht'in, Thureau Dangin'in yapmış oldukları araştırmaları anlatıyor⁴ Evvelâ Almanya'da Georg Cantor⁵, daha sonra Fransa'da Berthelot⁶ ve Abel Rey⁷ bu ilim devrini tetkik ettiler.

² Radet, *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades*, 1892

³ Fritz Hommel, *Ethnologie und Geographie d Alten Orients* in birinci ve ikinci fasıllarında Sümerlerin Türk kavimlerinden olduğunu ispat eden lisanî ve ırkî tetkikleri toplamaktadır

⁴ Delaporte: *La Mésopotamie: Evolution de l Humanité*, 1930

⁵ Georg Cantor: *Abhandlungen die geschichte der Mathematik*

⁶ Berthelot: *Astro biologie chaldéenne* (Revue M et de Morale, 1932).

⁷ Abel Rey, *La Science orientale avant les grecs*, 1930

Hesap, ilk önce Sümerlerde başladı. Onlar 60 adedi ve emsalini kullandılar: 6, 12, 60, 360 hesaplarında esastı. 60'ın dördüncü kuvveti olan 12960000'i bulmuşlardı Aynı esası Asur arabalarının tekerleklerinde, senenin taksimlerinde ilah... görüyoruz

Uzak Şarkta da bu 60'lı taksimi buluyoruz: Çin ve Veda takvimlerinde bu esas vardır 12 hayvanlı Türk takvimi de aynı esasa bağlıdır. Sümerlerin hesabı Mısırlılarda ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi elin ve ayağın on parmağından çıkarılmış itibarî (conventional) bir hesap olacak yerde hey'et müşahedelerinden çıkarılmış olan şe'nî (réel) ve objektif bir hesaptır Sümerlerin "adet" sahasında gösterdikleri dikkate şayan* olan sistem ruhu ve insicam (cohérence) riyazî şekilde bir mantık başlangıcıdır. Diğer cihetten bu nazari ve aklî hesabın yanında, tıpkı Fisagorculukta olduğu gibi adetlerin mistik vasıflarına da rastlıyoruz

Hendese de Sümerlerde başlamıştır: Müseddesin* dıllarını* çoğaltmak suretiyle daire muhitini elde etmeye varılmış, fakat henüz π 'ye ulaşamamıştır Sümerler, amelî bir surette, arazi üzerinde kadastro ve satih ölçüleri tatbik etmişlerdir. Lugu-Landa (M.E. 3000) ve Godea (M.E. 2500) Lagash'da kadastrolar yaptırmıştır İstanbul müzesinde II'nci Sümer hânedânına âit birçok kadastro levhaları vardır. Araziye *systeme métrique* tatbik edilmiştir. Bununla beraber henüz hendesenin aklî ve mücerret bir ilim hâlini aldığı görülüyor

Heyet, Sümerlerde ilk önce ilm-i nücum* şeklinde başlamış, daha sonra *astro-biologie* halini almıştır: Yani burçlar ve yıldızlara ait hayvan ve ya nebata isimleri yal-

nızca sembol olarak kalmış; fakat ilmî rasatlar başlayarak bu bahsin ilk mistik karakteri ortadan kalkmıştır. Bundan dolayı Sümerlerin heyetini Yunan heyetine başlangıç olarak görüyoruz. Bugüne kadar yaşayan *zodiaque* takvimi bu suretle meydana gelmiştir.

Sümer kozmogonisinde bütün âlemin sudan yaratıldığı fikri hâkimdir (Orta Asya Türk kozmogonisinde de böyledir). Başlangıçta yalnız yokluk ve bunun içinde su vardır. Sudan iki mevcut doğar: Biri erkek, biri dişi olup (Apsu ve Tiamat) bütün mevcutları bunlar doğurdu. Karyalı ilk Yunan feylesofu olan Thales'e göre de bütün mevcutlar sudan yaratılmıştır. Her şeyin aslı ve ilk cevher sudur. Kur'an'daki "Ve biz her şeyi sudan diri kıldık." fikri de Sümerlerin eski komşusu ve Ur şehrinden muhaceret etmiş olan İbranîler tarafından nakledilmiş gibi görünüyor: Bütün tufan akîdesi* arzın kuruluşu, insanların yayılması hakkındaki fikirler Samî mukaddes kitaplarına olduğu kadar, Yunan mitolojisine de aynı köklerden gelmiştir. Dünyanın en eski üsturesi* olan Gilgameş efsanesinde bu kökleri buluyoruz.

Diğer taraftan Yunan medeniyeti Mısır kaynaklarından gelmektedir. Riyaziyeyi kuranlardan Pythagoras senelerce Mısır'da tahsil etmiş ve orada Harpedonaptes denilen rahiplerden bir nevi mistik riyaziyeyi öğrendikten sonra onu büyük Yunanistan denilen cenubî İtalya'da bir ilim ve bir tarikat halinde tedvin* etmiş olduğu eskidenberi malûmdur.

Mısırlıların riyaziyesi tamamiyle amelî ve tatbikî sahada kalmıştır. A'sarî sistemine dayanıyor ve kesirleri kullanıyorlardı. Bununla beraber orada bir taraftan

mantikî şekilde "ispat" yoluna girildiği; bir taraftan da sırrî adetler telakkisi ile mücerret ve küllî adet mefhumuna doğru gidildiği görülüyor. Mısırlıların hesabında hâkim olan bilhassa nispet ve tenasüp fikridir⁸

Mısırlıların ilimdeki hissesi, nazariyesiz ve felsefesiz, tamamiyle teknik, müspet ve beşerî bir bilgi meydana getirmeleridir. Yunanlılar, işte bu üç (ve daha doğrusu iki) kaynaktan gelen teknik veya yarı nazarî ilmi tamamiyle nazarî ve aklî bir hale getirdiler. Riyaziyenin sırf tahlîlî*, mücerret ve bedihî* gibi görülen karakterinin teşekkül edebilmesi için, evvelce Mezopotamya ve Mısır'da binlerce sene hayat tecrübelerinden geçmesi; uzun denemeler ve istikralarla* aklî kaidelere doğru yükselmesi lâzım gelmiştir

(Milâttan 1500 sene kadar evvel Mısır'dan Yunanistan'a hicret eden İnahus ve Kadmus tarafından ilmin nakledildiği rivayet edilir. Müverrih* Viardot'ya göre bu ilk nakil vazifesini görenler Araplardır Yunan feylesoflarından Fisagor'un seyahati muhakkaktır. Bundan dolayı haklı olarak bu eski Yunanlılara Mısırlıların talebesi deniyordu)⁹

⁸ Abel Rey, zikredilen eser, S 256

⁹ Mehmed Mansur: *İskenderiye kütüphanesi*, İstanbul, 1300 (s

II

Uygur Türk uyanişının kaynakları

Uygur Türk medeniyeti de, Yunan medeniyeti gibi karşılıklı tesirlerin doğurduğu bir komplekstir. Felsefe ve ilim sahasında onunla mukayese edilebilecek halde olmamakla beraber; dinî san'at (dinî edebiyat, mimarî, resim, heykel, nakış, ilâh. .) ve teknik sahasında birçok bediiyatçıların* eski Yunan san'atı ile karşılaştırmaya kalktıkları yüksek bir medeniyet olduğunu söylemek lâzımdır⁽¹⁾ Çin Türkistanı'nda bir dizi halinde meydana gelmiş Yunan siteleri gibi birçok sitelerden ibaret

⁽¹⁾ Wachsberger'in *San'at tetkikleri* serisi içinde *Çin Türkistanı* adlı eseri; Grünwedel'in *Chotscho* su, Franck'in *Beitrage zur kenntnis Zentral-Asiens*'i ve diğer birçok eserlerinde görülüyor

olan bu medeniyet⁽²⁾, Çin, İran, Hint, hatta Bizans medeniyetleri arasında dolaşan kervanların uğrağı, muhaceret ve istilâların yolu olduğu için bu kadar zıt tesirler bilhassa orada çarpışmış; ve asırlarca zaman Uygurlar Budist, Maniheist, Nesturî, Greko-Budist, ilâh. din ve felsefelerin tesirlerini aldıktan ve onlara çıracılık ettikten sonra; bu kaynaşmalar içerisinde, orijinal eserler meydana getirmeye başlamışlardır. Bundan dolayıdır ki Uygurlar İslâmiyetten sonra da, Türk kavimleri arasında en çok irfan eseri vücuda getirmiş ve Moğollar devrinde onlara kâtiplik ederek Çağatay edebiyatını meydana çıkarmışlardır. Türk fikir tarihi içindeki bu mümtaz mevkilerini, her şeyden evvel, kaynaklarının zenginliğine ve almış oldukları tesirlerin bolluğuna borçludurlar. Bu fasılda kısaca, onların bıraktıkları medenî izler yardımı ile, hangi kaynakları nakil ve tercüme etmiş olduklarını izah edeceğim.

Hindistan'dan gelen Budizm, İran'dan gelen Maniheizm ve gene İran vasıtasıyla gelen Hristiyanlık, Çin'den gelen ikinci Budizm Uygur memleketlerinde, çok zengin bir kütüphane teşkil edecek kadar eser bırakmıştır. Bu eserlerin hafriyat neticesinde meydana çıkarılanları Berlin'de Völkerkunde müzesinin Turfan kısmında toplanmış ve tasnif edilmiş ise de, onlardan şimdiye kadar ancak çok küçük bir kısmı Von le Coq, Müller, Grünwedel ve yakın senelerde Profesör Bang

⁽²⁾ Başlıcaları Turfan, Hoço (Karahöçö), Karaşar, Yarkend, Beş balık, Altı balıktır.

Kaupt ve Rahmeti Bey tarafından neşredilebilmiştir⁽³⁾

*

* *

1 Orta Asya'ya Budizmin ilk yayılışı Yüesiler vasıtasıyladır. Budizm, doğduğundan asırlarca sonra Türkler arasına girdi. Bu sırada da Şamanizm ile uyuşmuş ve ilk koyu mistik şeklini tamamiyle kaybetmiştir. Bu yayılma Yüesi hükümdarı Kanişka zamanında olmuştur. Daha evvel Aşoka zamanında aktedilen dinî meclis her tarafa dinî propagandacılar göndermiş⁽⁴⁾, bunlardan bir kısmı da Keşmire gitmişti.

Budist eserleri Hint lisanlarından Toharcaya, oradan Uygur Türkçesine nakledilmiştir (M. E. 2'inci asırdan M. 5'inci asra kadar) Budizm evvelâ, Yüesilerin iki merkezinden biri olan Belh'e kadar sokuldu. Milâdın 80–100 senelerinde Budizmin yanı başında Mazdeizm ve Sivaizm gibi yeni itikatların da bu geçit memleketinde yer bulduğu görülüyor⁽⁵⁾

Sekizinci asırda vücade getirilmiş olan bazı Uygur kitaplarından, Brahmanizm ile karışık şekilde yeni bir Budizm cereyanının girmeye başladığı anlaşıyor. Bundan önce Uygurlar arasında Maniheizm daha ziyade yayılmıştır. Çinli seyyah Vang-yen-te Karahoço'dan geçerken (981–983) bu şehirde 50 kadar Budist ma'bedi gördüğünü ve bunların Tang imparatorları tarafından

⁽³⁾ Bu eserler küçük broşürler veya ayrı basımlar (sonderabdruck) halinde Walter de Gruyter tarafından tabedilmiştir

⁽⁴⁾ Edouard Specht, *Études sur l'Asie centrale* (jour asiat, t II, 1883)

⁽⁵⁾ Edouard Specht, aynı makaleler

verilmiş isimlerinin kitaplarında yazılı olduğunu söylüyor⁽⁶⁾ Bu izahattan anlaşılıyor ki Budizm, Türk memleketlerine çok uzun bir tarihî devre içerisinde (aşağı yukarı bin sene) birçok defalar, muhtelif şekillerde girmiştir

Elimize geçebilen eserler 8-9'uncu asırlara ait olanlardır. Bu asırlarda çok yüksek mahsuller vermeye başlayan Uygur san'at ve edebiyatı mevzu ve ruh itibarıyla Budizmden —büyük nispette— mülhem oldu. Bu derin mistisizm tesirleri yalnız dinî edebiyatta kalmayarak resim ve heykel gibi bütün plastik san'atlarda da görülmeye başladı. Âdeta Hıristiyanlık tesiri ile doğan garp primitifleri ve mistik san'atı gibi, bu 'feyizli Türk medeniyetinde Budizm tesiri altında ifadesi tamamiyle mistik olan bir plastik san'at doğmaya başlıyordu. Burada ve Maiteryanın birçok heykelleri, Brahmanizmle karışık Budizmin cehennem telâkkisine ait büyük tavan resimleri, kubbe ve duvar tezyinatı aynı mistik ruhu taşımaktadır⁽⁷⁾

Uygur dinî edebiyatının mühim eserlerinden olan *Maitri Simit* de diğerleri gibi Budizmin ana fikirlerinden birisini ifade etmektedir. Müller, *Uigurica*'larında evvelâ bazı Uygurca Budist eserlerini tahlil ve tercümeyle başlamıştı. Profesör Bang ve von Gabain *Suvarna Prabhasa*'da *Günah itirafı* adlı Uygurca bir dinî eseri tahlil ettiler. Müller ve Sieg de *Maitrisimil u Tocharisch*'de yukarıda zikrettiğimiz mühim eserin Toharca vasıtasıyla Uygur edebiyatına intikalini tetkik ettiler. Fakat henüz

⁽⁶⁾ Edouard Chavanne: *Documents sur les Tou-Kioues*

⁽⁷⁾ Von E. Waldschmidt: *Ghandhara, Kutscha, Turfan* (1925)

bu ana kitap ve onun kadar mühim olup Uygur Budizm edebiyatının şaheserlerinden olan *Altın yaruk* tahlil ve neşredilememiştir. Bunların neşri Türk fikir tarihine, *Kutadgubilik* veya *Divan-ı lugat-et-Türk* kadar hizmet edecektir⁽⁸⁾

Grünwedel, *Altbuddistischen Kultstätten* adlı eserinde Budist Uygur eserlerinden bir kısmını neşretti. Stein, *Ancient Khotan*'da bu metinlere bir yer ayırdı. Cl. Huart, *Le Conte bouddhique de deux frères* adlı makalesinde Uygur harfleriyle ve Uygurca bir Budist metnini tahlil etti⁽⁹⁾

Hasılı Budizm etrafında Uygurların yapmış oldukları tercümelere dair bu neviden daha birçok tetkikler olduğu gibi; bu eserlerin en büyük kısmı henüz neşredilmemiş bir halde durmaktadır.

2. Uygurlar üzerinde en çok tesir yapan cereyanlardan biri de Maniheizmdir. O bir din veya felsefe olmaktan ziyade bir *théosophie* yani dinî hikmet idi. Mani (doğumu 215) bir peygamber değildi. Yüksek edebî ve fikrî kıymeti olan eserlerini Süryanîce ve Farsça yazmıştı. Bunlardan en meşhuru olup İran hükümdarı Şa-

⁽⁸⁾ Sanskritçe olan *Altun Yaruk* (altın ışık) Uygurcaya Çince'den çevrilmiştir ve on kitaptan oluşmaktadır. İçinde 31 bölüm vardır. Uygurca çevirinin bölümleri dünyanın çeşitli kitaplıklarına dağılmış bulunuyor. Bu bölümler 1936'da Türkçe'ye çevrilmeye başlanmıştır. İlk çeviri Prof. Rahmeti Arat'ındır. 1945'de Prof. Saadet Çağatay, 1959'da Şinasi Tekin, 1991'de Mehmet Ölmez, 1993'te Cevval Kaya kimi bölümleri çevirmişlerdir. *Altun Yaruk*'da Buda ve Budizm ile ilgili dinsel ve felsefi öyküler anlatılmaktadır.

⁽⁹⁾ Cl. Huart, mezkûr makale (Journ asiat cilt III 1913)

pur namına yazılmış olan *Şabuhrgan* bilhassa Türkler arasında çok yayılmıştır.

Mani'nin dinî felsefesi iki esastan teşekkül ediyordu: a) Nazarî ve diyalektik esas: O, bu sıralarda yakın şarkta hâkim olan bütün fikirlerden müteessir olmuştu. Aramî ilâhiyatı (Hıristiyanlık), Mazdeizm, Yeni Eflâtunculuk, Helenik felsefe bu geniş terkipçi hikmetin temelleri idi. Onlarda müşterek olan noktaları bulmuş ve geniş bir sentez içerisinde eritmiştir.

Mani felsefesi, her şeyden evvel, bir âriflik, *gnosticisme* yani bir nevi tasavvuttur.

b) Mitolojik esas: Mani, birçok dinlerin üsture*lerini toplamış, fakat bunları ancak felsefî fikirlerin sembolleri olarak kullanmıştır: Faraza İsa, Hürmüz, nur, ruhulkuds, ilâh. kelimeleri Mani'nin felsefesinde semboller olmak üzere yan yana yer tutmaktadır⁽¹⁰⁾

Bu dinî-felsefî cereyan sekizinci asır ortalarında Uygur memleketine girdi. Uygur hükümdarı Böğük Han Mani mezhebinin resmen kabul etti ve bu cereyanın belli başlı eserlerini tercüme ettirmeye başladı. O zamana kadar Budist ve Şamanî olan halkın bir kısmı da bu yeni felsefî mezhebi kabul ettiler⁽¹¹⁾ Uygurlar, M. 771'de memleketlerinin muhtelif yerlerinde Mani mâbetleri kuruyorlardı. Her mâbet aynı zamanda bir kütüphane idi. Bu dine mensup olanların beyaz elbise ve beyaz bir başlık giymeleri usuldendi.

⁽¹⁰⁾ H. H. Schaeder: *Manichæismus* (Die Religion in der Geschichte und Gegenwart).

⁽¹¹⁾ Köprülüzade Mehmet Fuat: *Türk edebiyatı tarihi* (Jurnal azyatik: Drouen'den naklen).

Çin Türkistanı'nda bulunan Türkçe eserlerden büyük bir kısmı Maniheizme aittir. Bunların arasında biz-zat Mani'nin *Şabuhrağan*'ının tercümesi olduğu gibi, bazı dinî kitaplar, Mani şarkıları ve ilâhileri, tedavî fen-nine ait risaleler, Mani mâbetlerinde bulunmuş dinî *mythos*'ları tasvir eden bazı resimler ve minyatürler de vardır. Bunlardan yine ancak mahdut bir kısmı neşre-dilebilmiştir. W K. Müller *Chuastuanift*'de; von Le Coq, *Ein manichäisches Buch*'de, Bang, *Manichäische Leien Be-icht Spiegel* (1922)'de; aynı zat *Manichäische Hymnen*'de ve V. Gabain'le birlikte *Der Grosse Hymnus auf Mani*'de ve bu neviden daha birçok kitaplarda evvelâ tercüme olarak başlayan, sonra telif ve orijinale geçen Uygur Mani edebiyatından mühim bazı parçaları neşretmişler-dir.

Bütün dinlere karşı aynı gözle bakan eski Türkler arasında en az yayılmış itikatlardan birisi, Hristiyanlık-tır. Nasturî rahipleri Bizans'tan kovularak İran'a, daha sonra Türk memleketlerine sığındıkları zaman, orada iyi karşılanmışlar ve himaye görmüşlerdir. Uygurlar arasında Hristiyanlığı kabul edenler de olmuştur. Fa-kat bu din Oğuzlar ve Uygurlarda hiçbir zaman bir ce-maat dini halini almış olmayıp, her zaman mevziî* ve mahdut bir itikat olarak kalmıştır. Bununla beraber ge-ne, Nasturî eserleri Uygurlar tarafından tercüme edil-miş, yazıları taklit edilmiş; Nasturî yazısının tekâmül etmiş bir şekli olarak Uygur yazısı meydana gelmiş; Uygurlar tarafından tercüme suretiyle meydana getiril-miş olan bir Nasturî edebiyatı tesekkül etmiştir. Yukar-

da zikrettiğim Alman türkiyatçıları tarafından bunlardan bir kısmı neşredilmiştir⁽¹²⁾

4. Uygurlar arasında en sonra ve en esaslı olarak yayılan din İslâmiyettir. O da diğer dinler gibi bu memlekete istilâ yolu ile değil, kendiliğinden girmiş olduğu halde bir müddet sonra bütün dinlerin yerine geçmiştir. Uygurların İslâmlaşması da tercüme faaliyetlerine yeni bir canlılık getirmiştir. Türk kavimleri arasında İslâmî ilimleri, tasavvuf ve siyaseti ilk önce öğrenmek ve kendi dillerine nakletmek kabiliyetini gösteren Uygurlar oldu. İbni Sinâ'dan ve dolayısıyla Yunan siyasî ilminden mülhem olan Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgubilik'i*; Arap lûgatı ile Türk lûgatı arasında bağ kurmak suretiyle iki âlemi birbirine bağlamış olan Mahmut Kaşgarî'nin *Divan-ı lûgat et-türk'ü*; tasavvuf hikmeti nakleden Ahmet bin Yuknaki'nin *Aybe-t-ül-hakayık'ı*; birçok tahriplere uğramış olan bu devir fikrî hayatından zamanımıza kadar kalan en mühim eserlerdir.

Bunu takip eden Moğollar devri, Çağatay edebiyatı zamanında da Uygurlar Farsça tasavvuf kitaplarını, hikmete ve edebiyata ait eserleri nakletmekte büyük muvaffakiyet göstermişlerdir. Ali Şir Nevaî *Muhakeme-t-ül-lûgateyn*'de Türkçe ile Farsça'yı mukayese ederek birçok noktalarda Türkçenin faikliğini göstermeye çalışmıştı. Nizamî Gencevî'nin *Mahzen-i esrar'ı*, Mir Hayder

⁽¹²⁾ Barthold: *Orta Asya da Hristiyanlık* (Türkiyat mecmuası Sayı: 1) Bu zat bütün Oğuzların (Guzlar) Hristiyan olduklarını zikrediyorsa da doğru değildir. Ebû Reyhan el-Birunî, bilakis Guzların arasında en fazla Şamanlığın yayılmış olduğunu söylüyor.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türk tarafından yine manzum olarak tercüme edildi Feridüddin Attar'ın *Tezkeret-ül-evliya'sı* da bu tercüme-ler arasındadır

Yukardanberi görüldüğü gibi bütün tesir kaynakla-rı büyük mistik dinler, veya o neviden felsefeleri olan Uygur Türkleri, İslâm medeniyeti zamanında da en zi-yade tasavvufa ve tasavvufî edebiyata karşı alâka gös-termiş; bununla beraber bu mevzu dışında da siyaset ve tâbi* bazı mevzulara temas edilmiştir Türk fikir ta-rihinde mühim bir yer tutan Uygur medeniyetinin de-rin ve devamlı bir iz bırakmamasının sebebini, bilhassa onun tek taraflılığında aramalıdır. Filhakika Uygur me-deniyeti, ilim ve aklî felsefe kaynaklarıyla (yani Yunan ve İskenderiye âlemleriyle) hiç bir bağ bulamadağı için; yalnız şarkın mistik cereyanları içerisinde kalmış, bü-tün fikir hayatında "lâaklî"nin ağır basması tek görüşlü kalmasına ve yaratıcı olamamasına sebep olmuştur.

III

İskenderiye kütüphanesi

İlk zamanın sonlarında Yeni Eflâtunculuk (néoplatonisme) diye tanınan büyük felsefe ve ilim hareketinin doğması tarihin en mühim hâdiselerinden biridir. Büyük teşkilâtçı ve hukukçu olan Romalılar ilim ve san'at sahasında Yunanlılara nazaran barbar sayılabilirdi. Yunanın hasbî* ve mücerret fikir faaliyeti yerine Roma'da içtimaî gaye için olan amelî* ve müşahhas* fikir işleri kaim olmuştur. Roma, hukuk ve tarih yaratmıştır. Fakat ilim ve felsefede Yunanlıların çırağı olmaktan hiçbir zaman kurtulamadı. Bundan dolayı, eğer Yeni Eflâtunculuk hareketi ve onu canlandıran İskenderiye kütüphanesi olmamış olsaydı mücerret fikir faaliyeti kuvvetini ve sürekli akışını kaybedecekti.

İskender imparatorluğu parçalandıktan sonra, Mısır'da hâkim olan Batlamyos Soter, Yunanistan'da etra-

fa dağılmış ve himayesiz kalmış olan âlimleri İskenderiye'ye toplamış olduğu gibi; o zamana kadar vücade gelmiş bütün ilmî ve felsefî eserleri de toplatarak Serapium mâbedinin yanında büyük bir kütüphane meydana getirmişti. İşte İskenderiye mektebi ismiyle tanınan felsefe cereyanının doğmasına sebep olan ve etrafında birçok rivayetler dönen meşhur kütüphane budur⁽¹⁾ Bu hanedan harplerden uzak ve oldukça rahat uzun bir devre geçirdiklerinden, bu zamanda memleketleri bütün Yunan ilminin yeni tesirleri ve bilhassa eski Mısır zihniyeti ile kaynaşarak yeni bir dünya görüşü meydana çıktı. Hristiyanlık üzerinde olduğu kadar İslâm tasavvufu üzerinde de büyük nüfuzu olan Yeni Eflâtunculuk felsefesi bu suretle doğdu. Bu hanedan hükümdarlarından Batlamyos (Ptolemée) adıyla tanınan birkaç zat yalnızca yeni ilim ve tetkik faaliyetinin hamisi olmakla kalmamış; aynı zamanda içlerinden büyük âlimler de yetişmiştir.

Fakat Mısır krallığı Roma'nın istilâsı altında kaldığı zaman bu büyük ilim hareketi de durdu. Sezar İskenderiye'ye giderek Kleopatra ile eğlencelere daldığı sırada şehirde çıkan ihtilâl esnasında yangın olmuş, bu arada bütün Yunan ilmini ve yeni fikir mahsulleriyle beraber taşıyan kütüphane de yanmıştı. Bu sırada kütüphanede bulunan kitaplar hakkında birçok müellifler ölçüsüz rakamlar vermekte iseler de o zamanki neşri-

⁽¹⁾ Mehmed Mansur: *İskenderiye kütüphanesi* Bu eserde bilhassa Gibbon'un Roma tarihine istinat ediliyor

yat vasıtaları ve yetişmiş âlimlerin eserleri az çok bilindiği için bunun mübalâğa olduğu kolaylıkla anlaşılır

Kleopatra, yangından sonra kütüphaneyi tekrar kurmaya çalışmış ve Marc Antoine tarafından Bergama kütüphanesinin kendisine hediye edilmesi üzerine eskinden zayıf olmakla beraber yine İskenderiye kütüphanesi ilmî faaliyetini canlandırmaya başlamıştı. Fakat nihayet imparatorlar devrinde Mısır, Roma'nın tazyiki altında eski kuvvetini kaybetti; ilim hareketi durdu. Hristiyanlık taassubu onun yerini tuttu. İlmî araştırmalar ve fikir münakaşaları yerine, artık tamamiyle mezhep mücadeleleri ve tarikat hareketleri geçti

İmparator Theodosios zamanında Hristiyanlık Roma'da esaslı bir surette yerleşerek ondan başka bütün dinler ve mezhepler menedilmeye başlamış, bu suretle Hristiyanlıktan önceki itikatlara ait birçok eserler tahrip edilmeye başlamıştı.

Bu sırada İskenderiye piskopusu Théophile bütün rahipleri toplayarak Baküs mâbedini yıkmaya teşebbüs etti. Filozof Olympos'un teşvikiyle halk silâhlanarak mâbet ve kütüphaneyi korumaya muvaffak oldular. Fakat imparatorun emri üzerine halk dağılmaya mecbur oldukları için ikinci defa Hristiyanlar, başlarında Théophile olduğu halde mâbedi ve kütüphaneyi tahrip ettiler. Böylece meşhur İskenderiye kütüphanesi ikinci defa mahvoldu.

İmparator Justinianos zamanına kadar sönük bir halde faaliyete devam eden Atina mektebi Hristiyanlık taassubunun yeniden galeyaniyle kapatılmış ve burada Aristo felsefesini devam ettirmekte olan feylesoflar bir

müddet İran'a sığındıktan sonra Nuşirevan'ın Bizanslılara galebesi üzerine, muahede kararıyle tekrar dönmüşlerdir. Fakat artık eski faaliyetlerine devam edemediler.

Mısır'da Hıristiyanlığın kuvvetlenmesi, eski büyük irfan ocağı yerine yalnız dinî taassup eserlerinden ibaret bir nevi Théodicée kütüphanesinin doğmasına sebep oldu. Mısır İslâmlar tarafından zaptedildiği zaman eski kitaplardan pek azı (yani Hıristiyanlık fikirleriyle tenakuz teşkil etmeyen ve sırf ilim ve tekniğe ait olanlardan bazıları) kalmış olduğu gibi az bir miktar da papaz kitapları bulunuyordu. Hazreti Ömer'in emriyle Amr ibnül-As Mısır'ı zaptettiği zaman orada artık büyük İskenderiye kütüphanesinin eseri bile yoktu. Yalnız dağınık bazı kitaplarla bir de çok büyük olmayan kilise kütüphanesi vardı. Böyle olmakla beraber Arap istilâsı zamanında bu kütüphanelerin tamamıyla tahrip edildiğine dair bir tarihî alâmet yoktur.

Yalnız Hicrî 650 tarihinde Halep piskoposu Ebülferec'in yazdığı *Tarih-i umumî*'de İskenderiye kütüphanesinin Hazreti Ömer emriyle yaktırılmış olduğu iddia olunmaktadır. Bu kitap daha orta zamanda Latinceye tercüme edilmiş olduğu için garp müellifleri tarafından da derhal kabul edilmesine vesile olmuştur. Kütüphanenin birinci ve ikinci yangınlarından hiç bahsetmeyen Ebülferec Arap istilâsını ilim hareketinin nihayeti gibi göstermeye çalışıyor. Fakat bu iddianın dinî taassup sevkile uydurulmuş olduğu bütün tarihî vesikaların tetkikinden anlaşılmaktadır.

Araplar Mısır'ı zaptetmiş oldukları zaman orada ekserisini dinî kitaplar teşkil eden bir kütüphane buldular Eski Yunan felsefe ve ilmiyle İskenderiye mektebine ait bazı eserler de bu arada idi Fakat bu mahdut* eserler bile İslâm felsefesinin doğması için ilk temel vazifesini gören tercüme faaliyetine esas olmuştur Eğer bu sırada çok fakirlemiş ve dağınık bazı faaliyetlerden ibaret kalmış olan İskenderiye mektebi ve kütüphanesi hatta tesadüfen tahrip edilmiş olsaydı, bir iki asır içerisinde yeni bir medeniyetin doğmasına hizmet eden büyük İslâm tercüme devrine imkân olamazdı.

Yunan ilminden İskenderiye vasıtasıyla İslâm medeniyetine geçen başlıca mütefekkirler Aristo ve bütün şarihleriyle, riyazî Öklides, tabip Bukrat (Hippokrates), Calinos (Galenos) Yeni Eflâtunculuğun müessisi Felo-tin (Plotinos) ve Batlamyos (Ptolemaios)'dur. Aristo şarihlerinden bilhassa İskender Afrodisî (Alexandre d'Aphrodisias), محمد بن الحارث (Jean le Grammairien) en çok tanınmışlarıdır. Diğer Yunan mütefekkirleri ve bilhassa Eflâtun ikinci derecede tanınmıştır Sokrates'ten evvelki feylesoflardan büyük bir kısmı Aristo'nun eserleri (Metafizik'in birinci kitabı) vasıtasıyla biliniyordu. Eflâtun diyaloglarından pek azı biliniyordu Aristo'ya gelince, o da, en çok tanınmış olmasına rağmen kendi kitaplarından ziyade Yeni Eflâtuncu feylesofların şerhleriyle ve az çok değişik bir halde tanınmıştır. İslâm feylesofları Aristo'nun eksik eserlerini Eflâtun'un diyalogları veya yeni şerhleri vasıtasıyla tamamlamaya çalışmışlardır.

Öklides (M.E. 285 civarında yaşıyordu) Eflâtun mektebinde tahsilini gördükten sonra Batlamyos tarafından İskenderiyye çağırılmış ve orada bir riyaziyat mektebi açmıştır *Hendese mebadisi* ve *Mutalar* isimdeki kitaplariyle *optique* ve *catoptrique* hakkındaki bazı eserleri ve "çok dilili"lerin taksimine ait bir tetkiki zamanımıza kadar kalmıştır. Fakat eserlerinden büyük bir kısmı kaybolmuştur.

Öklides'den evvel birçok Yunan riyazîleri hendese-ye ait eserler yazmışlardır. Fakat kat'î ve mantıkî ispata dayanan hendese ilk defa onun tarafından yapılmıştır. Öklides'i muhafaza eden, eksiklerini tamamlayan ve yeni riyaziyeye nakleden İslâm medeniyeti olmuştur.

Aristo (M.E. 384–322) da Eflâtun mektebinde yetiştikten sonra ondan ayrılmış, İskender'e hocalık etmiş, yalnız başına peripatetizm mektebini vücuda getirmişti. Geniş ansiklopedik malûmatıyla bütün Yunan ilmini kuşattığı gibi, birçok eserlerinde kendinden önce gelen Yunan feylesoflarını da hulâsa etmiştir. Bundan dolayı İslâm medeniyetinde en çok Aristo'nun tanınması bütün Yunan ilim ve felsefesinin öğrenilmesi için faydalı olmuştur⁽²⁾

Aristo'dan sonra onun açtığı çığırda yürüyenler bu mektebi asırlarca müddet devam ettirdiler. Yeğeni Theophrastos ve ondan sonra Straton ve Dicéarque bu mektebi temsil ettiler. Mektebi 190–150 arasında temsil

⁽²⁾ Aristo felsefesi ve onun bütün devirler üzerindeki tesirine dair *Aristo felsefesi ve tesiri* adıyla yazdığım ve 1934 senesinde İstanbul üniversitesinde verdiğim derslerden ibaret olan kitap henüz neşredilmemiştir

eden Critolaüs artık tamamıyla Aristocu değildi. Bu felsefe yavaş yavaş Eflâtunculuk tesirleri içinde kayboluyordu. Hristiyanlıktan sonra Xénarque ve Boëthus bu yolda yürüdüler.

İmparator Severe ve Caracalla zamanında Atina’da Aristo kürsüsünü Alexandre d’Aphrodise işgal etmekte idi. Bu zatın Yeni Eflâtunculuk tesirleriyle karışık olan Aristo şerhi çok şöhrat kazanmış olup İslâm felekesinde Aristo’nun yayılmasına başlıca sebep olan eserlerdendir⁽³⁾

Hippokrates (M. E. 460’da Cos adasında doğmuş ve Tesalya’da Larissa’da ölmüştür) Tıbbın babası diye meşhurdur. Eserleri İskenderiye vasıtasıyla İslâm medeniyetine geçmiştir. İlk defa müşahade usulünü kullanmış, mizaçlar (ahlât) nazariyesini vücuda getirmiştir. Bu fikirleri Büyük İslâm tabipleri ve feylesofları tarafından takip ve itmam* edilmiştir. Bazı fikirlerine sonradan Galenos tarafından hücum edilmiştir.

Galenos (Milâttan sonra 131’de Bergama’da doğmuş ve 210’da vefat etmiştir) evvelâ zamanının felsefî fikirleriyle meşgul olduktan sonra Bergama, İzmir, Korint ve bilhassa İskenderiye’de tıp tahsil etti. Bu tetkiklerini Bergama ve daha sonra Roma’da neşretmeye başladı. 168’de büyük bir hastalık salgını dolayısıyla Roma’yı bırakarak Marc-Aurèle’le beraber harplere iştirâk etti. Galenos bir çok felsefî ve tıbbî eserler bıraktı. Bilhassa teşrih*, fizyoloji ve patoloji ile meşgul oldu. Böbreklerin vazifesi ve idrar hakkında tetkikler yaptı.

⁽³⁾ Ravaisson: *Métaphysique d’Aristote*, ikinci cilt E. Brehier: *Histoire de la philosophie*, t. I fasc. (p. 255-258).

Fakat insan teşrihine girmiyerek yalnız hayvanların teşhiriyle uğraştı. Galenos bilhassa mükemmel bir nazariyeciydi. Dört sulp ve dört mayi unsur nazariyesi bütün ilk ve orta zaman tıbbında yayıldı. Tabîî ruhlar, hayvanî ruhlar hakkındaki fikirleri orta zaman İslâm feylesof ve tabipleri arasında çok inkişaf etti. Bu büyük tabiatçının garp tıbbına geçebilmesi de diğerleri gibi yalnız İslâm mütercimleri ve hekimlerinin ondan yaptığı tercüme ve onun hakkındaki tetkik ve şerhleriyle mümkün olmuştur.

Batlamyos (ikinci asırda yaşamış, ve İskenderiye civarında Canope'da ölmüştür). Hemen bütün hayatını Mısır'da geçirmiş olan meşhur heyetşinas ve coğrafiyacıdır. Heyet, riyaziyat, optik, coğrafiya, musiki ve daha birçok ilimlerle meşgul olmuştur. Eserlerinden en mühimi *Almageste* adıyla tanınmış olan riyazî kompozisyonudur. Bu eser ilk ve orta zaman ilminde hâkim olan âlem sistemini göstermektedir. Bu zatın coğrafyası da diğer eser kadar mühimdir. İslâm heyetçileri ve coğrafiyacılarının ana menbaini bu iki kitap teşkil etmekte idi. Garplılar asırlarca müddet ondan habersiz kaldıkları halde ancak 15-16'ncı asırlarda Araplardan yapılan tercümeler sayesinde öğrenebilmişlerdir.

İslâm medeniyetine tesir yapan ve birçok tercüme edilen kaynaklardan biri de Yeni Eflâtunculuk felsefesidir: Eflâtun'la Aristo'nun mezci yolunda yapılan ilk teşebbüsler bu felsefeyi hazırladı. Mısır'ın eski mistisizmi bu felsefî terkinin köklerini teşkil etti. İlk önceler Alcinoüs, daha sonra Numenius ve Ammonius Saccas İskenderiye mektebi diye tanınan bu yeni felsefenin esas

larını hazırladılar. Şüphe yok ki onların en büyükleri Plotin (Felotin) ile Yahudi feylesofu Philon'dur

Yahya en-Nahvî Grammatikos veya Philoponos ünvanıyla meşhurdur Milâdî altıncı asır içerisinde İskenderiye'de yaşıyordu Bu zat Yeni Eflâtunculuk felsefesiyle Hristiyanlığı uzlaştırmış; diyalektik usuliyle teslisi müdafaa etmiştir Eserlerinde yaratılış hakkındaki Hristiyanlık akîdesini Yunan ve İskenderiye felsefeleri vasıtasıyla tefsire çalışıyordu. Proclus'a karşı "âlemin ezeliği"ni müdafaa eden eseriyle, Aristo eserlerine yazdığı Yeni Eflâtuncu gözle yapılmış şerhleri şöhret kazanmıştır İslâm feylesofları bilhassa bu son eseri birçok defalar tercüme ve tenkit ettiler

İşte İslâm medeniyetindeki büyük tercüme faaliyetine kaynak vazifesini gören başlıca mütefekkirler bunlardır Bunlardan başka ilerde göreceğimiz daha birçok ikinci derecede mütefekkirler ve şarihler varsa da onları daima bu umumî fikir kadrosu içerisinde koyabiliriz.

IV

İskenderiye'den Bağdat'a

Yunan eserlerinin Arapçaya nakli hususunda eskidenberi Yunancılar ve Samiyatçılar epeyce meşgul olmuşlardır Bu hususta Süryanî ve Aramî mütercimlerinin oynamış oldukları mühim rol evvelden beri zaten dikkate şayan görülmekte idi. Bu sahada elli senedenberi birçok tetkikler yapılyordu. Steinschneider'in çalışmaları, Leclerc'in Arap tababetine dair muazzam eseri bunların başında geliyor Daha yakın zamanlarda Baumstärck ve O'Leary felsefesinin nakli meselesiyle, Browne da felsefenin intikaliyle muhtasar* olarak meşgul oldular Geçen sene bir kaza neticesinde ölen ve umumî harpte İstanbul darülfünununda müderrislik eden Bergsträsser son zamanlarda bilhassa bu tercüme ve nakil faaliyetiyle meşgul olmakta idi Bu sahada onun yeni terkibî bir eser vücuda getireceği bekleniyor-

du. Baron Carra de Vaux ve İtalya'da Furlani Arapların felsefe faaliyetinin başlangıcına ait kıymetli tetkikler meydana getirdiler. Bunlara Wüstenfeld'in Arap tıbbı hakkındaki eseri ile Meyerhof'un İskenderiye'den Bağdat'a intikali tetkik eden monografisini; İslâm eskatolojisi, Muhyiddin Arabî ile Dante'nin münasebetlerini tetkik eden İspanyol âlimlerinden Miguel Asin Palacios'u; ve umumî eserler içerisinde bu mevzua dokunan bazı fasıllar veya paragrafları da ilâve edebiliriz⁽¹⁾ Bütün bu tetkikler sayesinde Yunan ilminin İslâmlara nasıl geçtiğini öğrenmek artık kolaylaşmıştır

*

* *

Mısır'ın Araplar tarafından fethi sıralarında İskenderiye yüksek mektebinin henüz devam etmekte olduğu meselesi muhakkak gibidir; Amr ibnül-As zamanında bu memlekette ilk istilâ dalgalarının devam ettiği sırada, orası biricik hakikî Yunan mektebi idi Ve gene bundan dolayı kabul etmek lâzımdır ki "manevî ilimler" in Araplara nakli hususunda bu mektep büyük bir rol oynayabilir Bu tesirin doğrudan doğruya İslâm memleketlerine nakil yolu şimdiye kadar ispat edilememiştir. Yahut daha doğrusu bu, kâfi derecede vuzuhla* gösterilmiş değildir.

⁽¹⁾ Yalnız İslâm Ansiklopedisi'nde Houtsma ve Carra de Vaux'un makaleleri; Perrier'nin Hristiyan Arap feylesofu Yahya bin Adî hakkındaki tetkiklerini, Dieterici'nin Huneyn hakkındaki eserlerini; İslâmiyetle Hristiyanlığın münasebetlerine dair daha birçok eserleri unutmamalıdır.

İskenderiye’de o devirde manevî hayatın vaziyeti hakkındaki bilgimiz de (Milâttan sonra beşinci asır ve ilerisi) tamamiyle eksiktir. Son on sene zarfındaki papi-rüs keşfiyatı da bu hususta hiçbir ilerleme temin edememiştir. Mısır’ın son *hellénique* ve ilk İslâm devrinin siyasî, iktisadî, hukukî tarihine dair malûmat kendiliğinden bizim için açılmış ve öğrenilmiş bulunuyor. Fakat bu zamanın manevî tarihi derin bir karanlık içerisinde bulunuyor. Yalnız *Patrologia orientalis*’in bazı vesikaları⁽²⁾ ve buna benzer dağınık menbalar altıncı asırda İskenderiye’de akademi ve mekteplerin ve bu müesseselerde talim hayatının devam ettiğine dair karineler veriyorlar. Fakat bütün bu tetkikler bir araya getirilirse, ilim huzurunda, büyük bir şey teşkil etmez. Henüz bu geçit devri karanlıklar içinde kalmaktan tamamiyle kurtulmamıştır⁽³⁾.

Yalnız Arapça yazılmış olup İslâm medeniyetine ait olan bazı müverrihlerin ve bazı feylesofların eserleri bu hususta bir dereceye kadar bizi aydınlatmakta ve öteki yoldan edindiğimiz dağınık bilgileri aydınlatmak, birbirine bağlamak imkânlarını vermektedir. Bununla beraber onların verdikleri malûmatı dikkatle gözden geçirmek lâzımdır. Çünkü birçok zaman değiştirmeleri, *anachronisme* yapılmış, ayrı ayrı devirlere ait insanlar yanyana getirilmiş ve bazı Yunanca isimler hemen tanınamıyacak derecede değiştirilmiş ve bozulmuştur. Mez-

⁽²⁾ *Patrologie* yahut *Patristique*, orta zamanda papaların emriyle Hıristiyan azizleri ve "Les Pères de l'Église" için yazdırılmış olan 150 ciltlik kadar büyük bir eserdir.

⁽³⁾ Meyerhof.

kûr* yazılar, 9-10'uncu asırlar zarfında telif ve Yunan muharrirlerinin nakilleri vasıtasıyla tedarik edilmiş olup İslâmiyetin ilk devirlerinde Hıristiyan mütercimler, yani kısmen doğrudan doğruya, kısmen de Süryani lisanı vasıtasıyla telif edilmiş olan *Gnomologue*'lerden nakletmektedirler

Bu mütercimlerden bazıları da eserlerinin yalnız isimlerini müverrihlere bırakmışlardır. Böylece onların çoğundan haberdar olduğumuz halde bizzat eserlerini bulamıyoruz. Onlardan yalnız bir tanesi elimize kadar gelebilmiştir. Daha sonraki Garp müverrihleri tarafından zikredildiğine göre, bu tarihler bütün rivayetleri toplamaktadırlar. Bu devre ait feylesoflar, hey'etşinaslar* ve tabiplerin hayatlarını renkli ve canlı fıkralarla anlatmışlardır.

Bu arada, ikinci elden tedarik edilmiş İslam müellifleri içerisinde en eskisi olan Ahmet bin Ebi Yakup vardır. (Bu zat el-Yakubî diye meşhurdur. Hicrî 279/Milâdî 892'de vefat etmiştir.) Bu zat ayrıca coğrafyaya ait bir eserin müellifi olarak da meşhurdur. Onun tarihi Yunan müelliflerinden Arapça olarak yapılmış iktibasları ihtiva etmekte olup Klamroth tarafından bahs ve umumî surette tercüme olunmuştur. Bu eser:

Klamroth-Über die Auszüge aus griechischen Schrifttellern bei Al-Jaqubî ismini taşımaktadır.

Bu eserin en faydalı ciheti şudur ki Yakûbî Bizans devrine ait âlimlerin tam bir serisini anlatıyor. Bu eser vasıtasıyla İskenderiye mektebi hakkındaki eski malûmatımız büyük bir nispette aydınlanıyor.

İbni Abdülhakem'in (vefatı 257/871) *Fütuh-u Mısır*'ı da Arap istilâsı devrini anlatmaktadır⁽⁴⁾

Bu kitap İskenderiye'deki akademi veya mektep hakkında hiçbir şey zikretmiyor Aynı zamanda yukarıda bahsettiğim İskenderiye kütüphanesinin Araplar tarafından yakılmasına dair Ebülferec'in iddiasını teyit eden en ufak bir şey de söylemiyor

Bundan başka Mes'udî'nin (vefatı 345/956) meşhur orijinal coğrafya ve tarih kitabı olan *Müruc-üz-zehep*' de de Mısır'ın istilâsından bahsedildiği halde kütüphanenin yanmasına ait en ufak bir âlâmet görülüyor. Bunlardan başka diğer Arapça tarih, tercümei hal ve kitabiyat (bibliyoğrafya) eserlerinde İskenderiye mektebinin sonu ve bu intikal devri hakkında dağınık malûmata rastlıyoruz

İskenderiye mektebinin son zamanı: İskenderiye müzesinin açılmasından sonra, memûldür* ki milâdî üçüncü asır içerisinde kütüphane ile beraber başka bir tetkikat merkezi de devam etmiştir Bunun Caesarum ile bir münasebeti olduğu tahmin ediliyor Bu mâbet bir kilise haline kalbedildiği* gibi, 366 senesinde de yağma edilmişti. Serapeum kütüphanesi evvelce görüldüğü gibi birinci Theodosios zamanında (391) harap olmuştu Payen felsefe âlimleri daha evvelce şehri bir müddet için terk etmişlerdi. Ondan sonra Mısır'ın payitahtında bir kütüphanenin devam ettiği hakkında artık hiçbir malûmata rastlanmıyordu

⁽⁴⁾ İbni Abdülhakem'in eserinin Fransızcası *Le Livre de la conquête de l'Egypte* adıyla Massé tarafından 1914'de tahvilmiştir.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

Ev Breccia bugün bu devrin tarihini en iyi bilen zat olarak tanınıyor Ona göre, "Dördüncü asır sonlarında İskenderiye'de böyle büyük hakikî bir kütüphanenin varlığını tasdik etmek çok müşkül, hatta imkânsızdır " Ev Breccia: *Alexandrea ad Aegyptum*, (1922): "Bu devirde, hakikaten, doğrudan doğruya bir felsefe mektebinin varlığını kabul etmek müşküldür Çünkü Hristiyan dinî taassubu eski paganist itikatlar ve kanaatların devamını hemen hemen imkânsız bir hale getirmiştir."

Yalnız bir dereceye kadar hususî mektepler ve kütüphanelerin mevcudiyeti söylenebilir Bunlardan İskenderiye'de bulunmuş birkaç Bizans papirüsünden bahsedilmiştir 500 senelerinde Proklös mektebi mensupları ve Yeni Eflâtuncu Ammonius çok meşhur olan Hermias'ın oğlu ve onun talebelerinden Simplikios, Damaskios ve Tralles'li Askepius, Theodotos, genç Olympiodoros, Jean Philoponos zikredilmektedir. Bütün bunlar İslâm feylesoflarınca tanınan İskenderiyeli Yunanlılardır İskenderiye yüksek mektebindeki talim hayatı hakkında kısa fakat canlı bir tasviri Zacharias Scholastikos'da okuyoruz Bu zat beşinci asrın sonlarına doğru Antakya'nın *Père'*lerinden olan dostu Severus vasıtasıyla zapt ve tetkik olunabilmiştir⁽⁵⁾

Orada felsefe, gramer, belâgat, tababet ve riyaziyat tahsili için Şarktan gelen gençler Beyrut (Berytos)'da bunları ararlardı. Biz öğreniyoruz ki, bu iki dost arasında Hristiyanlık akîdesinden gelen bir uzlaşma vardı Onlar ilmî tetkiklerin müşriklik (païen) devrine ait olan kısmına karşı Hristiyanlığı müdafaa hususunda müşrik

⁽⁵⁾ Meyerhof

müderislerle mücadele, mâbetlerine karşı hücumda, buldukları putları ve mâbut resimlerini tahrip hususunda tamamiyle müttetik idiler

Altıncı asrın ilk yarısında Jean Philoponos İskenderiye mektebinin belli başlı çehrelerinden idi Yedinci asrın başlangıcında Kayser Heraklios sarayının feylesofu olan Stephanos İskenderiye'nin meşhur âlimlerinden idi. Bu zat diğeri kadar İslâmlar tarafından tanınmamıştır. Yalnızca İslâm müverrihleri ve bilhassa bibliyografaları bunun ismini zikrederek geçmektedirler

Altıncı asır Hristiyan feylesoflarından Apameia'lı Johannan, tabip ve feylesoflardan Reş'Aina'lı Sergios (Theodosiopolis), tabip Diyarbekir (Amida)'li Aetios zikrediliyor

Yedinci asr başlangıcında tabip Aigina'lı Paulos ve Ahron'a rastlıyoruz.

Bu ilk âlimleri tetkik ederken İslâm müverrihlerinin takip ettikleri sıraya fevkalâde dikkat etmek lâzımdır

Leclerc, eserinin bir faslını bu devre tahsis etmiştir O bu malûmata bilhassa İbnül-Nedim'in *Kitab-ül-Fihrist*'inden çıkarmıştır Fakat Leclerc bütün kitabında bu menbaa lüzumundan fazla kıymet veriyor

Bu ilk devri aydınlatan İslâm menbalarından birisi de Türk feylesofu Farabî'nin kaybolmuş olan bir eserinden alınmış bir parça teşkil etmektedir Farabî, orada İskenderiye'nin eski kütüphanesi ve akademisi hakkında, gûya Augustus vasıtasıyla Roma'da bir akademi şubesinin tanzimi hakkında garip bazı malûmat vermektedir Farabî'nin bu parçasını Steinschneider ilk defa tercüme etmiştir. Buna göre: "Felsefî ilimler iki zümre-

ye ayrılmış olup, Hristiyanlığa kadar gelmişti Bu ilimler Roma'da nihayete erdi, İskenderiye'de ise Hristiyan kayserler tarafından men edilinceye kadar kaldı. Mantık kitapları ancak varlık şekillerinin (el-eşkâl-ül-vücudiye) sonuna kadar tetkik edilir ve gerisi men edilirdi "

Hristiyan İskenderiye'de Aristo mantığına ait tedrisatın tahdit edilmesi hakkında da bazı malûmata rastlıyoruz. Kilise tarihinde bir *concile*'in buna benzer bir kararı vermiş olduğu malûm değildir. Bundan dolayı Ernest Renan ve Steinschneider evvelce şu cihete dikkat etmişlerdi: Süryanilerin *Organon*⁽⁶⁾ etrafındaki tetkikleri daima yalnız *Analytica priora*'nın 1-7 faslına kadar tafsil edilmekte idi. Bundan maada Nasturî hareketinden beri (beşinci asır ortaları)⁽⁷⁾, Antakyalı Probus'dan beri Süryani Hristiyan feylesofları da münhasıran yalnız *Birinci Analitika*'yı tercüme ve şerh etmişlerdi. Meselâ Yakubîler arasında da meşhur Arap rahibi Georgios yalnız bu parçayı nakl ve izah etmişti. Yukarıda zikrettiğim Farabî'nin vesikası, bu Türk feylesofunun Hristiyan üstadı olan Juhanna bin Haylan (405-414)'ın Müslüman gençleri için hususî olarak *Analytica posteriora*'yı okutmakta olduğunu gösteriyor.

Farabî'nin muasırı olan Muhiddin ibn Zekeriya er-Razî'nin derslerinde yalnız mahdud bazı bahisleri gösterdiği ve eserlerinde cümel* (جمل) yani heyeti mec-

⁽⁶⁾ Aristo'nun altı kitaptan ibaret olan mantık kitabı bu isimle tanınmaktadır (Ad. Franck, *Histoire de la Logique* 1838)

⁽⁷⁾ Nasturîlerin Suriye, İran ve Türkistan içerilerine sokulmaları 5-8 nci asır arasında birçok felsefî kitaplar ile olmuştur.

muaya bakış tabirini kullandığı görülür. Tabip, feylesof ve mütercim olan Reş' Aina'lı Sergios yazılarından birisinde *Analytica priora* ile meşgul olmuştur.

Birinci Analitik'in muhteviyatının kategorik münasebetlere kadar olan kısmı (El-Kıyasat-ül-hamliye) toplu olarak alınmıştır

Bundan başka yine İslâm bibliyografaları vasıtasıyla bir tıbbî kanunun ve bir de Calinos (Galien) yazılarını toplayan bir *synopsis*'in mevcudiyetini öğreniyoruz. Bu eser İskenderiye'nin son Yunanî devrine aittir. Bu cevami'in isminden başka Yunan menbalarına ait hiçbir şey bilmiyoruz. On altı kitap diye tanınmasına rağmen doğrusu 16 değil fakat 28 kitaptan ibarettir. Bunlardan 5'i teşrihe, 6'sı ses (sémiotique) ilâh aittir. Bütün eser "Lilmüteallimin" yani talebeler için unvanını taşımaktadır. Huneyn ve onun oğlu bu tercüme eserleri hususunda birinci derecede sıralanır.

Bu *synopsis*'in elyazılarına her tarafta çok miktarda rastlanmaktadır. Evvelâ Helmuth Ritter İstanbul'da Ayasofya kütüphanesinde (numara: 3588) bir nüsha bulmuştur

Ebülferec bin Hindu, *Miftahüssıhha* (*Schlüssel der Heilkunde*) ismindeki eserinde diyor ki: "Bu eserlerin, Calinos'un eserlerinden İskenderiye'ye nakledilmiş ve bir mecmua haline getirilmiş olduğunu, Calinos'un kitaplarının metni ortadan kaybolmuş olup elde bulunan bu *extrait*'ler vasıtasıyla onlardan haberdar olunduğunu Ebülhayr bin el-Hammar söylüyor. (Bu zat, Ebülferec bin Hindu'nun üstadıdır). Ebülhayr'in ifadesine göre onların mecmuaları eksiktir: Gıda vasıtaları, iklim şart-

ları, sıhhat vasıtalarına ait olan fasıllar hariç bırakılmıştır. Bundan başka tertip tarzı hatalıdır. Çünkü Calinos teşrih ile başlıyor ve ondan sonra kuvvetler ve fonksiyonlar geliyordu.”

Bu cevami’in tedariki yalnız başına, İslâm istilâsından evvel İskenderiye’deki tıbbî ilim mesaisinin canlı bir şekil almış olduğunu gösterir. Fakat ne kadar yazık ki, şimdi bu Calinos’un cevamiinin telif zamanı hakkında, 12 kitaplık bir Bukrat (Hippokrates) cevamiinin bakiyeleri ile mukayese ettiğimiz zaman, hiçbir netice elde edilemiyor. Leclerc ve Toeply bunların yerini yedinci asra kadar değiştiriyorlar. Yani Mısır’ın fethinden pek az zaman evveline getiriyorlar. Fakat bu iddia hiçbir zaman ispat edilemez.

Bu iki müelliften her ikisinin de bu malûmatı tedarik etmiş olduğu Arap menbalarını nazarı itibara alalım: Onlardan en eskisi olan İbni Nedim’in *Fihrist*’inde (Onuncu asır) buna dair malûmat buluyoruz: “İsimleri pek az yazılmış olup, yaşadıkları zaman emin bir surette malûm olmıyan eski tabiplerin isimlerine ait bir cetvel vardır. Bunlar Stephanos, Gessios, Ankilauus ve Marinos’dır. Bunlar İskenderiyeli idiler. Ve Calinos’un kitaplarının izahı, ihtisarı*, cem’i vazifeleri bunlara ait idi. Bu arada bilhassa Calinos’un 16 kitabı üzerinde çalışmışlardır. İlk defa olarak bu eserden üç asır sonra İbni Nedim vasıtasıyla Calinos’un *synopsis* (cevami)’i hakkında tekrar malûmat alıyoruz. Bu malûmata göre bu nevi cevami kitapları pek çok olduğu gibi, bu cem ve telfiki* yapanların adedi de pek çok idi. Kitapta İskenderiyeli feylesof Stephanos zikredilmektedir.

Bu zat İslâmlar arasında her şeyden evvel simyager ve feylesof olarak meşhurdur. Bukrat ve Calinos'un şarihi olmakla da tanınır.

Petra'lı Gessios, 500 senelerinde yaşamıştır. Ankilauus ismi malûm değildir. Augustus zamanında yaşamış olan Anaxilaos'u hatırlatıyor. İhtimalki Nikolaos, Hierokles veya Arkelaos da olabilir. Bu Marinos şüphesiz İskenderiyeli büyük teşrihçi Marinos olamaz. Çünkü o ikinci asırda yaşamıştır ki ancak 485'te akademinin reisi Proklos'un talebesi olan feylesof Sichem'li Marinos olabilir. Görülüyor ki İslâm membalarının zikrettikleri isimlerle İskenderiye'nin malûm olan son simaları arasında tam bir ayniyet bulmak epeyce müşküldür.

İshak ibn Huneyn'e göre ilk nakilleri yapanlar sırasıyla Stephanos, sonra Gessios, Ankilaus ve nihayet Marinos'dur. Bunlar bu devirde İskenderiye'nin en mühim tabipleri idiler.

Joannes Grammatikos (Yahya en-Nahvî⁽⁸⁾) veya Philoponos'un tercümei halinde diyor ki: "Abdullah bin Cebrail bin Übeydullah bin Bahtîşu (عبدالله بن جبرائيل بن باهتيشو)⁽⁹⁾, ismi Joannes Themistius olan bir tabibi zikrediyor. Bundan başka şu malûmatı da ilâve ediyor: Bu tabip gramer, mantık ve felsefede kuvvetli idi. İsimleri zikredilen İskenderiyeli meşhur tabiplerle beraber çalışmıyordu." Öyle görünüyor ki burada Übeydullah haklıdır. Yalnız Joannes Philoponos bu Calinos Cevami'inin tanziminde

⁽⁸⁾ Bu zat hem Grammairien, hem Philoponos diye tanınmaktadır.

⁽⁹⁾ İbni Ebi Usaybia'da, Bağdat'ta hekimlik yapan bu ailenin birçok uzuvları hakkında etraflı izahat verilmektedir.

beraber bulunamamıştır. Öyle görünüyor ki o, Themistius ile karıştırılmıştır. Ve bu hükmün hiçbir kıymeti yoktur

Muhtar bin Hasan bin Butlan diyor ki: "Calinos'un 16 kitabını toplamış ve şerhetmiş olan İskenderiyeliler yedi kişi idi. Bunların isimleri Stephanos, Gessios, Theodosios, Akilaus, Ankilaus, Palladios ve Joannes Grammatikos idi. Onların hepsi Hristiyan itikadında idiler. Ankilaus reisleri idi. Onun nezareti altında Calinos'un on altı kitabını tanzim etmişlerdi."

Huneyn de bu mesele hakkında izahat vermektedir: "Bunların arasında en iyi bulduğum Gessios'un 16 kitap için verdiği izahattır." İskenderiyelilerden Joan Grammatikos "El'uskulanî" unvaniyle beraber zikredilmekte olup İslâmiyetin ilk senelerine kadar yaşamıştır. Prof. Schacht bu kelimeyi "aluskulanî" yani *scholastiku* diye okumaktadır. *Uskul* (جسكول) = *Ecole* (mektep)⁽¹⁰⁾ mânâlarındadır

Gene bugün biliyoruz ki, bu Yunanlı âlim Caesarea aslından olup Arap istilâsından bir asır evvel vefat etmişti. Fakat Araplar Mısır'ın zaptı sırasında yani Amr İbnül-As ile onu aynı zamanda yaşamış gibi göstermekte ısrar etmektedirler. Ve bilhassa onlara nazaran Ammonios'un talebesi olan bu zat Proklos'un da talebesi olmuştur

Huneyn ve oğlu İshak dokuzuncu asırda (miladî) yaşadıkları için, 2 veya 3 asır evvel İskenderiye de vuku bulan şeylerden o kadar esaslı olarak haberdar değildiler. Bundan dolayı 5-7'ci asırlara ait olan âlimlerin

⁽¹⁰⁾ Öztürkçede "okul" dur

isimleri hakkında bize birbirini nakzeden* malûmat vermektedirler

Bu şekilde Garpta olduğu gibi Şarkta da bütün orta zaman İslâm medeniyetinde bu ilk Yeni Eflâtuncuların tesirleri devam etmiştir. Her talebe hocasından esaslı bir eserin bir parçasını öğrenir ve bunu kendi sual ve tefsirleriyle genişletir. Bu suretle birçok nesiller içerisinde bazen birbirini tamamlayan, bazen birbirini nakzeden sorgular ve tefsirlerle birçok tahliller meydana gelirdi. İlk tercümeler etrafında meydana gelen şerhler ve haşiyeler artık ana menbalardan ayrılarak yeni temayülleri gösteren büsbütün yeni eserler halini alırdı. Bundan dolayı İslâm felsefesinin en mühim eserlerini, bu tercümeler etrafındaki tetkikler ve şerhlerde aramalıdır. Aynı eserin birçok defalar şerhedilmesi ekseriya şarihlerin arasındaki esaslı prensip ayrılıklarından ileri geliyordu. Bundan dolayı ilk tercümelerin büyük bir kısmı elimize ancak bu şerhler içerisine karışmış olarak gelebilmiştir

İslâmdan evvelki Hippokrates'in *Kompendium*'lerine, Calinos'un *Kanunlar*'ına ve Aristo'nun *Organon*'una ve onlar etrafındaki bütün tetkiklere ait olan müteaddit* Süryanice ve Arapça tercümelerden, bu suretle talebelerin tadil* ve cemettikleri* kısımlar ele geçirilmiştir. Bütün bu talim* maddelerinin ele geçirilmesi zamanı, Leclerc'in dediği gibi Arap istilâsından hemen bir az evveline ait değil, fakat altıncı asrın ilk yarısından daha uzaklara aittir. Çünkü bu zamanda Yahya en-Nahvî (Jean Philoponos) bir cihetten kendi meşhur "Aristo şerhleri"ni vücuda getiriyordu; diğer cihetten de Aristo

mantığını Hristiyan dininin müdafaasına tatbik etmek suretiyle Yunan ve Süryani lisanlarındaki Hristiyan edebiyatı üzerine geniş bir tesir icra ediyordu. Aynı zamanlarda, Reş'Aina'lı Sergios, Calinos'un bütün esasl eserlerinden kendi Süryanice tercümelerini hazırlamıştı ki, bunların yakın şarkta ve İslâm memleketlerinde yerleşmesi Yunan hekimliğinin bir taraftan kökleşmesini ve derinleşmesini temin ediyor; diğer taraftan da Hristiyan taassubunun takiplerinden kurtulmak suretiyle modern ilim devrini hazırlayacak bir geçit yapıyordu. Sergios bunlardan başka birçok Aristo'ya ait olan veya yanlış olarak Aristo'ya isnat edilen *pseudo-aristotélicien* eserler de tercüme ve şerh etmiştir. Ne yazık ki, bunlardan çoğu kaybolmuş bulunuyor. Öyle görünüyor ki, İskenderiye mektebinin inkişafı uzun bir inkıtaa* uğradıktan sonra yedinci asırda birdenbire tekrar canlanmış ve tanzim edilmiş değildir. İskenderiye mektebinin parlak devri, filhakika, Hristiyanlıktan sonra kaybolmuş, kapalı skolastik bir renge bürünmüş; dinî akide müdafaaları ve mezhep mücadeleleri altında esaslı ilmî ve felsefî araştırmalar ikinci planda kalmış olmakla beraber gene büyük İslâm tercüme faaliyetinin kaynaklarından biri olmak itibariyle, hiçbir zaman inkıta olmamıştır.

V

Süryani mütercimleri

Yunan ilmi İslâm medeniyetine girmezden epice zaman önce birçok yollardan yakın şarka girmiş ve yerleşmiş bulunuyordu Abbasî halifeliği zamanında İslâm imparatorluğunun birdenbire bu ilme karşı gösterdiği alâka ancak bu suretle izah edilebilir Suriye, Irak ve İran içlerine sokulup yerleşecek kadar müsait zaman bulmuş olan bu ilim hareketi olmamış olsaydı, Abbasîler zamanında birdenbire gözlerin eski Yunan medeniyetine çevrilmesi ve İslâm medenî uyanışının başlaması mucize nevinden bir hâdise gibi kalırdı Fakat İskenderiye mektebinin son devirleriyle İslâm istilâsından sonraki araştırmaları birbirine bağladığımız gibi, burada da yakın şarkın İslâmdan evvelki fikrî hayatı ile Abbasîler zamanında canlanan ilim hareketi arasında tam bir devamlılık olduğunu gösterebiliriz.

Süryanî ve orta İran dillerinin konuşulduğu memleketlerde Yunan ilminin başlıca intişar* merkezleri Nesturîler için Edessa (Urfa), Nisibis (Nuseybin), Seleukia (Selefk) (Ktesifon yanında) ve Huzistan'daki Gonde-Şapur = Gündei Sabur yani Cenubu şarkî İran; Yakubîler için Antakya ve Amida (Diyarbakir) idi Bu müteaddit* manastır mektepleri, imtiyazları, kaideleri ve talim yolları ile beraber başlıca Assemani ve diğer bazı müellifler tarafından tetkik edilmişlerdir⁽¹⁾

Beşinci asır sonlarında Ortodoks kilisesi tarafından tardedilen Nesturîler evvelâ Edessa'da toplandılar Fakat Bizans'ın takiplerine uğradıkları için İran içlerine, hatta Türkistan'a kadar dağıldılar 518 konsilinin kararıyla diğerleri gibi Bizans'dan kovulan Yakubîler de gene Irak ve İran içlerine sığınmaya mecbur oldular. İslâmiyetin yayılmasından hemen bir buçuk asır evvel başlayan bu intişar, mutaassıp ve kapalı ortodoks Hristiyanlığına hiç benzemiyen ve yüksek felsefî kültüre malik açık fikirli bir mezhebin bütün bu memleketlere eski Yunan ilmini götürmesine sebep oldu Vakıa İran içlerinden Yunanistan'a kadar ilk Yunan tesirleri İskender ve halefleri zamanında sokulmuştu Nitekim bu tesirin izlerini Uygur medeniyetinin Greko-Budik bazı eserlerinde görüyoruz. Fakat o tesirler ikinci Budizm, Mazdeizm ve Maniheizm dalgalarıyla şarkta silinmeye başladığı gibi; yakın şarkta da hemen hiçbir izi kalmamış gibi idi. Fakat bu yeni fikir yayılması kendisine devamlı birkaç ırfan ocağı bulduğu için İslâm imparatorluğuna kadar uzayan kuvvetli bir fikir faaliyetinin doğmasına sebep olmuştur. Yalnız başına alındığı zaman büyük

⁽¹⁾ R. Duval: *La Littérature syriaque*, Paris, 1899

bir fikir kıymeti olmayan ve felsefe tarihinde “Abai kenisaiye” (Les Pères de l’Eglise) diye tanınan bu cereyan, bizim araştırdığımız fikir sürekliliğini (continuité) tetkik için göz önünde bulundurulması lâzım gelen esash mevzulardan biridir

Suriye ile İran arasında kurulan bu dinî ve felsefî müesseselerin Süryanice adları “eskole” olup Yunanca σχολή kelimesinden geliyor Arapçada kullanılan “us-kul” Fransızca école kelimeleri de bu asıldan gelmektedir. Bu mekteplerden bazıları tamamiyle teolojik idi Burada felsefe dinî bir mahiyet alıyordu. Fakat bir çoklarında da yalnız profan ilimlerle meşgul oluyordu. Burada okunan ilimler gramer, hitabet (rhétorique), felsefe, tıp, musiki, riyaziyat ve hey’et idi

Evvelce söylemiş olduğum gibi felsefî tetkikler bilhassa Aristo’nun *Organon*’una, tıbbî tetkikat da Hipokrat ve Calinos’un eserlerine inhisar etmekte idi. Bu manastır mektepleri arasında Yunan ilminin en mühim merkezi Saint Aphthonios’un Suriye’de Qenneşre’deki mektebi idi.

Bu zamanın âlimleri, meselâ evvelce zikrettiğimiz iki İskenderiyeli hekim Sergios ve Akhron gibi, aynı zamanda ruhanî idiler Baumstarck Süryani edebiyatı tarihinde, İslâmdan evvelki yakın şarkta hiçbir mühim tıp âlimi bulunmadığını iddia ediyor. Tıbbî ilimler oraya İskenderiye’den geliyordu Buna mukabil Süryani diliyle yazılmış eserler arasında pek çok felsefî neşriyat ve feylesoflar bilinmektedir. Ekserisi mütercim olan bu feylesoflar Aristo mantığını ve onun birçok şerhlerini Süryani lisanına tercüme etmişlerdir

Baumstarck İslâmdan evvelki devirde (beşinci asırda) unvanı müterciman olan Hiba adlı bir zat ile onun

talebesi Probe (Probus)'den bahsediyor Her ikisinin de Edessa (Urfa)'daki İran mektebine ait oldukları zikredilir Altıncı asırda Kaşkarlı Âbâ İran hükümdarı ikinci Hüsrev'in sarayında (590—628) büyük bir rol oynamıştı. Bu üç zat Nasturî idiler Yakubîlerden altıncı asırda Apameia'lı Johanna ve Reş'Aina'lı (Resül-ayn olacak) Sergis (Sergios) malûmdur. Her ikisi de İskenderiyeli talebeler olarak zikredilmişlerdir ܐܠܦܐܝܢܐ (Sudailé) ve ܐܒܘܕܝܡܡܐ (Abudeemmeh) de bunlardandır.

Bunlardan maada meçhul bir Süryani mütercimi, Plotin'in *Ennéade*'lerinden muktebes* olup gûya Aristo'ya atfedilen ve bütün İslâm orta zamanındaki feylesoflar tarafından yanlış olarak Aristo'nun eseri zannedilen *Kitab-ül-esolocya* (Théologie)'yi vücade getirmiştir⁽²⁾

İlk İslâm devrinde (yedinci asır iççerisi) Baumstark Nasturîlerden Qardu'lu Silvanos'u, Katoliklerden Henanişo'yu, rahip ve hekim olan Taibuta'lı Şem'on'u zikretmektedir. Bu sonuncusu bir tıp eseri bırakmıştır.

⁽²⁾ Bu eser Dieterici tarafından Almancaya tercüme ve Arapça aslıyla beraber şu isimle neşredilmiştir: *Die Sogenannte Théologie des Aristoteles* (Üniversite kütüphanesinde vardır). Bu eser ilk defa birinci asırda Arapçadan Latinceye nakledilmiştir Porphyre'in haşiyesine göre Abdülmesih bin Abdullah bin-Nâim el-Humusî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir Lâtinler bu ismi "Abenama" diye okuyorlar Kitabın Proclus'a ait olduğu zannediliyor Bunun gibi yine Aristo'ya isnad edilen ve hakikatte Proclus'un *Elementaria théologica*'sının değıştirmesiyle meydana gelmiş olan yine müellifi meçhul *De Causis de* bütün İslâm orta zamanında Aristo'nun zanniyle tercüme olunmakta idi Hatta bu iki eser Arapçadan Latinceye birçok defalar tercüme ve şerh edilmiş, ancak Gundissalvi'den sonra bunların *apocryphe* oldukları anlaşılabilmiştir

Bunun Arapça tercümesi İslâm hıfzıssıhhasının* inkişafı üzerinde mühim tesir yapmıştır Yakubîlerden aynı asır içerisinde feylesof, hey'etşinas ve riyazî olmak üzere Severus Seboht (vefatı 667) ve onun talebesi Baladlı Athanasios'u⁽³⁾ ve Edessa'lı Yakub'u (vefatı 708) Baumstark, "Aramî lisanı içerisinde Hristiyan Helenizminin halefleri" olarak zikretmektedir (S: 248). Ne yazık ki onların profan ilimlere ait olan yazıları ve tercümeleri zamanımıza kadar gelmemiştir Evvelce zikredilmiş olan evke Georgios (vefatı 724) aslen Suriye'de (bugünkü) Havranlı Hristiyan Araplardan olup yukarda söylediğimiz iki zatın talebesi idi Bu zat Aristo mantığının mütercimi ve şarihi olarak tanınmaktadır.

Sekizinci asırda Nasturî rahibi Mar Aba, İšo Boht ve Denha Aristo eserlerinin mütercim ve şarihi olarak görünüyorlar Bu Denha'yı daha sonra gelen Hristiyan feylesofu Ebû Zekeriya Denha ile karıştırmamalıdır Mes'udî'nin *Kitabüttenbih vel'ışraf*'da zikrettiği bu zat 313/925 senelerinde Bağdat ve Tekrit'de felsefî münakaşalar yapıyordu. Meşhur Katolik rahibi Iimothéos (vefatı 823) Nasturî misyonerlerinin faaliyeti esnasında bütün Orta Asya'yı Çin'e kadar katetmiş olduğu rivayet edilir. Fakat nihayet kendi rızasıyla Abbasî halifelerinin yanında kaldı, ondan sonra çok canlı felsefî tetkiklere kendini verdi

Sekizinci asrın ikinci yarısında evvelce zikrettiğimiz eski İran tıp mektebi olan Gonde Şapur medresesi bü-

⁽³⁾ Bu zatın Aristo mantık ve kıyas bahsine ait yazdığı medhali italyan oryantalist Furlani tetkik etti: Furlani: *Sull' introduzione di Atanasis di Baladh alla logica e sillogistica aristotelica*

yük bir şöhret kazandı. Bu medrese beşinci asırda hükümdar Husrev-Enuşirevan zamanında Nasturî âlimlerinin tehacümü* ile ilk defa canlı bir devir yaşamıştı. Burada muhtemeldir ki Sergios'un Calinos tercümeleleriyle yalnız nazarî tıp değil, aynı zamanda tabiplerin tetkikatı için de büyük bir hastahane (bimaristan) yapılmıştı. Bu ilk hazırlıklar sonradan İslâm âlemindeki tıp tetkikatı için zemin vazifesini görmüştür. Bu ilim muhitine Yunanlı, Süryani ve İranî âlimler geliyor ve bu vasıta ile Hindistan'la temas ediyorlardı. Bu tesirlerin izleri daha sonraki İslâm tababeti vasıtasıyla de ispat edilebilir. Emevî halifeleri zamanında Gonde Şapur yüksek medresesinin o kadar kuvvetli bir faaliyeti vardı ki, başka hiçbir tıp medresesinin meydana çıkmasına imkân ve lüzum kalmamış ve yalnız oradan bazı münferit* hekimler Arabistan ve Suriye'ye kadar gitmişlerdi. İlk defa birinci Abbasî halifeleri zamanında, onlar merkezlerini Bağdat'a naklettikleri zaman bu mektep bütün İslâm âleminde çok fazla alâka uyandırdı.

İkinci halife El-Mansur 148/765 senesinde Gonde Şapur hastahanesinin başhekimisi olan Corces bar Bahtışu (Gewargis bar Bahtışo) ile müşavere etti; onu Bağdat'a davet etti. Ve Bahtışu ailesi ondan sonra Bağdat'ta üç asır kadar bir müddet kaldı. Halifeler kendi hekimliklerini ve hususî kâtipliklerini bunlara tevdi* ettiler. Bundan başka amelî* tabipler, hastahane hekimleri, tıp ve felsefe âlimleri yetişti. Bu tıp sülâlesinin son iki azası yukarıda zikredilmiş olan Abdullah ile Ali bin İbrahim bin Bohtışu olup her ikisi de 4/11'nci asırda yaşamışlardır.

İbn Ebi Useybia, *Tabakat-ül-etibba'*sında bu hekim ve feylesof aileden Corces bin Cebril, Bahtışo bin Corces, Cebril bin Bahtışu, Cebril bin Abdullah, Yuhanna bin Bohtışo ve Bohtışu bin Yuhanna diye birçok âlimleri zikretmekte ve bunların tetkikatına dair malûmat vermektedir.

Bununla beraber Gonde Şapur mektebinde bu aileden başka tıp ve felsefe ile meşgul olan ve tercümecilik yapan daha pek çok aileler vardır. Bunlardan iyi tanıdığımız 3/9'ncu asır başlangıcında Bağdat'a muhaceret etmiş olan Johanna bin Masavaih olup orada bir hastahane tesis etmiş ve halife El-Me'mun'un emriyle bir de mütercimler mektebi Beytülhikme tesis etmiştir. Evvelce zikredilen Huneyn ile az çok muasırdır ve Bağdat'ta 243/857'de vefat etmiştir. Takriben bu sıralarda Gonde Şapur tıp medresi, şöhretinin azalmasından dolayı yavaş yavaş inhitata* başladı. Çünkü en mahir tabipler ve âlimler, halife tarafından Bağdat ve Samra saraylarına davet edilmişlerdi. Buna mukabil Süryani Hristiyan tabiblerinin de halifeler tarafından paytahta davet edilmesi gittikçe artmakta idi. Artık Süryanî Hristiyan tıbbı İran tıbbına rekabet edecek bir dereceye yükselmişti. Bu hadiseye dair kat'î bir ispatı profesör Browne şu suretle gösteriyor: Büyük İslâm kelâmcısı Mutezileden Amr İbn ül-Câhiz (vefatı 255/869) Hristiyan ilmine karşı olan bu rağbeti tasvir eden *Kitab-ül-buhalâ* (Hadisler kitabı) adlı bir hicviye yazmıştı. Feylesof bu eserinde Bağdatlı tabip Esed bin Ganî'den şöyle bahsediyor:

"Bir defa onun yaptığı muayene fena bir netice verdiği sırada, kendisine sordum: Bu bir veba senesi-

dir, hastalık sür'atle yayılıyor Sen âlim bir adamsın, sabırlısın, hizmeti seversin ve müdekkiksın* Neden dolayı muayenenen bu kadar fena netice verdi? O bana şu suretle cevap verdi: Evvela ben sizin nazarinızda sadece bir Müslümanım. Ve ben ne kadar iyi doktor olsam, yine sıhhat fenninde Müslümanların hiçbir işe yaramadıkları kanaati gittikçe kökleşiyor. Sonra ikincisi benim ismim Esed'dir, halbuki o Saliba, Merail, Yuhanna yahut Birâ olmalı idi Bundan başka benim künyem Ebulharis'dir Halbuki o Ebû İsa, Ebû Zekeriya yahut Ebû İbrahim, olmalı idi. Ben beyaz pamuktan bir elbise giyiyorum, halbuki o siyah bir gömlek olmalı idi "

Arap tabibi filhakika çok doğru söylüyordu Çünkü müşterilerin tabibe itimatları onun muvaffakiyetini temin ediyordu. Fakat Müslüman tabipleri bu sırada ilmi faaliyetlerinin ilk kademesinde bulunuyorlardı.

H 3/M. 9'uncu asır, hakikaten Süryanî mütercimlerinin ilk faaliyet devridir. İstisnasız olarak hepsi Hristiyan Süryanî lisanını kullanıyorlardı Yunancanın yanı başında Farisî de bir dereceye kadar ilim lisanı olarak tutunabiliyordu Zikrettiğimiz Sergios'dan itibaren ve bilhassa 2/8'nci asırda Yunanlıların tıbbî eserlerinin büyük bir kısmı Süryaniceye tercüme edilmiş olduğu için, 211/826'da Hüneyn ibni İshak başlıca Süryani ve Arap tercümelerini ıslah ve tekemmül* ettirdi. Onun vefatına kadar (264/877) Calinos'un eserlerinden takriben 100 kadarını Süryaniceye ve bunun yarısı kadarını da Arapçaya nakil ve telif etti. Fakat bundan maada Oribasios'un Aigina'lı Paulos'un bazı eserlerini; Hippokrates'in, Aristoteles'in müteaddit* kitaplarını ve

onların şerhlerini nakletti. Septuaginta'nın Arapça bir tercümesini vücade getirdi. Talebeleri bunlardan ayrı Hipokrat ve Calinos'un Arapçaya tercüme edilmiş esas eserlerine malik bulunuyorlardı. Onun oğlu İshak bilhassa Aristo'nun geriye kalan eserleriyle onun şerhlerini, Eukleides'in en mühim riyazî fizikî (mebhas-ı ziyaya*, ziyaya ait) yazılarını tercüme etti. İshak'ın nezareti altında çalışan yüz kadar küçük mütercimın müşterek faaliyetleri, bu baba oğlun yaptıkları muazzam eseri tamamlamıştı. Onlar manastır mekteplerinde Yunanca tetkikat yapmışlar ve Huneyn'in yanında veya maiyetinde, yahut ondan müstakil olarak eski Yunan feylesoflarını, tabiplerini, riyazîler ve heyetşinaslarını tercüme etmişlerdir

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, halife El-Me'mun (H. 215 / M. 830) Bağdat'ta bir tercüme mektebi tesis ettirmiş ve ona "Beytülhikme" diye ad verilmiştir. Bu müessesenin idaresine Yuhanna bin Maseveyh'i memur etti. Orada genç Huneyn'in de fevkalâde gayretle hizmeti dokunmuştu. Takriben 25 sene sonra halife El-Mütevekkil bu mektebi ıslah etti, yenileştirdi ve Huneyn'i onun reisliğine tayin etti. Bu 3/9'ncu asrın ilk yarısında Süryanîce tercümeler, ikinci yarısında Arapça tercümeler ekseriyeti teşkil ediyordu. Bundan başka bu ikinci yarım asır zarfında eski tercümelerdeki yanlışları düzeltmeye ve eksikleri tamamlamaya çalışılmıştır. Bazı münferit* Hristiyan tabipler ve ruhanîler, fakat bilhassa halife sarayında çalışan devlet ricali, hükümdarların yanında tercüme edilen eserlerin yüksek fiyatlarla el yazılarının tedariki ve mütercim ücretinin ödenmesi

mes'elesinden dolayı birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Bu kitapların hangi fiyata olursa olsun tedarik edilmesi ve tercüme ettirilmesi en mühim bir rekabet mevzuu halini almıştı. Hususiyle bunlar arasında Musâ bin Şakir'in oğulları olan Ahmet ve Mehmet en fazla zikre şayan olanları olup, her ikisi de mühim riyazî ve hey'etşinas idiler.

Bir de ayrıca, Huneyn'den müstakil olarak çalışan iki büyük mütercimi hatırlamak mecburiyetindeyiz. Bunlardan biri, Harranlı ve Sabîî mezhebinden bir payen (müşrik) olan Sabit bin Kurre idi. İlerde bu zattan tekrar bahsedeceğiz. Bu zat Eukleides'in, Perga'lı Apollonios'un ve nihayet Batlamyos (Ptolemaios)'un hey'et ve riyaziyata dair birçok eserini Arapçaya tercüme etti; ikincisi takriben 900 milâdî senelerinde tercüme faaliyetine başlayan Kosta bin Luka (Konstans bin Lukas) olup Suriye'de Baalbek'te yaşamış olan Yunanlı bir Hıristiyan olduğu rivayet edilir. O birçok tıbbî, riyazî ve hey'î eserleri nakletti. Bu arada yeni olarak bilhassa Diophantos'u tercüme etti⁽⁴⁾. Bunlardan başka hakiki veya *apocryphe* bazı felsefî eserler, hususiyle Plutarchos'un kitaplarını tercih etti⁽⁵⁾. Sabit bunlardan başka, Huneyn bin İshak'ın felsefî ve riyazî tercümelerinin tertip sırasını da düzeltti. Arap el yazılarının bu sayede bibliyogra-

⁽⁴⁾ Diophantes İslâmların tanıdığı Yunan cebircisidir ki ilerde İbni Heysem'in ona ait eserlerinden bahsedilecektir.

⁽⁵⁾ Yunanlıların en büyük biyograflarından olup *Meşhur Adamların Hayatı* adlı eserini herkes bilir. Bu seride bazı parçaları Haydar Rifat Bey tarafından tercüme edilecektir.

fik izahatı ile tam bir tadadı* bu güne kadar kalmıştır⁽⁶⁾

Evvelce, İslâm bibliyograflarının bahsettiklerini söylediğimiz büyük mütercimlerden birisi de Ebû Yusuf Yakub bin İshak ül-Kindî'dir (Vefatı H 257 / M 870) Arap feylesofu diye meşhurdur⁽⁷⁾ Yunan manevî ilimlerinin hey'eti mecmuası* üzerine hayrete şayan bir ihata* ile bakabilen ilk İslâm mütefekkeri budur Bütün Yunan felsefe ve ilmini kuşatabilecek derecede geniş bir tercüme faaliyetine girmişti.

Fakat – maalesef – onun tercümelerinden pek azı kalmıştır. Hakikî ve tam olarak elimize kadar gelen yalnız Batlamyos'un coğrafyasıdır Burada feylesof ve mütefekker El-Kindî'den ziyade, onun sırf mütercim olmak itibariyle oynadığı rolü zikretmek istiyorum. Ekserisi Yunan ilminin Süryanice tercümeleri üzerine istinat* eden Aristo, yeni Pisagor ve Nevfelâtunî felsefelerine ait eserler ve şerhler, tıp, riyaziyyat, mebhas-ı ziya (optik), hey'et, fizik, meteoroloji, musikî, içtimaî ahlâk ve siyasete dair üç yüz kadar muhtelif eser vücutte getirdi ve başka sahalarda da yazılar yazdı. Bu vasıta ile o, İslamların ilk zaman fikriyatını etraflı bir surette tanıma-

⁽⁶⁾ Bouyges: *Sur le De Plantis d Aristote-Nicolas*, 1923 (Beyrut, St Joseph Üniversitesi)

⁽⁷⁾ İzmirli İsmail Hakkı Bey Kadı Said ül-Endülüsî'nin *Tabakat-ül Ümem* inden naklen bütün Şark İslâm feylesoflarından yalnız El-Kindî ile Hemedanî'nin Arap olduklarını söylüyor. (İ Hakkı, "Müslüman Türk Feylesofları" S: 13) Aynı zat 1923'de *El-Kindî ve felsefesi*'ni neşretmiştir (Darülfünun talebe neşriyat yurdu) Bu zat hakkında Almanca bir eser de vardır: Flügel: *Die Philosophie des Al-Kindi* (Üniversite Kütüphanesi) E Gilson: *Archive des doct médiévales*'de El-Kindî'den de bahseden mühim bir makale neşretmiştir (1930)

larını temin etti. Tercümelerinin en büyük kısmı kaybolmuş ve kendi telâkkileri de pek az tanınmış olduğu için İslâm medeniyetinin yetiştirdiği bu ilk büyük ansiklopedik âlim hakkında nihâî* bir hüküm vermek imkânsızdır. El-Kindî, çok eski bir Arap ailesine mensup büyük bir âlim olduğu ve bu kadar dikkata değer me-saisi bulunduğu halde pek az talebe bırakabilmiş ve onun felsefesi İslâm fikir âleminde uzun müddet unutulup kalmıştır. O ancak Latince tercümeleri vasıtasıyla sonradan Garpta büyük bir şöhret oldu. (İlerde bundan bahsedeceğiz)

İbni Ebi Usaybia El-Kindî'den bahsederken onun eski tercümeleri düzelttiğini, karışık ve güç metinleri kolaylaştırdığı ve telhis* ettiğini söylüyor. Altı sahifeyi yalnız tercüme ve telif ettiği eserlerin isimlerini saymaya tahsis* ediyor. Bunların arasında Aristo mantığına ait bütün kitaplar, Feryeryos (Porphrye)'un *İsagoci'si* (İsagogia)-*Methal*, Batlamyos'un *الاجسطى* *Almageste'si*, riyaziyata ait birçok eserler, *كتاب الارصاد* ilâh. vardır. Bu kitapların isimlerinden, mühim bir kısmının telif ve ya hiç değilse Yunan ilmine dair izah olduğu anlaşılıyor. Feylesof kitaplarından bir kısmını Ahmet bin el-Mutasım'a ithaf etmişti⁽⁸⁾

3/9'ncu asrın mühim tabip ve mütercimlerinden biri de Hristiyan Süryanî Yuhanna bin Serabyon (Joannes b Serapion) ile sonradan ihtida eden Hristiyan Ali bin Sehl üt-Iberi'yi (Rabbon) zikretmek lazımdır. Her ikisi de Yunan tıbbından tercüme mühim eserler bırak-

(8) İbni Ebi Usaybiya: *Uyunülenba' fî tabakat-ül-etibba'* (Cilt 1, s.

tlar Yuhanna bin Serabyon'un başlıca eseri tıbbî bir cevami (kompendium) olup Arapça muhtasar bir nüshası H. Ritter tarafından Ayasofya kütüphanesinde bulunmuştur. Ali bin Sehl'in tıbbî cevamiinin matbuu M. Z. Siddikî tarafından Berlin'de (1928'de) tabedilmiştir: فردوس الحكمة لعلى بن ريان الطبري ismini taşımaktadır. Bu eser Hipokrat "Bukrat" ve Calinos'un tıpları ve Aristo'nun felsefesi üzerine müessestir. Kitabın sonunda çok mühim bir fasıl da Hint tıbbına tahsis edilmiştir.

Bu mühim mütercimlerin yanı başında kat'î olarak bilinmekte olan diğer birisi de Yakubî rahip ve tabibi Harran'da قرطبي Qartamin manastırındaki Theodosios Romanos'dur (vefatı 896). Evek ve feylesof olan Mose b. Kepa'nın Aristo şerhine dair harap bir kitap parçası bulunmuştur.

Yunan ilimlerinin İslâm memleketlerine doğru sokulmasında (bilhassa tıp sahasında) takip ettiği baş yol Cenubî İran idi. Nesturî ve Yakubîlerin en çok birikmiş oldukları bu saha kolaylıkla Bağdat'la temasa gelebilmiştir. Böyle olmakla beraber Dımeşk, Kûfe, Basra gibi tali* derecede ehemmiyeti olan diğer yolların da bulunduğunu unutmamalıdır.

VI

İskenderiye mektebının yerini değiştirmesi

Steinschneider'den naklen Farabî'nin "Felsefenin ilk adımları" hakkındaki şu parçasını zikrederim:

"İslâmiyetin zuhurundan sonra ilim, İskenderiye'den Antakya'ya intikal etti ve orada uzun müddet kaldı. Nihayet orada bakıye* olarak yalnız bir muallim kalacak kadar faaliyet azalmıştı. Bu zattan iki adam ders gördü ve onların sayesinde bazı kitaplar vücuda geldi. Onlardan biri Harran'da yerleřti¹, diğeri Merv'e gitti. Merv'e giden muallim iki kişi yetiştirdi. Biri İbrahim el-Mervezî, diğeri Yuhanna bin Haylan idi. Harran'a yerleşenden de rahip İsrail ve Kuveyrî (Kuweiri) yetiş-

¹ Harran, Mezopotamya'nın üstünde Fırat ve Dicle arasında eski Carrhae'dir

tiler Bunlardan her ikisi de Bağdat'a gittiler. İsrail ihtidâ* etti. Kuveyrî de bu sırada tedrisata başladı. Yuhanna bin Haylan da aynı suretle ihtidâ etti. Ve orada kaldı. Fakat İbrahim el-Mervezî Bağdat'a gelerek bu şehirde yerleşti. Mervezî'den Metta bin Yunan ders gördü. Evvelce Aristo mantığından yalnız *Eşkâl-ül-hamliye'*nin sonuna kadar öğretiliyordu. Ben bu Yuhanna vasıtasıyla mantığın diğer kısmını da okudum. Ve *Bürhan kitabı'*nin sonuna kadar olan bahisleri öğrendim. O vakte kadar *Eşkâl-ül-hamliye'*den sonrasının okutulması men edilmiş olduğu için mantığın çok mühim olan bu ikinci kısmını ilk defa olarak ben öğrenmiş oldum "

Bu parça çok dikkate şayandır. Felsefî tefekkürün Süryanilerden İslâmlara nasıl intikâl ettiğini açıkça gösteriyor. Burada şunu da hatırlamak lâzımdır ki, Süryaniler ve Müslümanlar (bilhassa bu 8-9'ncu asırlarda) felsefe dedikleri zaman bilhassa mantığı anlıyorlardı. Aristo'nun *Kategoriler'*ini, *Hermeneutik'*ini, *Birinci ve Son Analitikler'*i, *Topik'*i, *Sophistikon Elenkhon'*u biliyorlardı. Fakat bu kitaplara bir de *Retorike* ve *Poetika'*yı ilâve ediyorlardı. *Analitikül-uhra* (Analytika hystere) mutlak hakikate dair bir tetkik gibi telakki ediliyor; ve bunun için kilise tarafından korku ve şüphe ile karşılanıyordu. İlk İslâm mütercimleri de bu korkuyu muhafaza ettiler. Buna *Kitab-ül-bürhan* ismini verdiler. Reşideddin Ebû Hasan Ali bin Halife (Radiyallah anıh) aşağıdaki hikâyeyi anlatıyor: "Farabî 339 (takriben 951) Recebinde, Seyfüddevle bin Hamdan'ın yanında vefat etti. O, Yuhanna bin Haylan'dan Bağdat'ta halife Muktedir zamanında mantık öğrenmişti. Onun muasırı Ebû Bîşr Metta

bin Yunan idi. Bu zat Farabî'den daha yaşlı idi. Fakat Farabî daha zeki ve ihatalı* idi. Ebû Bîşr, İbrahim el-Mervezî'den ders görmüş ve halife Razî zamanında 323 (924) — 339 (940) seneleri arasında vefat etmiştir. Yuhanna bin Haylan ve İbrahim el-Mervezî, her ikisi de Merv'e gelen bir zatın talebesi olmuşlardı." Daha sonra buna aşağıdaki malûmat ta ilâve edilmektedir:

"Şeyh Ebû Süleyman Mehmed bin Tahîr bin Behram Sicistanî *Talikat* adlı eserinde şöyle anlatıyor: Ders hususunda Yahya bin Adî onlara yardım etmişti. Metta Porphyrios'un *İsagogia*'sını meçhul bir Hristiyanından öğrenmişti. *Kategoriler*'i ve *Peri Hermineias*'ı Rübîl isimindeki bir zattan öğrendi. *Birinci Analitik* kitabını (Kitab-ül-kıyas) Ebû Yahya el-Mervezî'den okudu"²

Mağripli âlim Sait ül-Endülüsî *Tabakat ül-ümem*'inde felsefenin İslâmiyette inkişafını tetkik ederken Farabî'nin bu yukarda zikrettiğimiz talim yolları hakkındaki izahatına dayanmaktadır (vefatı 460/1068). Bu kanaatin İslâm müverrihlerince makbul görüldüğü bundan anlaşılıyor. Farabî'nin diğer bir muasırı olan Mes'udî de *Kitab üt-tenbih ve'l-işraf*ında feylesofun fikrini takip ve ikmal eden bazı mütalaalar* yürütmektedir³

Mes'udî İslâm felsefe tarihini çok alâkadar eden bu eserinde felsefe hareketinin İskenderiye'den Bağdat'a intikaline dair mühim izahat vermektedir:

"Biz evvelce *El-Makulât-ül-ilim* (İlim kategorileri) isimindeki eserimizde felsefe ve onun tariflerinden bah-

² İbni Ebi Usaybiya dan nakil

³ Bu eser Carra de Vaux tarafından *Le Livre de l'avertissement et de la révision* ismiyle tercüme ve 1896'da Paris'te tabedilmiştir

setmiştik Bu ilmî tetkikler Atina'dan Mısır'a (İskenderiye'ye) intikal ettiği gibi, kayser Augustus zamanında kraliçe Kleopatra'nın vefatından sonra da bu mesai iki istikamete ayrılmış, biri İskenderiye'de kalmış diğeri Roma'ya geçmişti. Kayser Theodosios zamanında eshabı kehf'in meydana çıkması üzerine Roma'daki tetkikat yerini değiştirerek tekrar İskenderiye'ye dönmüştür. Ömer ibni Abdül'aziz zamanında bu tetkikler İskenderiye'den Antakya'ya intikal etti. Ondan sonra halife El-Mütevekkil zamanında Antakya'dan Harran'a geçti. Halife El-Mutezit zamanında Kuveyrî ve Yuhanna bin Haylan vasıtasıyla inkişaf etti. Nihayet El-Muktedir zamanında El-Mervezî sayesinde Bağdat'a geçti. Daha sonra Ebû Muhammed bin Kernib ve Ebû Bîşr Metta, El-Mervezî'nin talebesi oldular Aristo şerhleri Metta'nın kitapları vasıtasıyla zamanımıza kadar gelmiştir. Râzî راضی'nin halifeliği zamanında Ebû Nasr Mehmed bin Muhiddin el-Farabî Yuhanna bin Haylan'ın talebesi idi. 339 Recebinde Şam'da vefat etti. Zamanımızda mantık tedrisatı hususunda yegâne bir adam olarak Bağdat'ta bir Hıristiyan tanıyorum ki, bu Ebû Zekeriya bin Adî ismiyle meşhurdur. Onun ilmî otoritesinin menşei, Mehmet ibni Zekeriya er-Râzî'nin mektebi idi. Bu zat metafizikte Fisagor mesleğine mensup olup, evvelce bundan bahsetmiştik "

Bu parçayı okuyunca Mes'udî'nin de diğeri gibi aynı membalara dayandığı intibai doğuyor. Bununla beraber onun naklettiğimiz vesikası, mevzuu bahs olan hâdiselerin zamanını tayin noktasında çok daha kıymetlidir Bu malûmata ayrıca bir de mantık âlimi diye

tanınmış olan o zamanki âlimlerin reisi olarak, en eski İslâm feylesoflarından İbni Kernib'i ilâve ediyor Emevîler zamanındaki İslâm hekimlerinin biyografisi derinden derine tetkik edilince bu rivayetlerin doğruluğu görülür. Şimdi de mümkün olduğu kadar bu nokta üzerinde duralım

Abdûlmelik ibni Ebcer ül-Kenanî Mısırlı, âlim ve tecrübe görmüş bir hekim idi⁴ Evvelâ İskenderiye'de oturuyordu Orada evvelce zikretmiş olduğum İskenderiyelilerle beraber tetkikatını ilerletmişti. Filhakika onun zamanı Hristiyan kayserler zamanına musadif* değildi. İslâmlar Mısır'ı işgal ettikten sonra İbn Ebcer, Ömer ibni Abdülaziz zamanında ihtida etti O sırada Ömer henüz şehzâde idi Hicrî 99 senesi Saferinde Ömer hilâfete geçtiği zaman ilmî tetkikatı Antakya ve Harran'a nakletti ve bütün memlekete yaydı. Ömer ibn Abdülaziz onu iyi karşıladı Hekimlik maharetine çok itimat etti

Bu rivayet felsefe ve tıp mekteplerinin İskenderiye'den Antakya ve Harran'a nakli hâdisesindeki bütün rivayetleri tasdik ve takviye etmektedir. Görülüyor ki, İslâm tercümei hali veya tarih kitaplarından hiç birisinde bu isimler hiçbir suretle zikir veya telmih* olunmuyor Eğer İbn Ebcer Bizans hâkimiyeti zamanında müderris (scholar) olmuş olsaydı, İskenderiye'nin Araplar tarafından fethi zamanında da (19/641) en aşağıdan otuz yaşında olması lâzımdı. Halbuki Ömer ibn Abdülaziz 65/685'de Mısır valisi olmuştu. O sırada İbn Ebcer ihtida* ederek valinin hizmetine girdi. Bundan dolayı

⁴ İbni Ebi Usaybiya, aynı eser (S 116)

takriben 90 yaşında olması ve bu halifenin hükûmet müddetinin yüz sene olması lâzım gelir ki, tarihî vakalarla tenakuz* teşkil etmektedir. Bundan dolayı, İbni Ebcer'e ait vakaiyi Bizans devrinden ayırmaya ve ilk İslamî devre nakletmeye mecburuz⁵. Arendonk, Said-ül-Endülüsi'den naklen bu zatın isminin İbnül-Haber olarak zikrediyor ki, bu kelimeyi okuyamıyarak şeklini değiştirmiş olduğu tahmin edilebilir. Bundan başka aynı müellif, bir de İbn Kuteybe'nin tarihinde (vefatı 276/889) Beni Feras Kenanî'ye mensup olan Beni Ebcer'i zikrediyor. Bu aile onun rivayetine göre Kûfe'de tabip idi. Yine Arendonk, İbn Hacer Askalanî (vefatı 852/1449)'nin eserinde Abdülmelik bin Sait bin Hayyan bin Ebcer ül-Hamdanî adlı bir zata bir fasıl tahsis edilmiş olduğunu zikrediyor. Bu zat, Kûfeli olup lâkabı El-Kenanî idi. O her şeyden evvel hadisçi olarak görünüyor. Aynı zamanda tıp ile de meşgul olmuştur. Meşhur kelâmcı Süfyan üt-Tavrî zamanında yaşamış ve 161/778' de ölmüştür. Bu zatın Mezopotamya'da yaşamış diğer bir Ebcer olduğu anlaşılıyor. Gene *Tabakat-ül-etibba* vasıtasıyla bu İbni Ebcer'in muasırlarından Yunan tıp ve hikmeti ile meşgul olan bir İbn Ebi Remtet üt-Iemimî'yi öğreniyoruz. İbn Ebi Usaybia'nın rivayetine göre İbn Esal ابن اسال, gene bu senelerde Dımaşklî bir Hristiyan hekimi olup orada Muaviye zamanında yaşıyordu. Fakat bunlardan Yunan ilminin nakli hususunda en büyük hizmeti olan İbn Ebcer idi.

İbn Ebcer filhakika halife ikinci Ömer'in hususî hekimi ve dostu olmuştu. Fakat İskenderiye mektebinin

⁵ Bu meselelerle bilhassa Arendonk meşgul olmuştur

reisliğini yaptığı hakkındaki rivayet muhakkak ki, efsanevidir. Yunan tıbbına ait eserleri Hristiyan muallimlerin elinde hazırlanmış olarak bulmuştur.

Farabî, Mes'udî ve İbn Ebi Useybia'dan naklettiğimiz fıkraların verdiği müspet ve umumî fikir şudur ki: İskenderiye'de Arap istilâsından sonra da (zayıf ve dağınık olsa bile) yine bir mektebin devam ettiği ve takriben istilânın sekseninci senelerinde bu mektebin Suriye ve Irak'a doğru istikametini değiştirdiği anlaşılmaktadır⁶

ı

⁶ Bu mesele hakkında Meyerhof'da, *Seyahat-ül-fikir* de, izahat vardır

VII

Antakya ve Harran medreseleri

Mes'udî, ilim hareketinin hangi sebepten dolayı ikinci Ömer'in kısa saltanatı zarfında İskenderiye'den Antakya'ya nakledildiğini söylemiyor; fakat maalesef kaybolmuş olan başka bir ilmî-tarihî eserinde bunu söylediğini kaydediyor *Müruc-üz-zeheb'* de de muvasalat* zamanını söylemeden geçiyor Buna ait diğer menbalarda da bir kayda rastlanamamaktadır. İlim merkezinin İskenderiye'den yolunu Şarka çevirmesinin sebebi olmak üzere, bu şehrin ehemmiyetini kaybetmiş olması ve İslâm istilâsından sonra ticaret ve fikir itibarıyla daha mühim başka merkezlerin teşekkül etmesi gösterilebilir. Esasen bu vaziyet daha Bizans zamanında başlamıştı. Mısır, Bizans'tan devamlı deniz muharebelerin-

den beri ayrılmış bulunuyordu. Kültür ve iktisat itibarıyla ehemmiyeti yavaş yavaş alçalmış, bilhassa İslâm istilâsından sonra bütün hayat canlılığı Şam'da (Dı-muşk) toplanmaya başlamıştı. İskenderiye'de zaten ahalinin büyük bir kısmı dışardan gelenlerdi. Yerli kıptîler hiçbir zaman şehrin temeli olmamıştı. Bu yeni vaziyetten sonra halk etrafa ve bilhassa Suriye sahillerine dağılmaya başladığı için şehir de hissedilecek kadar küçüldü Eski büyük kütüphaneden bakiye kalıp kalmadığını iyi bilmiyoruz Herhalde Yunanca bilen âlimlerin sür'atle azalmış olması icab eder Yine bu sırada münferit* bazı İstenderiyeli âlimlerin daha altıncı asırda hararetle başlamış oldukları Yunancadan Süryanî lisanına tercüme faaliyeti de çok gevşemişti. Bütün bu sebeplerden dolayı mektebin, Suriye lisan muhitine ve yakın Asya'ya intikal etmesi çok tabîi idi. Halife ikinci Ömer'in bu intikal işinde hissesi olup olmadığı, buna sebep olup olmadığı hakkında hiçbir malûmatımız yoktur. Filvaki* halifeliğin yirminci senesinde siyasî, iktisadî ve dinî birçok reformlar oluyordu. Fakat aynı sıralarda onun ilmî meselelere karşı herhangi bir alâka gösterip göstermediğini bilmiyoruz. Emevî hükümdarlarının, ihtimal ki, mütemadî* harpler ve dahiî aile mücadelelerinden dolayı, ilim ve fikir meseleleriyle uğraştıkları hemen hiç görülmemiştir. Yalnız bunlardan hilâfete geçmemiş olan Halit bin Yezîf'i istisna etmek lâzımdır (vefatı H 84/M. 704). İbn ül-Nedim *Fihrist*'inde bu zatı Ebû Süfyan ailesinin âlimi olmak üzere göstermektedir Birçok Arap tarihlerinde ondan efsanevî bir şekilde

bahsedilmektedir Rivayete göre o Arap ve Acemlerin bütün eski ilimlerine vakıf imiş Bilhassa simya ile uğraştığı çok söylenir Fakat bütün bu iddialar, ondan bize intikal eden ilmî metinlere istinat etmediği için, rıvayet derecesinden yukarı çıkamamaktadır

Mevzuumuza dönelim: İlim merkezinin Suriye'ye doğru teveccüh* ettiği izah ediliyor. Fakat niçin Antakya' yı intihap* ettiği de esaslı bir surette malûm değildir Bu şehir vakıa, Hristiyanlık devrinde eski Yunan ilminin öğrenildiği merkezlerden birisi idi. Fakat İslâm istilâsından pek az evvel (38/617) İranlılar tarafından birçok defalar istilâya uğramış ve ayrıca zelzeleler yüzünden de harab olmuştu. İslâmiyet devrinde de Bizans imparatorluğunun mütemadiyen değişmekte olan hududu üzerinde bulunduğu için Araplar ile Rumlar arasında her zaman bir münazaa* mevzuu teşkil etmekte idi. Bütün bu sebepler Antakya'nın merkez olmasına mâni olacak şeyler gibi görünüyor Fakat bunlara rağmen gene oranın merkez olması şaşılacak bir hâdise değildir Çünkü bu şehir, Anadolu'dan getirilen Yunan el yazılarının tedarikini kolaylaştırıyordu. Bu el yazılarını satın almak için sulh zamanında hudutta canlı bir ticaret muvaselesi* oluyordu.

Bu tarzda el yazıları sonradan İshak bin Huneyn' den öğrenildiği gibi, muhakkak çok aranmakta idi Tercüme faaliyeti gittikçe daha teşkilâtlı ve şuurlu bir şekil almaya başladığı için bunlardan bir kütüphane vücuda getirilmesi veya evvelce mevcut olan kitapların imali* zarurî görülüyordu. Filhakika Farabî'nin verdiği izahat-

tan bu kütüphaneye çekirdek olan bir esasın mevcut olduğu anlaşıyor Her ne kadar bizzat bu yüksek mektebin mevcudiyeti meselesi gibi, kütüphane hakkındaki rivayet de doğrudan doğruya Süryani menbalarından ele geçmiş değilse de, Arap menbalarının kuvveti gösteriyor ki, Süryanîce tercümelerin büyük bir kısmı bu yeni medresede yapılmıştır

“İlim merkezinin” Antakya’dan sonra Harran’a geçtiği hususunda, yukarda zikrettiğimiz üç menba birbirini teyit* etmektedirler. Ve bu çok kolay anlaşılabilir. Çünkü bu şehir eskidenberi şark Aramî lisan muhitinde Yunan ilmini tahsil edenlerin en mühim merkezi olarak tanınmakta idi. Bundan başka ayrıca Harran şehri birçok muvasalatın* düğüm noktasını da teşkil ediyordu Emevî halifelerinden ikinci Mervan, bir aralık devletin idare merkezini yukarı Mezopotamya’dan bu şehre nakletmişti (127/744–132/750) Emevîlerin takip ettikleri mevali ve sahibi haraç zihniyetinden dolayı ahalinin büyük bir kısmı payen kalmışlar ve bir nevi nücumperestlikten* ibaret olan eski itikatlarını muhafaza etmişlerdi Bu itikatların eski Sümer-Asur astrolojisine kadar uzandığı veya hiç değilse onun muhtelit* bir arta kalanı olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Araplar tarafından sabîî mezhebi diye tanınan bu itikat sâliklerine* göre Allah ile insan arasında bir takım mutavassıt* ruhlar âlemi vardır İnsan Allah’tan ancak bu mütavassıtlar vasıtasıyla haberdar olabilir. Onlar maddeden ve değişmeden münezzehtirler.* Sabîîler bu ruhlara Hermes (çoğul Heramise) diyorlar Ve bizim ruhlarımızı ta-

şıyan bir beden olduğu gibi, onları temsil eden de yedi yıldız olduğunu kabul ediyorlar¹ Yıldızlarla fazla meşgul olmaları, göğe dair mütemadî tetkikat yapmaları bundan ileri geliyordu Abbasî halifeleri zamanında müneccimliğin mühim bir vazife halini alması, Farabî ve İbni Sinâ gibi feylesoflarda “nüfusu felekiye” akîdesinin onları birçok aykırı ve mütenakız* düşüncelere sevketmesi de yine bundan ileri gelmektedir Farabî’nin ikinci tahsilini Harran’da sabîîlerden almış olması, hiç şüphe etmemelidir ki İslâmiyet veya Aristo felsefesiyle uzlaştırılması çok müşkül olan bu fikirlerin eserlerine nüfuz etmesine sebep olmuştur

Halife El-Me’mun zamanında, dokuzuncu asır başlarında, bu şehir ahalisi kendilerini Kur’an’ın zikrettiği eski Arap sabîîleri olarak göstermişler. “Sabiun” ismini kabul etmişler ve bu sayede mahvolmaktan kurtulmuşlardır Ekserisi Hristiyan Süryani olan komşularına Harranîler fena nazarla bakıyorlar ve şehirlerine muhakkirane* “Hellen polis” diyorlardı Böyle olmakla beraber Yunan ilmine ait tetkikler bu şehirde evvelce uzun müddet yer bulmuş, hatta bir merkez vazifesini bile görmüştü O zaman Yunan tıbbı, heyeti ve felsefesine karşı sabîîlerin gösterdikleri alâka Hristiyanların alâkasından daha az değildi İbni Ebi Useybia felsefe hareketinin ilk defa buralarda, dokuzuncu asırda yayıldığını söylemekle eski devri hiç hesaba katmamış ve mühim bir hata yapmış oluyor Halbuki İslâm istilâsı

¹ Şehristânî, *Kitab-ül-milel-ve’n-nihâl* inde (cilt 2, s. 142) bu hermeslerden ve sabîî itikatlarından bahsediyor

sıralarında ve hicretin ilk asrında sabîîlerin nücum ilmine, hey'ete, riyaziyata, felsefeye ve tababete ait esash tetkikleri vardı Hey'et bilhassa başlıca uğraştıkları şey idi.

Burada —maalesef— yukarda zikredilen üç menbaın Harran'a intikal hakkındaki rivayetleri diğer Arap veya Süryanî menbalarından ayrılmaktadır *Tenbih ve'l-işraf*'a göre halife El-Mütevekkil'in saltanatı ile Antakya medresesinin nakil zamanları birbirine uymaktadır (232/847—247/861) Bu medrese Harran'a naklolunmadan evvel, takriben 130—140 sene kadar Antakya'da kalmıştır

Bu vesika bilhassa gösteriyor ki, kütüphane medrese ile beraber Harran'a götürülmüştür. O sırada Antakya'da yetişmiş olan son iki âlim bu nakli yapmışlardı. Onlardan birisi bir Harranlı idi: Sabîî mi, Hıristiyan mı bilmiyoruz Diğeri şarktan gelmiş bir Mervli idi: Türk olması ihtimali kuvvetlidir Harran'daki mektebin kuruluşu yalnız bu son iki Antakyalı vasıtası ile mümkün olmuştur

Bu yerleşme hususunda da *Tenbih*'in gösterdiği zaman, o sırada bildiğimiz diğer vak'aların zamanına uymaktadır Feylesofların hicretinin halife El-Mütevekkil'den sonra 279/892—289/902 arasında saltanat süren ve onun torunu olan El-Mutazit zamanında olması icab eder. Bundan dolayı Harran medresesinin mesaisi takriben kırk seneden fazla bir zaman sürmemiş olması lâzımdır.

Harran medresesi mesaisinin son zamanları hakkında bazı malûmat elde ediyoruz: Meselâ sonradan Bağdat'ta müderris olacak olan bazı talebelerin isimlerini öğreniyoruz. Bunlar, ikisi rahip olmak üzere dört Hristiyan'dan ibaretti Bundan dolayıdır ki, Harran'daki mektebin fâmamıyla sabîller tarafından idare edilmemiş olması, ve hocalardan mühim bir kısmının Hristiyan olmaları çok muhtemeldir Bu zamanda Bağdat'ta yaşayan ve ilk Müslüman feylesofu olan El-Kindî, muhakkak ki hiçbir mektep idare etmemiş; bilakis hususî olarak tettebbuatta* bulunmuştu Bu dört muallimin talebeleri arasında biz bir de Müslüman ismine, İbni Kerpip'e rastlıyoruz ki, sonradan bu zat *Tenbih'e* nazaran bizzat medresenin reisi olmuştu

Bundan sonra sabîllerin 9'ncu asırda Bağdat'ta teşekkül eden felsefe mektebi ile hiçbir münasebetleri olmadığını ispat etmek için, bir de Bağdat'taki ilmî tetkikat içerisinde sabîllerin mevkiini araştıralım Zaten bu medresenin Bağdat'a naklolunmasından evvel en mühim sabîî âlimi olan Sabit bin Kurre (takriben 219/834—288/901 arasında yaşıyordu) Harran'da kendi mezhepdaşları ile mücadelelere girdikten sonra, nihayet Abbâsîlerin paytahtına hicret etmeye mecbur olmuştu. Orada gittikçe genişleyen bilgisi ve kuşatılmaz derecede vasi* tercüme faaliyeti ile derhal bütün alâkaları üzerine çekmeye muvaffak oldu Şehzâde ve bilâhare halife olan El-Mutazit onunla dost oldu Sarayında kendisine mevki verdi Hâlifeliği zamanında Sabit en yüksek hürmet mevkiini kazanmıştı. ابن العنقی nin rivayetine naza-

ran: "Sabit bu nüfuzundan istifade ederek Irak'ta sabî-
îleri yüksek mevkilere getiriyor ve yerlerini tahkim*
ediyor, derecelerini yükseltiyordu. Sabîîler onun saye-
sinde çok mühim bir vaziyet kazanıyorlardı"² İbn Ebi
Useybia da aynı suretle sabîîlerin Bağdat'ta gerek halife
sarayında gerek devlet işlerinde mühim bir mevki al-
malarına Sabit'in sebep olduğunu zikrediyor³ Hakika-
ten onuncu asırda Bağdat'ta, büyük âlimin birçok ha-
lefleri, akrabaları devlet hususî kâtipliği, saray tabibliği
ve hey'etşinaslık, müneccimlik gibi birçok mühim mev-
kileri işgal ediyorlardı. Fakat Sabit şahsen ne umumî
hekimlik yapmış, ne de "Reisületibba velfelasife" ünva-
nını almıştı Bağdat halifelerinin dokuzuncu asır sonla-
rında vermeye başladıkları debdebeli ilmî unvanları
açıkça istihfaf* etmişti. Filvaki halife El-Mutezit seneler-
ce müddet en yakın dostu olan Sabit'e bu "Reisülfelasi-
fe" ünvanını vermemiş, bilakis onu çok daha az ehem-
miyeti olan kendi hekimi Galib'e vermişti Maalesef Sa-
bit'in bu zengin tercüme ve telif faaliyetinden pek azı
malûmumuzdur Muhakkak olan cihet şudur ki Sabit
hususî tettebbular yapan bir âlim olarak kalmış, hususî
olarak mahdut talebe yetiştirmiş, fakat yorulmak bil-
mez ve ucsuz bucaksız tercüme faaliyeti ile, zorla alâka
ve dikkati üzerine çekmişti.

Buna mukabil oğlu Sinan'ın Reisületibba velfelâsife
unvanını almış olması çok muhtemeldir: Bu zatın ismi
Sabit bin Sinan bin Kurre idi. Çünkü halife El-Mukte-

² Cemaleddin ibn el-Kiftî: *Tarih-il-hükma* (S 115)

³ İbn Ebi Useybiya: *Zikredilen eser* (Cilt 1, s. 215)

dir 319/931 senesinde onun vasıtasıyla Bağdat civarında hekimlik yapmakta olan tabiplerin imtihanını yaptırmış idi ki bu hadise onun resmî mevkiini tahmin etmeye müsaittir

Buna benzer bir imtihan, iki asır sonra Bağdat'ta halife El-Müktefa zamanında paytahtta bulunan bütün tabipler, Eminüddevle ibn üt-Iilmiz isminde bir Hıristiyan tabibi tarafından imtihan edilmişlerdi. Bu iki hadise çok şayanı dikkattir. Bunlardan ikincisi ise —her şeyden evvel— iki asırlık uzun bir fasıladan sonra İslâmî ilmin ne kadar hafiflemiş; kendi kendine itimat edemiyecek bir dereceye gelmiş olduğunu gösteriyor

VIII

Bağdat'ta tercüme ve ilim

Dokuzuncu asrın sonlarına doğru, böylece dört Hristiyan feylesof Harran'dan Bağdat'a hicret ettiler ve orada talim etmeye başladılar. Onların mektepleri Sabit gibi muhakkak ki, hususî mahiyette kurulmuştu. Ve onları mektep reisi olmak üzere biz ancak biyografların "mütefelsifun" dedikleri zümre içerisinde zikredebiliriz. Yoksa onların resmî bir unvanı gibi telakki edemeyiz.

Felsefe tedrisatının devlet tarafından tanzim edilmesine mukabil, muhakkak ki halife sarayında da İslâm âlimleri kat'î müşahedeler yapmakta idiler, bu müşahedeler halife El-Mütevekkil'in saltanatı zamanından itibaren çok inkişaf etmişti. Bu zamandan evvel Bağdat'ta umumî ilmî müesseselerin mevcut olduğu hak-

kında esaslı hiçbir malûmata sahip değiliz¹

Dokuzuncu asır ortalarından itibaren devam eden ve etraflı bir tesir yapan hadise yalnız El-Mütevekkil'in Beytülhikme'si ile, onun amcası El-Me'mun tarafından tekrar tesis edilen bir müessesedir. İlk defa 382/992 senesinde veziri Erdeşir tarafından dev asâ bir kütüphane ile bir de "Darülilim" adlı bir akademi tesis edilmiştir. Fakat Darülilim 447/1055 senesinde bir yangında harab olmuştur.

Devletin hastahanelerdeki resmî tabipler vasıtasıyla ilmî tetkikat yaptırması oldukça geç başlamıştır. İşte bu nevi tetkikatın canlandığı bu devirde El-Mervezî ve Farabî yetişmişlerdir. Daha sonra yetişen tercümeihal* müellifleri bunlara hekim, feylesof, veya mantıkî unvanlarını veriyorlardı. Bu iki mütefekkir ile Ebû Bîşr Metta, Yahya bin Adî ve onun talebesi Ebû Süleyman es-Sicistanî'yi bir kadro içerisinde tetkik etmek lâzımdır. Onların yetiştirdikleri âlimler arasında ekseriyetle felsefî bir tahsil görmüş olan birçok hekimler bulunmaktadır. Filhakika tıbbî tetkiklerin kuvvetlenmesi yüzünden felsefe ile tıp yanyana gidiyordu. Büyük tabiplerden birçoğu aynı zamanda feylesof olduğu gibi, büyük feylesoflar da daima riyaziyatın* yanında tıp tetkiklerine de yer ayırmışlardı.

Şimdi burada teşkilât altına girmiş ve bütün Mısır, Suriye, cenubu şarkî İran tetkikatını toplayarak çok kuvvetli bir merkez haline girmiş olan Bağdat ilim ve tercü-

¹ Bu devri aydınlatan ve ilk Abbasi ilim faaliyeti ve müesseseleri hakkında esaslı malûmat veren başlıca menba, Hatib-i Bağdadî'nin tarihidir.

me muhitinde yetişen başlıca mütercimleri tetkik edeceğiz.

İlk eserlerini Bağdat'ta vermeye başlayarak oradan diğer memleketlere yayılan İslâmî fikir faaliyetinin nasıl doğduğunu anlamak için; bu şehirde karşılaşan ve çarpışan muhtelif tesirleri gözden geçirmek lâzımdır. Filhakika, 10-11'nci asırlar içerisinde, Razi, Farabi ve İbn Sinâ'yı yetiştiren bu fikir canlılığı, ayrı ayrı menbalar-dan gelen tesirlerin birbiriyle karşılaşp kaynaştığı sıralarda doğmuştur. İslâm medeniyetinin müspet ilimler ve felsefe sahasında kazandığı zenginlik, araştırma ve bulma kudreti, tefekkür hürriyeti bunun sayesinde mümkün olmuştur. Onun kuvveti, bu zıt tesirleri yoğunlaştırarak yeni bir terkip meydana çıkarmasında idi.

Bir cihetten bizzat Kur'an etrafındaki kelâmî tefekkürle başlayan bir din felsefesi, diğer cihetten İran yolu ile gelen bütün Şark ve bilhassa Hint tesirleri, nihayet yukardanberi gördüğümüz Süryani mütercimleri vasıtasıyla yerleşen Yunan tesirlerinin çarpışmasından İslâm tefekkürünün kendine mahsus olan hüviyet ve mânası meydana çıkmaya başlamıştır. İslâm ve Türk tefekkürü tarihiyle meşgul olanların üzerinde haklı olarak durdukları büyük fikir âbidelerini anlayabilmek için bu çarpışmayı hazırlayan menbaları gözden geçirmeliyiz.

1. İslâm medeniyetinin usulî ve mazbut fikir faaliyeti başlamazdan evvel, bütün tefekkür Kur'an etrafındaki serbest bir diyalektikten ibaretti. İslâm, lûgat itibarıyla, itaat demektir. Dinin kâinat görüşü, insanı mutlak karşısında tam bir itaat ve teslimiyete çağırmakta-

dır. Münakaşasız ve kat'î itaat, yeni teşekkül eden seferber haldeki bir devletin beklediği ordu itaatı idi. Orada fikir hürriyetinden, şahsî görüşlerden, vicdanın derunî* muhtarlığından bahsetmeye imkân yoktu. Fakat ikinci hicret asrından itibaren artık imparatorluk kurulmuş, devlet teşkilatı ve vazifelerin taksimi devlet karşısında mükelleflliğini ayrı ayrı nispetlerden duyan insanı meydana çıkarmış; bu suretle daha geniş mikyasta Allah karşısında mesul olan insan, yani diğer tabirle iyilik ve kötülük hususunda insanın iradesi meselesi üzerine —ister istemez— düşünölmeye başlanmıştı.

Bu suretle Kur'an etrafında diyalektik bir din felsefesi vücade geldi. Evvelâ Kaderîler, iyilik ve kötölük meselesinde insanın cüz'î* iradesini kabul ettiler. Me'bid bin Halid ül-Cühenî bunu bir fikir cereyanı haline getirdi. Henüz daha felsefî delillerini bulamamış olan bu cereyan devlet karşısında ferdi, mutlak karşısında vicdanı müdafaa ediyordu. Diğer taraftan onun aksülameli* olmak üzere Cebriîler (fatalistler) bilâkis ferdi ve vicdanın hürriyetini mutlak bir surette inkâr ettiler. İslâmın mânâsını mutlak varlığa itaatta gördüler. Bu iki zıt cereyan arasında mutedil bir yol tutmak isteyenler Sıfatîler oldu. Bunlar Kur'an'da yazılı olan Allahın sıfatlarını (attribut) harfiyen kabul ettiler. Bu suretle bir nevi antropomorfizme düştüler.

Bu cereyanlar arasında en fazla felsefleşeni Mutezile oldu. Cereyanı açan Vasil ibni Atâ (80/669 —131 / 748), Hasan Basrî'nin talebesi idi. Aynı zamanda hem

Cebrîlere hem Sıfatîlere hücum ediyor ve eski Kaderîlerin kanaatını felsefîleştiriyordu

Mutezileye göre insan, fiilinin yaratıcısıdır. Dün-yevî ve uhrevî* cezaya çarpılabilmek için iyilikle kötülük arasında intihap* yapabilmek yani hür olmak lâzımdır. Aksi takdirde cezanın mânası kalmaz. Allahın işi insanî hürriyet karşısında ona ölçü olmak yani adâlettir. Bu sebepten Mutezileye Eshabül'adl ve't-tevhit te derler. Mutezile fikirlerini müdafaa için evvelâ yalnız cedel (di-yalektik) kullanıyorlardı. Fakat tercüme faaliyetinin in-kişafı, Yunan feylesoflarının tanınması bunların gözleri-ni açtı. Orada kendilerini müdafaa edecek deliller bul-dular. Bilhassa Sokrat'tan evvelki Yunan feylesoflarına dayandılar. İbrahim Nazzam, Anaxagoras'ı, Ebülhüzeyl Demokritos'u takip ediyorlardı.

Bir taraftan da fikirleriyle tezat teşkil eden Yunan feylesoflarına hücum ettiler, reddiyeler yazdılar. Hatta denebilir ki ilk defa olarak İslâm diyalektiği ile Yunan felsefesi arasında mücadeleyle kapı açtılar. Bu hareket-ler bir cihetten kelâmın felsefîleşmesine, diğer cihetten de felsefenin din ve iman meselesiyle meşgul olmasına sebep oldu.

Bilhassa Yunan şüpheciliği (septisizm) Mutezile feylesofları üzerinde tesir etti. Câhiz *Kitab-ül-hayavan*'da ilk defa bu tesirleri gösterir. Hüzeyl ibni Alef *Kitab-ür-reyb*'nde şüpheciliği derinleştirerek bir akîde haline ge-tirdi. Felsefeye dirsek çeviren ve bilhassa akıl yerine imanı koymak isteyen Eş'ariler Aristo felsefesine hü-cum ettikleri gibi, ihsaslarımızın bizi aldattığını göster-mek için Demokritos'dan bile delil aramaya kalktılar.

Bir şey'in uzaktan küçük görünmesi; su içinde kalemin kırık görünmesi, hastaya şekerin tatsız görünmesi gibi aldatıcı ihsasları misal olarak verdiler. İbni Hazm bunların Yunan tabiat felsefesinden alınmış delillerini sonradan izah etmiştir²

Vasıfî (Ebû Abdullah Muhammed bin Zeyd) *Nakzı kitab-ül-irade sıfat fiz-zat'ı* yazdı. Yine Mutezilenin ileri gelenlerinden (vefatı: 326) İbn ül-Ahşid'in (Türktür Mısır'da yerleşmiş bir Türk hanedanının ismi de Ahşittir.) *Usul hakkında kitap, Kitab-ül-müptedi ve Nefiy ile isbatın cem'i hakkında muhtasar kitap* adlı eserleri vardır. Ebû İshak (İbrahim bin Mehmet مناشى (?)) Mutezilî'da Ebû Bîşr Metta'nın *Bürhan'ı* nı izah için eserini nakzederek bir kitap telif etti

Mütekellimin (teolog) den Hasan ibni Eyyub'un *Nasaranın reddi hakkında kitab'ı* nı; Ebû Haşim'in (vefatı H. 314) *Kitab-ün-Nakz alâ Aristalis fi'l-kevn ve'l-fesad'ı* ile *Kitab-ül-İctihad'ı* nı da bu münasebetle zikretmek lâzımdır

Tercüme faaliyetinin verdiği kuvvetle, iki cereyan arasında da felsefî münakaşalar oluyordu. İbni Küllâb (Abdullah bin Muhammed Küllâb ül-Kattan)'ın *Kitab-ür-red alel mutezile'sini* ve *Kitab halk-ül-ef'al'ini* buna misal olarak gösterebiliriz.

Görülüyor ki hicretin üçüncü asrı sonlarında ve dördüncü asrı başlangıcında Yunan ve Hint tesirlerini getiren tercüme faaliyeti evvelâ İslâm diyalektiğinin şiddetli aksülamellerine* sebep olmuş; fakat yeni tesir-

² Dr S. Horowitz, *Der Einfluss der Griechischen Speksis auf die Entwicklung der Philosophie bei den Arabern*, Berlin, 1915

lerin kuvveti nihayet kendini göstererek iki taraf arasında bir kaynaşma başlamış ve bu suretle onlar artık dördüncü asır sonlarında düşman cepheler olmaktan çıkmışlardır.

2. Bağdat'ta Me'mun ve Mütevekkil zamanlarında inkişaf eden tercüme faaliyetinin köklerinden birisi (ikinci derecede olmakla beraber) İran ve Hint'tir. Bu hareket de daha İslâmiyetten evvel başlamıştı. Bir taraftan Gündeî Sabur (Gonde Şapur) medresesi tıp ve tabiat ilimlerindeki araştırmaları temin ediyor, diğer cihetten son İran hükümdarının emirleriyle Hintçeden, Süryaniceden Farisîye esaslı tercümeler yaptırılıyordu. İslâm istilâsı sıralarında bunların bir kısmı kaybolmuş, bir kısmı da Abbasîler devrindeki umumî tercüme faaliyetine karışmıştır. Behram Cür zamanında Nasturî rahiplerinden ve tabip Ihesdore's'in "کناش" (?) kitaplarını hükümdar namına satın aldığını ve bunları nakle çalıştığını İbni Ebi Usaybia yazıyor

Sasanîlerin son devrindeki mütercimlerin en meşhurlarından biri Berzuye'dir³ Âlim bir tabip olan bu zat Fars ve Hint dilleriyle yazılmış ilimlerde mütebahhirdi.* Nuşirevan ibn Kubad'ın emriyle Hindistandan *Kelile ve Dimne*'yi getirtti; ve onu Hintçeden Farisîye tercüme etti. Bu kitabın ahlâkî hikâyeler ve halk psikolojisi itibariyle nazirî* yoktur İslâm edebiyat ve hikmeti üzerinde çok müessir olmuştur. Daha sonra ilk Abbasî

³ Bu şekildeki isimler gibi Berzüveyh şeklinde de okunması mümkündür

halifeleri zamanında İbnül-Mukaffa' bu eseri Farisîden Arapçaya tercüme etti⁴

Abdullah İbn ül-Mukaffa' el-Hatib de bir İranlı idi. Halife Ebû Cağfer ül-Mansur'un kâtipliğini yapmıştı. İslâm olmasına rağmen eski Maniheist itikatlarını muhafaza ettiği tahmin ediliyor 758 senesinde idam edilmiştir⁵ İbn ül-Mukaffa'ın eski İran eserlerinden daha başka tercümeler yapmış olması çok muhtemeldir. Fakat Maniheizme karşı gösterilen şiddetli takipler yüzünden bunların muhafazası mümkün olamamıştır. Bu zat aynı zamanda Yunan felsefesini de biliyordu. Süryaniceden yaptığı tercümeler arasında Aristo'dan *Kategoriya*, *Barıminyas* ve *Analutika* ile Ferferyos es-Surî (Porphyre)'den meşhur mantık kitaplarına methali (*İsa-goci*) vardır. Bunlardan başka *Risaletü fi'l-edep vessıyyase*, *Yetime fi taâtissultan* gibi şahsî fikirlerini topladığı eserleri de vardır.

İlk İslâm devrine yetişen mütercimlerden Âli Nevbaht ailesi zikre değer. Bu ailenin birçok fertleri halifelerin sarayındaki tercüme faaliyetine karıştılar. Maalesef bunların eserleri kalmamıştır. Yalnız El-Kıftî, İbni Nedit ve İbni Ebi Useybia birçok yerlerde bu mütercim

⁴ İbni Ebi Useybia: *Uyun-el-enba fi tabakat-ül-etibba*, cilt 1, s. 308—309.

⁵ İbn-ül-Mukaffa'ın Maniheizm ile münasebeti hakkında Profesör Schaeder'in *Tarihte ve bugünde din* adlı ansiklopediden Maniheizm maddesine bakınız. Abbas tarafından da onun hakkında Farisi bir eser neşredilmiştir. Son iki sene zarfında İbn ül-Mukaffa hakkında İtalyanca ve Almanca neşredilen şu iki eser çok mühimdir: F. Gabrieli, *L'Opera d'Ibn al-Muqaffa*, (Rivista degli Studi Orientali, 1932) P. Kraus, *Über Ibn al-Muqaffa*, (Rivista ek 1933) En mükemmeli bu son kitaptır.

ailesini zikretmektedirler Yine bu devirdeki mütercim-ler arasında İbni Nedim'in rivayetine göre Musa ve Yusuf isminde iki kardeşi, Ebülhasan üt-Temimî diye tanınan Ali bin Ziyad'ı görüyoruz. Bu sonuncusu Beni Temim kabilesinden bir Arap olmakla beraber Farisîden Arapçaya yaptığı tercümeleriyle tanınmıştı.

Her üç biyografın verdikleri izahata göre bir Yahudi tabibi olan Taberistanlı Reben (Râbbin) de Farisîden ve Süryaniceden tercümeleriyle şöhret kazanmıştı. Tıpla olduğu kadar hendese ve riyaziye bahisleriyle de meşgul olmakta idi Oğlu İbni Reben kendisinden daha meşhurdu Taberistan'dan Irak'a geçti, Yahudi şeriatına ait bazı eserler yazdı. *Elmecesti* tercümelerinde "Matarihüşşua" a ait kısım yalnız Reben'de görülüyor İbni Ebi Useybia onun bu hususta Huneyn'e, Al-Nevbaht tercümelerine, hattâ El-Kindi'ye faik* olduğunu söylüyor.

Torunu İbni Reben üt-Taberi'nin unvanı Ebülhasan Ali bin Sehl bin Reben olup İbnül-Nedim'de kısaca Hasan bin Sehl diye geçiyor. Bu zat Mazyar bin Karn'ın yardımını ile halife El-Mutasım'a tanıtıldı Daha sonra El-Mütevekkil'in himayesini gördü Ve sarayında nedim oldu Razî de tıpta muallimi idi Taberistan'da doğmuş ve Irak'ta yaşamıştır En mühim eserlerinden *Kitab firdevs-ül-hikme* malûmdur Kitap yedi nev'e ve neviler otuz makaleye, makaleler de üç yüz altmış bab'a ayrılmıştır Bundan başka yarı tercüme ve *compilation* suretiyle meydana getirdiği *Iuhfetülmülûk*, *Kennaşülhazret*, *İrfakülhayat*, *ilâh* gibi daha birçok kitaplarını biyograflarda görüyoruz.

İbni Nedim'e göre bu devrin farisî mütercimlerinden biri de künyesi Ahmet İbni Yanya bin Cabır ül-Bağdadî olan müverrih* Belâzerî'dir. Müverrih ve hadisçi Teberî ile muasır olan bu zat 300 Hicrî seneleri civarında vefat etmiştir. Farisîden birçok tercüme yaptığı rivayet ediliyor. Fakat zamanımıza kadar ancak *Fütuh-ül-büldan* ile ikmal edilememiş olan çok mühim bir tarih kitabı olan *Kitab-ül-ensab-el-eşraf*'ı kalmıştır. Bundan başka yine üçüncü hicret asrı içersinde *Bahtiyarname*'yi Farisîden Arapçaya tercüme eden İshak bin Yezit isminde diğer bir mütercim görülüyor. Maalesef bunlara ait tafsilât diğer biyograflarda yoktur.

İslâm medeniyetinin en büyük tabibi ve natüralist feylesofu olan Razî'nin Yunan ilminde olduğu kadar eski İran ve Hint ilimlerinde de derin bilgisi vardı. Sokrat'tan sonraki Yunan felsefesine fazla ehemmiyet vermemiş ve bundan dolayı El-Kindî'yi tenkit etmiş olduğu gibi Yunanın eski tabiat felsefesi ile Hint ve İran'ın sihrî tabiat ilimlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. *Kitab-ül-esrar*, *Kitab-ı sırr-ül-esrar*, bilhassa *El-Havî* adlı eserlerinde şark tesirleri açıkça görülür. *Kitab-ül-Mansurî* veya *Sinaat-üt-tıbb* adlı eserinin yedinci kısmında Razî bütün tıp istilahlarının Yunanca, Farisî, Süryanice, Hintçe ve Arapçasını karşılaştırarak bir tıp lugati vücade getirmiştir.

Abbasîler zamanında bazı eserler de doğrudan doğruya Hint lisanlarından Arapçaya nakledilmiştir. Bunlardan bilhassa, Hint lugatini Arapçaya çeviren Meniket ül-Hindî, birçok edebî eserler nakleden İbni Dehen ül-Hindî biliniyor.

İbni Vahşiye, nıbtî lisanından Arapçaya edebî ve il-
mî eserlerin tercümesiyle meşgul olmuştur. Mu'tezile
üzerindeki Hint şüphecilîği (septisizm)nin tesirlerine
bakılacak olursa bu devirde Hintçeden daha fazla nakil
yapılmış olduğu tahmin edilebilir. İbni Şehriyar'ın *Aca-
îb-ül-Hind*'inde, Ebülferec Isfehanî'nin *Kitab-ül-eganî*'
sinde ve daha yakın devirlerde Ebû Reyhan el-Birunî'
nin *Kitab ma li'l-Hind*'inde Hint ilim ve felsefesinin
esaslı tesirleri görülüyor. Fakat bunlar daha sonraki
asırlara ait olup bu devirde tercüme faaliyeti gevşemiş
bulunuyordu.

Uyun-ül-enba sahibi Hintçeden tercüme yapanlar
hakkında izahat vermektedir. Burada tıp san'atinde
âlim ve Hintli âlimlerin ilki olarak Meniket ül-Hindî
zikrediliyor. Âlemin kuruluşu, feleklerin terkibi, yıldız-
ların hareketleri hakkındaki tetkikleri toplamıştır. Ebû
Maşer Belhî'nin rivayetine göre Hint astrolojisinden
eserleri nakledilen ilk âlim odur. *Kitab esrar-ül-mevalit*,
Kitab-ül-karanat-ül-kebir, *Kitab-ül-karanat-üs-sagır*, *Kitab fi't-
tıb*, *Kitab fi ihdas ül'âlem*, ilâh gibi birçok kitapları tanı-
nıyor.

Yine Hint mütercimlerinden olarak bir de Sacenhel
görülmüyor. Bu da diğerleri gibi tıp ve nücüm ilimleriyle
meşgul olmuştur. Onun eserlerinden pek çoğu Arapça-
ya nakledilmiş olup onları Razî bulmuş. *Elhavî* adlı ese-
rinde zikretmiştir. *Kitab şirk-ül-hindî*'yi Abdullah bin Ali
Farisîden Arapçaya nakil ve tercüme etti. Çünkü ilk de-
fa Hintçeden Farisîye tercüme edilmişti. Yahya bin Ha-
lid'in emriyle yine bu zatın eczacılığa ait bir eseri tercü-

me edildi. İbni Ebi Usaybia bunlardan başka mühim bir kısmı tercüme edilen diğer birçok kitaplarını zikrediyor.

Şanak da diğerleri gibi Arapların tercüme yolu ile tanıdığı Hint tabiplerinden idi. *Kitab-ül-sümum*'ünü Hintçeden Farisiye Meneket-ül-Hindî nakil ve tefsir etmiştir. Bu eser Yahya bin Halit Bermekî'nin emriyle tercüme edilmişti. Sonra Memun'un emriyle Abbas bin Said ül-Cevherî tarafından *Kitab-ül-baytare*, *Kitab fi ilm-ün-nücum*, *Kitab müntahal el-cevher* adlı eserleri tercüme edilmiştir.

Cuder adlı diğer bir Hint âliminin de *Kitab-ül-mevalid*'i yine bu devirde Arap lisanına tercüme edilmiştir.

Fihrist'in zikrederek geçtiği Menike hakkında İbni Ebi Useybia etraflı malûmat veriyor. Bu zatın mükemmel bir hekim olduğu ve Arapça kadar Farisî ve Hintçede de vukufu olduğu anlaşıyor. Evvelâ Şanak'ın *Kitab-üs-sümum*'unu Hintçeden Farisiye tercüme ederek başladı. Harun Reşit zamanında Bağdat'a geldi. Bazı kitapların rivayetine göre İshak bin Süleyman bin Ali el-Hâşimî ile beraber çalıştı. Birçok eserleri Hintçeden Farisiye ve Arapçaya nakletti. Halifenin hastalığını tedavi ettiği için onun himayesini kazanmıştı.

İslâm âleminde tanınmış olan Hint âlimlerinden biri de Salih bin Behle'dir. Harun Reşit zamanında Irak'a gelmiştir. İbni Daye unvaniyle tanınan Ebülhasan Yusuf bin İbrahim el-Hasib'in rivayetine göre Cağfer ibni Yahya, Cebrail Bahtışu' ile bu zat arasındaki farkın Rum tıbbı ve Hint tıbbı arasındaki farktan geldiğini söyleyerek halifenin dikkatinin bunun üzerine çekmişti. Bu zamanlar halifenin yanında büyük itibar kazandı.

Kendisinin aynı zamanda tercüme ile meşgul olduğu tahmin ediliyorsa da eserlerini bilmiyoruz

Görülüyor ki Abbasîler zamanında eski İran ve Hint ilimlerinin nakli Yunan ilimlerine dair tercümelerden önce başlamıştır. Harun zamanında henüz Süryani mütercimleri ile esaslı temasa girilmemiş olduğu halde Hintliler esaslı bir surette tanınıyordu. Fakat bir taraftan Gunde Şapur mektebi, bir taraftan Harran medresesinin nakli üzerine artık tercüme faaliyetinin bütün ağırlığı garba, yani Yunan medeniyetine çevrilmeye başladı.

3 Emevîler zamanında başlayan Süryanî ve Yunan tercümesi Bağdat'ta Abbasîler devrinde büyük bir inkişaf kazandı. Yalnız Halid ibni Yezit zamanında onun emriyle san'ata ait bazı kitaplar tercüme eden İstefanül-kadim (Stephanos) görülüyor. Fakat Mansur ve Me'mun'dan itibaren tercüme faaliyeti bir ihtiras halini aldı. Mansur devrinde Elbatrîk ve oğlu Ebû Zekerîyya Yahya bin el-Batrîk ilk mütercimlerinden idi. Bu zat Abdülmesih bin Abdullah el-Humusî en-Naimî unvanıyla tanınır. Tercümeleri arasında evvelce de zikretmiş olduğum *Kitab-ül-esalocya* ismindeki Aristo'ya isnat edilen kitab meşhurdur.

Bermekîlerin nüfuzlu devrinde Sellâm ve Ebreş isminde iki zat Aristo'dan nakiller yaptılar. İkisi birlikte Yunan feylesofunun sekiz kitaptan mürekkep olan *Fizik'*ini *Es-Sema-üt-tabûi* adıyla tercüme ettiler. Habîb ibni Behremen bin Batrîk, Ruya bin Mahve, Hilâl ibni Ebi Hilâl ül-Humusî, Ebû Nuh bin es-Sallet, İstıfân ibni Ba-

sil ibni Rayita, Tiyofili, İsâ bin Nuh, Iüzres, Theodoros (Sabit bin Kımı'), (?) Yuhanna bin Yusuf el-Kâtip, Ey-yüb ibn ül-Kasem ür-Rakî *İsagoci'*yi tercüme etmiştir (راريشوع) ilâh. gibi birçok Nasturî veya Yakûbî mütercimi Süryanice veya Yunancadan Arapçaya mühim eserler nakletmişlerdir.

Farabî ve Mes'udî'nin *Kitab-üt-tenbih* kayıtlarına göre bu devrin ilk esaslı mütercimi İsrail'dir. Farabî bu zatı feylesof diye zikrediyor. Fakat maalesef ne bir talebe ne de bir yazı bırakmıştır. Bu membalara göre o, rhip olup Harran'da oturuyordu. Bununla beraber adına Süryanî edebiyatında rastlanmadığını da Meyerhof zikrediyor.

Ondan sonra büyük mütercimlerden Kuveyrî'yi görüyoruz. (Süryanicede *Qijore*, *Kyros* isminden alınmış olduğu görülüyor.) *Fihrist'*e nazaran unvanı Ebû İshak İbrahim olup Ebû Bîşr Metta'nın hocası olduğu söyleniyor. Aristo'dan *Katigoryas* kitabına tefsir yazmış, *Bariminyas* (*Peri Hermineias*)'ları, *Birinci* ve *İkinci Analitikler* için talim maksadiyle *Musagger'*ler yani hülâsalar vücude getirmişti. İbn el-Kıftî bundan başka bir de Aristo'nun *Sofistik'*ine şerh yazdığını söylüyor.

Bu membarların verdikleri malûmata göre Kuveyrî hülâsalarını şemalar halinde (müşeccer) yapmakta ve bu kitapları kolaylaştırmakta idi. Halife El-Mutezit zamanında Bağdat'tan hicret etmiştir. Bugün Kuveyrî'nin eserlerinden hiçbirisi kalmamıştır.

Yuhanna bin Haylan da aynı suretle İbn el-Kıftî ve İbni Ebi Usaybia'nın verdikleri müşterek izahatla tanınmaktadır. İbn-ün-Nedim'de bu zata dair hiçbir şey gö-

rülmüyor Yukardaki membalara göre bu zat büyük Türk feylesofu Farabî'nin muallimi idi. O zaman okutulması memnu olan *İkinci Analitikler*'in son kısmını ona öğretmiş ve bu suretle Aristo felsefesinin esaslarına nüfuz etmesini temin etmiştir. Onuncu asrın ilk üçte biri içinde Bağdat'ta öldüğü tahmin ediliyor. Fakat Farabî'nin bu zattan Bağdat'ta mı, yoksa Harran'da mı ders aldığı tamamiyle malûm değildir

Ebû Yahya Zekeriya el-Mervezî. Bu zat da diğeri gibi üç biyografın müphem olarak zikrettikleri esaslı bir mütercimdir *Fihrist*'te bu isimde iki âlim görülüyor: Bunlardan birisi riyazî, diğeri bizi alâkadar eden mütercim El-Mervezî'dir *Fihrist* bu ikinci zatın şöhretinden bahsettikten sonra Ebû Bîşr Metta'ya talebelik ettiğini söylüyor Kendisi Merv'li olmakla beraber oraya muhaceret etmiş bir Nasturî ailesine mensuptu Ana dili Süryanice idi. Bağdat'ta yerleştikten sonra meşhur bir tabip oldu. *Fihrist* ve İbn Kiftî'ye nazaran bu zat *İkinci Analitik*'i şerh etmiştir. Bu eserin ikinci kısmıyla uğraşmak Hristiyanlar için menedilmiş olduğu halde onun bu tam şerhi yapması ya bu yasağın kaldırıldığını, yahut da onun gizli çalıştığını gösteriyor

İlk devrin büyük mütercimlerinden biri de İbni Kernip'dir. Ebû Ahmet Elhüseyn bin Ebi Hüseyin bin İshak bin İbrahim bin Yezit el-Kâtip⁶ unvanını taşıyan bu zat kelâmcıların ileri gelenlerinden idi Aynı zamanda tabiat feylesoflarının "Felasifet-it-tabiiyyîn" yolundan gidiyordu.

⁶ İbn Ebi Useybiya'nın eserinde İbn Zeyt ve *Fihrist* te İbn Yezit olarak yazılıdır

Kardeşi Ebu'l-Ulâ tanınmış bir riyazî idi. El-Kindî, Ahmed bin Tayyib es-Serahsî ve Ebuzzeyt Belhî ile beraber bu zat mütercimlerle feylesoflar arasında geçit vazifesini görürler. Onlarda artık tercüme ve nakil, şahsî fikirlerle birleşerek *tasarruf* derecesine yükselmiştir.

En meşhur Hristiyan âlimlerinden Ebû Bîşr Metta bu zatın talebesi idi. İbni Kiftî yanlış olarak —onun Φυσικὴ ἀκρόασις— parçasını şerh ettiğini söylüyorsa da bu eserin müellifi, babası İshak idi. Fakat *Fihrist*'de onun *Kitab-ür-red alâ Sabit bin Kurre* adlı iki zıt hareketin halli arasında iki sükûnun varlığının zaruretime ait bir eseriyle, bir de *Kitab-fi'l-ecnas ve'l-enva'* adlı mantika ait eserleri zikredilmektedir.

Ebû Bîşr Metta bin Yunan (Yunus) da en büyük mütercimlerdendir. Bu zat yalnız mütercimliği ile değil, fakat birçok âlim ve feylesofa yunan ilmini öğretmekle meşhurdur. Tahsilini — ekseri Hristiyan âlimleri gibi — bir manastır mektebinde yapmıştır. Hocaları tanınmış iki rahip olan Bünyamin ve Rufil idi. Metta'nın aslı Nasturî olduğu halde, bu iki rahibin Yakubî oldukları görülüyor.

Bu meseleye dair *Fihrist* bazı izahat veriyor: Ebû Bîşr Metta bin Yunus (Yunan), Dir Kunna ahalisinden olup (Süryanicesi Daira de Qone, Bağdat'ın cenubu şarkisindedir: Yakut Hamevi'ye nazaran.) Mari manastır mektebinde (Eskülü Mari) tahsilini yapmıştır. Evvelâ Kuveyrî'den sonra Bünyamin ve Rufil'den ve nihayet Ahmet bin Kernip'den ders gördü.

Süryaniceden Arapçaya birçok tercümeler yaptı. Kendi zamanında mantıkçıların reisliği (riyaset-ül-mantikiyyîn) vazifesini yaptı.

Tercüme ettiği eserler arasında *İlk Analitik* için Semistiyos (Themistius)'un şerhinden son üç kitap vardı ki, o zaman bunlar henüz Arapça olarak mevcut değildi. Bundan başka *Apodiktik*, *Sophistik* ve *Poetik*'i, *Kitab-ül-Bürhan*'ı, Alexandre d'Aphrödise'in şerhiyle beraber (Kitab-ül-kevn ve'l-fesad) *De Generatione et corruptione*'yi tercüme etmiştir. Bunlardan (Kitab-üs-sema-ve'l-âlem) *De Coelo et mundo*'nun Alexandre şerhiyle beraber tercümesini yapmıştır. Fakat bu eser sonradan Yahya bin Adî tarafından ıslâh edilmiştir. Porphyre'in *İsagoci*'sini şerh etmiş, Aristo'nun *Fizik*'i hakkında Themistios'un şerhini tercüme etmiş, nihayet *Kitab-ül-mekayis-üş-şartıyye* adlı şahsî bir eser de vücade getirmiştir. Mes'udî'nin *Tenbih*'de söylediği gibi onun tercümeleri onuncu asır ortalarına kadar ihmal edilmeyecek derecede kıymetini muhafaza etmiştir. Fakat İbni Kiftî de ondan bahsederken sekizinci asırda *Περὶ αἰσθησεως καὶ αἰσθητῶν* den Arapçaya yapılmış hiçbir iyi tercümenin bulunmadığını; bilâkis Metta'nın yaptığı hulâsaların ve iktibasların ancak o zaman için kâfi geldiğini söylüyor. Aynı müelliflere göre Metta'nın en meşhur talebesi olan Yahya bin Adî de üstadı ile mantık hakkındaki münakaşalarına dair birçok notlar bırakmıştır. Metta'nın diğer meşhur bir talebesi olmak üzere İbni Kiftî tarafından mantıkçı Ebû Süleyman zikredilmektedir.

Tarih muhtasar-üd-düvel'e nazaran Metta'nın Nasturî olduğu, fakat mantığa ait ilk tahsilini iki Yakubî ra-

hipten aldığı görülür⁷ İbn Ebi Useybia'nın kaydına göre Metta bin Yunan 11 Ramazan 328'de (940 Milâdî) Bağdat'ta vefat etmiştir

Tercüme devrinin en büyük çehrelerinden biri de feylesof Farabî'dir. Onu, kendi felsefesini kuran orijinal bir nazariyeci olarak görmezden evvel kuvvetli bir nâkil ve didaktik olarak tanıyoruz. Ebû Nasr Mehmet bin Mehmîet bin Turhan bin Ozlug el-Farabî (vefatı Recep 339, yani 950 kânunuevvel ve 951 kânunusânî)'nin hayatı hakkında mufasssal malûmatı *Türk tefekkür tarihi* birinci cildinde verdim.

İslâm Ansikpoledisi'nde Carra de Vaux'nun Farabî maddesine, İzmirli İsmail Hakkı Bey'in kitap ve makalelerine, Almanca Brockelmann'ın Arap edebiyatı tarihi ile, Steinschneider'in mütercimler hakkındaki eserine ve Leclerc'in *Arap tıbbî tarihi*'ne bakınız. Burada bizi meşgul eden yalnızca bu zatın tercüme noktasında oynadığı roldür

Farabî kendi eserlerinde felsefede üstadı —evvelce zikretmiş olduğum— Yuhanna bin Haylan olduğunu söylüyor. Bundan başka Ebû Bîşr Metta'nın tesiri altında kaldığı rivayet ediliyor. Metta Farabî'nin muasırı, hatta ondan eski idi. Farabî, El-Kindî'den sonra yetişen en büyük İslâm Türk feylesofudur. Aristo mantığı vasıtasıyla İslâm kelâmı üzerine yaptığı tesirle şöhret kazanmıştır.

Aristo'yu tanıttmasından veya *Et-Talim-üs-sanî* adlı eseri telif etmesinden dolayı "el-muallim-üs-sânî" unva-

⁷ (Tarih muhtesar-üd-düvel ملکات tab'ı Beyrut, 1890, s. 285) den naklen Meyerhof

nını kazanmıştı. Birçok lisanlar bildiği muhakkak ise de Farabî doğrudan doğruya mütercim olarak çalışmamıştır⁸ Fakat Arapça vücade getirdiği yüzden fazla eserinden büyük bir kısmı, Aristo eserlerinin anlaşılır bir şekle konması için telif edilmişti. Huneyn ibn İshak, tıp sahasında Calinos'a haşiyeler yazmak ve tercüme etmek suretiyle ona orta zamanda hüdutsuz bir hâkimiyet temin etmiş olduğu gibi; feylesöf Farabî de Aristo'nun tam hâkimiyetini İslâm orta zamanında tesis etmek suretiyle aynı rolü oynamıştır.

Aristo'nun eserlerinden *Katigoryas*, *Kitab-ül-bürhan*, *Analotikus sâni*, *Kitab-ül-hitabe*, *Kitab-ül-mugalitîn* = *Sofistika*, *Bariminyas*, *Essema-üt-tabîi* = *Fizik*, *Kitab-üs-sema ve'l-âlem*, *Kitab-ül-ahlâk*, *Kitab-ül asâr-ül-ulviye*, ilah yi şerh ve tefsir etmiştir. Bunlardan başka Batlamyos'dan *Kitab-ül-mecesti*'yi, İskender'den *Makale fi-n-nefs*'i, Eflâtun'dan *Kitab-ün-nevamis* (*Les Lois*) tercümelerini şerh etmiştir.

Diğer taraftan Farabî eski mütercim ve şarihleri tenkide de girmiştir. Yahya en-Nahvî, Calinos, Raven-di, Razî, aleyhinde kitaplar yazmış, onların anlayışları-

⁸ Farabî'nin bildiği lisanlar hususunda çok mübalâğalı rivayetler vardır. Halep'te Seyfûddeve sarayındaki hayatından bahseden *Yetim-et-üddehir*'in rivayetine göre, gûya Farabî o zaman konuşulan veya terkedilmiş olan bütün dilleri biliyordu. Halep hükümdarının birçok âlimleri toplayan meclisine girmek istemiş, fakat fena kıyafetinden dolayı dilenci zannedilerek geri çevrilmişken; sonradan orada bulunan âlimlerden her birine kendi dilleriyle hitap ederek nihayet onları âciz bırakması üzerine hükümdar tarafından kabul edilmiş olduğu söylenir. Fakat bu rivayet fazla mübalâğalı görünüyor. Onun Türkçeden başka Arapça, Farsî ve belki Süryanice bildiği tahmin edilebilir.

nı tenkit etmiştir Orta zamanın bütün büyük ansiklopedik âlimleri gibi muhtelif ilimler üzerinde çalışmış; mantık, ahlâk, siyaset, din, terbiye, riyaziyat, mebhas-ı ziya*, fizik, simya, musiki, tarih ve ilimlere medhal bahisleri etrafında yazı yazmıştır Evvelâ tababet, hıfzıssıhha* üzerinde çok çalışmıştı Sonradan pisikoloji, metafizik ve tasavvufta inkişaf etmiştir *İhsa-ul-ulûm* ismindeki ansiklopedik eserinde gramer, mantık, riyaziyat, metafizik, tabiat ilimleri, ahlâk ve hukuka dair esaslı meseleleri tetkik etmiştir

Farabî, doğrudan doğruya, pek çok talebe bırakmadı Hayatında sık sık yer değiştirdiği ve hiçbir inzibata tam olarak bağlanmadığı için talebeleri mahduttu Fakat onlardan herbiri birer mektep kurarak üstadlarının ilmini bilhassa İran'da genişlettiler Farabî'nin eserleri asırlarca müddet tesirini sakladı. Daha sonraki devirlerde Mısır ve Endülüs'de okundu. O vasıta ile Avrupa dillerine nakledildi. Yahudi feylesofu İbn Meymûn (Maïmonide) dostu Samuel ben Tibbon'a Farabî'nin eserlerini okumasını tavsiye ettiği zaman, aşağıdaki sözleri söylüyordu: "Umumiyetle sana tavsiye ederim ki mantık hakkında, âlim Ebû Nasr Farabî'nin eserinden başka birşey okumayasın. Çünkü onun mantığa ait telif ettiği bütün kitaplar ve bilhassa felsefe öğreneceklerle *Başlangıç* adlı eseri çok ince ve akılcıdır " İbn Sinâ da Farabî'nin eserlerinden çok müteessir oldu. Yalnız meşşâîler üzerinde değil, daha sonraki İşrakî mektebi ile tasavvuf cereyanı üzerinde de onun tesiri devam etti.

Bu izahattan anlaşılır ki Farabî, tercüme faaliyeti ile fikrî yaradış arasında tamamiyle köprü vazifesini görmektedir. Onun zamanında ilmî ve felsefî tercüme kemale gelmiş, birçok defalar tekrar ve tashih edilmiş; Yunan felsefesi ve ilmi hakkında doğrudan doğruya tenkidî ve terkebî fikirler yürütecek dereceye gelinmişti. Farabî, fikrî hayatının birinci devrinde yalnızca Aristo ve Nevfelâtunî* şarihi olarak kalmış; dayanacağı zeminleri tanıtmakla iktifa* etmiştir. İkinci devresinde bu temelin eksiklerini tamamlamaya çalışmış, hatta tenkide başlamıştır. Nihayet üçüncü devresinde Aristo, Eflâtun, Yeni Eflâtunculuk fikirlerinin terkebine dayanan şahsî felsefesini izaha koyulmuştur. Farabî'den itibaren İslâm felsefesi Aristo ve Yeni Eflâtunculuk istikametine girmiştir.

Farabî'den sonra en büyük mütercim Ebû Zekeriyâ Yahya bin Adî'dir (vefatı 364/975). Farabî'nin en değerli talebesi idi. Üstadından sonra en mühim Hristiyan Arap feylesofu olarak tanınmıştır. Hakkında zengin malûmat vardır. Aslen Tekritli Yakubî bir Hristiyan idi (yukarı Mezopotamya'dan). Farabî'den başka Metta bin Yunan'dan da ders dinlemiştir. Bu iki üstadın sayesinde Yunan ilim ve felsefesine ait bütün eserleri öğrendi. Sonra eşi bulunmaz derecede feyizli bir mütercim ve müellif olmuştur. Kataloğu ile şöhret kazanmış olan bir hususî kütüphane vücade getirmiştir. Tercümelerini Süryaniceden Arapçaya yapmış olup, bunların birinci serisi Aristo'nun *Kategoriler*, *Topik*, *Analitik*, *Poetik* ve *Sofistik* adlı kitaplarına aittir. Ayrıca Eflâtun'un (Kitabünnevamis) *Kanunlar*'ı ile, (İmavus) *Timeos* adlı

fiziğe ait eserini ve Theophrastos'un *Meteoris*'lerini, İskender Afrodisi'nin ve Ammonios'un *Commentare*'lerini tercüme etmiştir İbni Nedim, kitapçı ve ihtimalki aynı zamanda talebe olarak, Yahya ile münasebette bulunmuştur. İbni Nedim onun birçok tercümelerini ve kısmen İshak bin Huneyn'e ve daha başkalarına ait olup kendisinin ıslah ve ikmal etmiş olduğu tercümelerini kütüphanesinde gördüğünü söylüyor (*Fihrist*)

Bundan başka Yahya, takriben elli kadar yalnız mantık ve ahlâka ait eseri Arapça olarak telif etmiştir. Bundan dolayı *Fihrist* sahibi kendisini "Ebû Zekerıyya bin Adî bin Hamid bin Zekerıyya el-Mantıkî" ünvanıyla kaydediyor

Yahya da Farabî gibi Yeni Eflâtunculuk fikrî istikametinde idi. Fakat Mes'udî'nin *Kitab-üt-tenbih*'de gösterdiği gibi Yahya bin Adî Yeni Fisagorcu mektepten büyük tabip Muhiddin bin Zekerıyya er-Razî'nin tesiri altında da kalmıştır.

O aynı zamanda Ebû Süleyman Sicistanî'nin dostu ve talebesi olup onun vasıtasıyla Hint felsefesiyle temas etmekte idi.

Burada (Yahya ile beraber) yani onuncu asrın ortalarında İslâm ilminin İskenderiye mektebi ile doğrudan doğruya bağlantısı nihayet buluyor. Mutezile, akli kelâmcılar, asıl felsefe bu köklerden kuvvet alarak teşekkül etmiş ve artık membalara ihtiyaç kalmayacak derecede Yunan ilim ve felsefesi etrafında derin tetkikler yapılmıştır. Bilhassa Eş'arî'liğin açmış olduğu yeni kelâm hareketi, Yunan felsefesiyle olan teması büsbütün

menetmeye vardı. (Bu meseleye ilerde tekrar döneceğiz.)

Onuncu asır ortalarında yaşayan ve Yunan ilmiyle meşgul olan büyük âlimlerden biri de feylesof ve müverrih Mes'udî'dir. Ebülhasan Ali bin el-Hüseyn bin Ali künyesini taşıyan zatı buraya kadar birçok münasebetlerle zikrettik (vefatı 346/957). Birçok biyograflar onun eserlerine ana kitap gözüyle bakmaktadırlar. Onun hayatını ve eserlerini tetkik eden Quatremère kendisinin din ve ilimler tarihi hususunda büyük bir memba olduğunu söylüyor⁹ *Müruc-üz-zeheb* ismindeki meşhur tarihinde yalnız milletlerin hayatını anlatmakla kalmayarak, onların itikatları ve fikrî hayatları hakkında da etraflı malûmat vermiştir. Bilhassa *Kitab-üt-tenbih ve'l-işraf*'ı ile *Ahbarüzzaman*'ında büyük mütercimler, Yunan felsefesinin nakli hakkında verdiği izahat çok etraflı ve esastır.

İbnül-Nedim ismiyle meşhur olan Ebülferec Muhammet bin İshak (vefatı 377/987) eserini buraya kadar birçok münasebetlerle zikretmiş olduğumuz meşhur biyografıdır. İbnül-Nedim'in bu kitabı İslâm medeniyetinin tercüme faaliyetini tetkik için en esaslı membadır. Bundan sonra göstereceğim Yunan eserlerinin tercüme kataloğu da yalnız onun *Fihrist*'inde bulunmaktadır. Bu kitabın eksik bir nüshası ilk önce Gustave Flügel'in bir tetkiki ile beraber 1871-72'de Leipzig'de neşredilmiş-

⁹ *Müruc-üz-zeheb* "Les Prairies d'or" adıyla Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.

tir Bu eserin bir nüshası da İstanbul'da Köprülü kütüphanesinde. Diğer bütün İslâm biyografları geniş mikyasta ondan istifade etmişlerdir.

Mantıkçı Es-Siczî unvanıyla meşhur olan Ebû Süleyman Mehmet bin Tahir bin Behram es-Sicistanî (vefatı 391/1001). 9-10'ncu asrın meşhur üçüncü İslâm feylesofudur El-Kindî ve Farabî'den sonra en tanınmış simadır Yunan ilminin tercümeden yaradışa geçtiğinin âlâmetlerinden birisi bu zattır. Onun doğrudan doğruya hiçbir tercümesi yoktur *Sıvanülhikme* (Hikmet tutucusu) adlı eseriyle *Tetimme* (Mabat) ve *İtmam* (Nihayet)'i meşhurdur. Bu eserleriyle İslâm felsefesinin umumî karakterini kazandığı görülüyor.

Maalesef bu kitapların orijinaleri kalmamıştır. Yalnız İran âlimi Zahirüddin el-Beyhakî (vefatı 570/1175) tarafından yapılmış haşiye ve nakiller ile malûmdur. Bir kısmı İstanbul, Oxford, Leyden ve Berlin kütüphanelerinde vardır. Martin Plessner Ebû Süleyman ile onun muhitine ait uzun tetkikatta bulunmuştur. İbni Kıftî onun evi için (مغيل لأمل العلوم الفدعة) diyor. Bu zat tercüme yapmakla beraber, bütün eski tercümeleri topladığı ve tetkik ettiği anlaşılıyor.

Meşhur vezir Ali bin İsâ bin Davut bin el-Cerrah'ın (vefatı 391/1001) ikinci oğlu olan İsâ bin Ali de Yahya bin Adî'nin dostu ve talebesi olduğundan dolayı tercüme işinde rol oynamıştır. Mantıkla olduğu gibi hadislerle de meşgul olmuştu. Biyograflar yalnız onun adını zikrederek geçmektedirler. İbni Kıftî, İsâ'nın vefatından iki yüz sene sonra ona ait ve müteaddit ciltli Philoponos şerhiyle beraber bir Aristo *Fizik*'i tercümesi bulun-

duğunu ve bunun İsâ bin Ali'nin el yazısı ile yazılmış olduğunu söylüyor.

Yahya bin Adî mektebine mensup olan feylesoflardan biri de Ebulhayr ül-Hasan bin Süvar bin Baba bin Behram yahut Behnam ünvaniyle tanınan İbn-ül-Hammar'dır (doğuşu 331/942) Hammar=şarap satıcısı isminden de anlaşılıyor ki aslı Hristiyan'dır. Amelî ve nazarî tıpta âlimdi. Süryaniceden Arapçaya birçok eserler tercüme etmiştir. Bunlardan kendi el yazısı ile mahdud bir kısmı bulunmuştur. Meşhur âlim ve mütercim İbni Rıdvan Razi'yi tenkit için yazdığı bir eserinde İbnülhammar'dan hürmetle bahsediyor.

Tercümeler ve şerhlerinden mufassal ve muhtasar iki *İsagoci* tefsiri biliniyor. İskenderiyeli Elinos (Alcinoüs)'den *İsagoci* ve *Katigoryas* tasniflerini nakletti. Hristiyanlarla feylesofların fikirlerini uzlaştırmak için risaleler yazdı.

İbni Zer'a, (Ebû Ali İsâ bin İshak bin Zer'a) künyesini taşıyan bu zat mantık ve felsefe nâkillerinin ileri gelenlerindendir (371/448). Yakubî Hristiyan olup Yahya bin Adî ile teması çoktu. Yunan felsefe ve tıbbından pek çok tercüme yapmıştır. Malûm olanları Aristo'nun tabiata ait kitaplarından yaptığı hülâsaları, Aristo'nun mantık kitaplarının telhisi, *İsagoci* tercümesi, *Kitab-üs-sema'*dan üçüncü makale; ilâh. dır.

Ebû Hayyan Ali bin Mehmed ül-Abbâs üt-Tevhidî (vefatı 400 / 1010) İranlı büyük Mutezileden olup Yahya bin Adî ve Süleyman Sicistanî'nin talebesinden idi. Lisancı, hukukçu (fakih) ve kelâmcı olan bu zat aynı zamanda mükemmel bir feylesoftu. Eserlerinin büyük

bir kısmı mahvolmuştur Eserlerinden zamanımıza kadar kalan en mühimi *El-Mukayesat*'dır. Fakat bu kitap onun etraflı tetkiklerini anlatmaya kâfidir.

Mukayesat, muhtelif felsefe mevzularına ait mükâlemelerin neticelerini toplar¹⁰. Burada Endülüs'ten Horasan ve Semerkand'a kadar İslâm imparatorluğunun bütün ilim merkezlerindeki felsefî faaliyeti görüyoruz. Bu kitabın tetkiki dördüncü hicret asrına kadar hararetle devam eden tercüme faaliyetinin ne kadar geniş bir sahaya yayılmış ve ne feyizli eserler vermeye başlamış olduğunu gösterir. Ebû Hayyan, doğrudan doğruya mütercim olmamakla beraber, zamanına kadar yapılan bütün tercümeleri gördüğü ve tetkik ettiği anlaşıyor. Onun kitabı, bilhassa İslâm tercüme devrinin doğurduğu neticeleri anlamak için mühimdir.

İbni Miskeveyh, künyesi Ebû Ali Ahmet bin Yâkub olup Farabî'den sonra en büyük İslâm feylesof ve mantıkçısıdır. (Vefatı 421/1030). İbni Miskeveyh'in en mühim eseri *Tecarib-ül-ümem* adlı meşhur kitabıdır. Bundan başka birçok tıbbî kitapları vardır. Ahlâk hakkında *Tehzib-ül-ahlâk*'ı (Kahire tab'ı 1911) biliniyor. De Boer'e nazaran ibni Miskeveyh felsefesinin El-Kindî ile Farabî felsefeleri ortasında mutevassıt* bir mevkiî vardır.

Eserlerinin çoğu kaybolmuştur. Ebülkasım Kâtib'in *İsagoci* ve *Kategoriler*'e ait şerhi olan *Safvüşşerh*'e ait *Talikat* yazmıştır. *El-Fevz-ül-asgar* adlı kitabında Aristo'nun Porphyre tefsirinden doğrudan doğruya Aristo ve Eflâ-

¹⁰ Bu zat hakkında İzmirli İsmail Hakkı Bey İlâhiyat Fakültesi Mecmualarında etraflı bir tetkik neşretmiştir.

tundan, Themistios'dan birçok nakiller vardır¹¹

Ebülferec Abbduallah bin et-Tayyib (Ebülferec el-müfessir) unvaniyle meşhurdu. Hayatı tamamiyle malûm değildir. Nesturî olması muhtemeldir Bağdat'ta Adudî مضى hastahanesinin (bimaristanı-l-adudî) hekim ve müderrisi idi. Felsefe temayülü galip olup İbn-nülhammar'ın talebesi olmuştu. Yorulmak bilmez bir çalışma kudreti vardı. Talebesi İbn Butlan'la beraber yirmi sene devam eden Aristo *Metafizik*'inin muazzam şerhini yapmak teşebbüsüne girdiği gibi, ayrıca Yunan feylesofunun bütün اورغانون 'a dahil kitaplarını *Retorik*, *Poetik*, *Sofistik*, *Hayvanat* adlı eserlerini; bunlardan başka Porphyre'in *İsagoci*'sini şerh etmiştir. Bundan dolayı Şehristanî, haklı olarak ona müfessir unvanını veriyordu. Tıbbî eserlerinden Hippokrates'in "Aforizm"leri, salgın hastalıklar hakkındaki kitabı, ilâh, vardır Zamanındaki büyük âlimlerle felsefî muhaberelele girmiştir. Meselâ İbni Sinâ ile, büyük riyazî ve fizikçi İbn Heysemülhazenî (Al-Hazen) ile mektuplaşmıştır ki, bu ikincisi o zaman Kahire'de yaşıyordu. Doğrudan doğruya kendi yetiştirdiği talebelerinden en meşhuru İbn Butlan'dır Bu zat daha Ebülferec'in hayatında şöhret kazanmış ve birçok işlerinde onunla beraber çalışmıştır.

Ebülferec, orta zamanın en büyük göz hekimi olan Ali bin İsa'nın muasırı ve dostu idi: Tıbbî araştırmalarında, Kahireli meşhur İbn Rıdvan onun rakibi idi Her ikisi de Yunan ilminin son büyük mütercimleri addedilebilir. Tıbbî eserlerinden en esashısı *Takvim-üs-sihha*

¹¹ İzmirli İsmail Hakkı Bey in İbni Miskeveyh hakkında İlähiyat fakültesi mecmuasında mufasssal bir tetkiki vardır

olup Latinceye *Tocuinus Sanitatis* ve Almancaya *Schacht-tafeln der Gesundheit* adıyla tercüme edilmiştir Ebülferec bunlardan başka Calinos'un "16 kitab"ını şerhetti. Ayrıca Huneyn'in cevamiinden olan meşhur *El-Mesail fi't-tib* "Tıp hakkında meseleler"i şerhetti. *Davet-ül-atıbbâ* (Un Banquet des médecins–Das Arztgastmahl) adlı bir hicviyesi Arapça ve Fransızca olarak Mısır'da basılmıştır

Yukarı İran ahalisinden Ebû Sehl İsa bin Yahya el-Mesihî aynı zamanda hekim ve feylesof olup Yunan tıbbından birçok tercümeler yaptığı rivayet edilir. *Kitab-ül-mie fi-t-tıbb*'ı malûmdur Kırk yaşlarında vefat etmiştir (400/1010).

Ebû Hasan Sait bin Hibetullah bin Hüseyin aynı zamanda hem hekim, hem feylesof idi. Kaybolmamış olan son eserlerinden biri *El-Mugni fi-t-tıbb*'ıdır (Vefatı 495/1102) Adudî hastahanesinin doktorlarından idi. En iyi talebesi Yahya bin İsa bin Ali bin Cüzle idi (493/1100). O da üstadı gibi edip, feylesof ve hekimdi. Sonradan ihtida* etmiştir Mantık ile meşgul olmuş ve eserlerinden ikisini halife El-Muktedi'nin emriyle yazmıştır *Minhac-ül-beyan* adlı bütün Yunan tıbbını hülâsa eden tıp vesaitine ait eseri sonradan İbn Baytar tarafından islâh edilmiş ve genişletilmiştir

Beşinci asır sonlarında artık Bağdat'ta tercüme faaliyeti bitiyor İki asırdan fazla hararetle devam eden bu çalışmanın son kısmı tercümeden ziyade şerh ve tefsire, tenkide aittir. Bu devirde İslâmlar artık Yunan ilim ve felsefesini tamamiyle biliyorlardı. Onu İran ve Hindistan ilmiyle karşılaştıracak, karıştıracak ve hattâ yeni tetkikleriyle onun birçok sahalarda aşacak dereceye gelmişlerdir

IX

Mısır'da tercüme ve ilim

İslâm medeniyetinin büyük merkezleri, Bağdat, Semerkant ve Endülüs idi. Diğer memleketlerdeki ilmî faaliyetler, nihayet bu merkezler tarafından çekilmekte veya gölgede kalmakta idi. Bunlara bir dereceye kadar Sicilya medresesini de katmak lâzımdır. Mısır hiçbir zaman eski İskenderiye kütüphanesi zamanındaki ehemmiyetini kazanamadı. Böyle olmakla beraber yine, diğer merkezlerden sonra Mısır'ı saymak bir zarurettir. Mısır'da hükûmet süren Tolun ve Ahşit isimindeki iki Türk hanedanı zamanında burada ilim hareketi canlandı. Hasan bin Zeyrek ve Tolun Bey'in hizmetinde çalışan Hıristiyan âlimlerinden Sait bin Teofil, Halef ü-Tolunî ve Ahşitlerin hizmetinde bulunmuş olan Nastas bin Ceric, İshak, Yusuf, Sait bin Batrik gibi Hıristiyan âlimleri yetişmiştir. Fakat ekserisi amelî hekim olan bu

âlimler, Yunan ilmiyle Bağdat'ta olduğu kadar etraflı bir surette uğraşmadılar. Zaten tercümelerin hemen sonuna ermesi buna lüzum da bırakmıyordu. Yalnızca yeni müşahedeleri katmaktan başka bir şey olmayan risaleler yazılıyordu.

Fakat Mısır'da yetişen ve Yunan ilmiyle uğraşan âlimlerden ikisini bunlardan ayırmalıdır: Bu âlimler de İbni Heysem ve İbni Rıdvan'dır. İbni Heysem (Künyesi: Ebû Ali Mehmet bin el Hasan bin Heysem ül-Hazenî) Garpta Alhazen ismiyle meşhur olan büyük fizikçi ve riyaziyeci feylesoftur. Asıl Basralı olduğu halde sonradan Mısır'a yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar orada kalmıştır. Riyaziyede zamanın birinci derecede âlimi idi. Tabiat ilimleriyle uğraşarak oradan felsefeye geçmiştir. Mütemadi çalışmaları neticesinde bir kütüphane teşkil edecek kadar eser yazmıştır. Aristo'nun eserlerinden büyük bir kısmını şerhetti. Calinos'un kitaplarından da bir çoğunu şerhetti. Mısır'a geldikten sonra Camii ül-Ezher'de çalıştı ve Öklides ile *Mecesti* nüshaları yazarak hayatını kazanıyordu.

İbni Heysem doğrudan doğruya bütün Yunan âlim ve feylesoflariyle meşgul olduktan sonra İslâm şarih ve feylesoflarını da tetkik etti. Felsefede ulaştığı kanaat şühhecilik (septisizm) idi.

Riyaziyeye ait tercüme ettiği eserlerinden *Şerh-i usulü Oklidis fi'l-hendese ve'l-adet* ile aynı eserin hülâsası *Kitab-ül-usul-ül-hendese ve'l-adediye min kitabı Oklidis ve Ablonios Mecesti şerhi ve hülâsası, Kitab-ı ilm-ül-menazır min kitab-ı Oklidis ve Betlemyos, Makaletü hallü şek alâ Oklidis min kitabihi fi'l-usul-ir-riyaziye, Risaletü fi burhan-iş-*

şekl ellezi kaddemehu Arşemidis fi kısmet-iz-zaviye alâ selaseti aksamin ve lem yüberhin aleyhi (zaviyenin üç kısma ayrılması hakkında Arşimed'in evvelce gösterdiği ve ispat edemediği tarza ait ispat şekli; ve daha birçok risale ve kitaplar vardır (Şahsî eserlerini burada zikretmedim.)

Tabiat ilimleri ve felsefeye dair eserlerinin büyük bir kısmı da tercüme, hülâsa veya şerh idi Porphyre'in *Methal* (İsagocia)'ına yazdığı bir hülâsa Aristo'nun yedi mantık kitabı için yazdığı hülâsalar, Yunanca ve Arapça karışık şiiir san'atı hakkında bir risale; Aristo'nun *Kitab-ün nefş*'inin hülâsası, ayrıca Yunan feylesofunun *Fizik*'i (Es-Sema-üt-tabîî) ve *Kitab-üs-sema ve'l-âlem*'i için hülâsalar; Aristo'yu nakzetmeyi veya yanlış tefsir etmesinden dolayı Yahya en-Nahvî'ye yazdığı bir polemik; Aristo'nun *Kitab-üs-sema ve'l-âlem*'ini yanlış anlayarak hücum ettiğinden dolayı Mu'tezilenin reisi Ebû Haşim'e yazdığı bir polemik; Aristo'nun tabiat meseleleri hakkındaki bütün kitaplarının umumî bir hülâsası; nihayet Calinos'un kitaplarından ve cevamiinden teşkil edilmiş ve onlara ilâveler suretiyle meydana getirilmiş olan *Kitab fi takvim is-sinaat-it-tabîiye*'si en mühim eserlerinden biridir. Bu muazzam eser otuz kitaptan mürekkeptir. Tabiat ilimleri, hayvanat, teşrih ve fizyoloji hakkında Yunanlıların bütün bilgisine İslâm medeniyetinin tetkiklerini katan bu eser tam bir tabiat ansiklopedisi teşkil etmektedir.

İbni Heysem bir taraftan tabiat felsefesine ait bazı meseleler, bir taraftan da Aristo tercüme ve şerhleri dolayısıyla Bağdatlı müfessir Ebülferec ile uzun muhaberelelere girmiştir. Bu mektuplar İslâm tercüme ve ilim ta-

rihinde mühim bir mevki tutar. İbni Heysem bunlardan başka Aristo'nun *Kitab-ül-asar ül-ulviye*'si, hayvanata ait eseri ilâh hakkında da hulâsalar yazdı. Calinos etrafındaki tahlilleri dolayısıyla Ebülferec'e bir reddiye (polemik) yazdı

İbni Heysem İslâm medeniyetinde başlayan ve köklerinden biri Hint olan cebir ilmine dair *Kitab-ül-cebr-ve'l-mukabele* adlı eserinden başka bir de aynı ilmin Romalı Diophante'dan gelen diğer bir köküne dair *Kitab Diofentis fi mesail-ül-cebr* adlı bir kitap vücuda getirmiştir

İbni Heysem'den sonra Mısır'da Emir Mahmud üd-Devle Mübeşşir bin Fatek isminde bir Türk âlimini görüyoruz. Bu zat İbni Heysem'den tahsil görmüş, ve birçok âlim ve mütercimi himaye etmiş olduğu gibi, mantığa ve tabiiyata dair de birçok eserleri vardır. Bu zat kitaplarından ziyade ilme karşı gösterdiği alâka ve ilim muhitlerini himaye etmesiyle şöhret kazanmıştır.

Mısır'da yetişen bu müfessir ve âlimlerin en büyüklерinden biri de İbni Rıdvan'dır (Künyesi: Ebülhasan Ali bin Rıdvan bin Ali bin Cafer) Bu zat Mısır'da doğmuş ve bütün hayatını orada geçirmiştir. Yunanlılardan başlıca Hippokrates, Galenos (Calinos), Dioskorides, Rufes, Aribasios ve Boles'in, İslâmlardan Razî'nin tabiiyata ait eserlerini tetkik etti. Heyete ait Eflâtun, Aristo, İskender, Themistios ve Farabî'yi tetkik etti. Gözünden geçirmediği hiçbir Yunan ve İslâm âlimi kalmamıştır. Zamanındaki birçok âlim ve mütercimlerle münakaşaya girmiş: hatalarını göstermiş ve birçoklarına

reddiyeler yazmıştır. Bilhassa Ebülferec'le muhtelif meselelerde araları her zaman açıldı

İbni Rıdvan, Calinos'un kitaplarından *Kitab-ül-fürak*'ı, *Kitab-üs-sinaat-üs-sagire*'yi, *Kitab-ün-nabz-üs-sagir*'i, *Kitab-ı şifa-ül-emraz*'ı, *Kitab-ül-ustukussat*'ı¹ *Kitab-ül-mizac*'ı şerhetti. Calinos'un 16 kitabından yalnız bazılarını şerhetti. Hipokrat'ın *Talim üt-tıbb*'ına ait eser yazdı. Hipokrat'ın kitapları hususunda İbni Rıdvan, Calinos şerhleri arasındaki ihtilâflar ve münazaalar* hakkında Efraim ve İbni Zer'a için polemikler vücuda getirdi. Hipokrat'ın *Namus üt-tıbb*'ı için tefsir yaptı. Aynı zatın *Tertib-üt tıbb*'ını şerhetti. Fosidonius'un kitabına talikat yazdı. İçilebilen mayilere dair olan Filferius'un eseri hakkında bir kitap, Calinos'un *Iedbir-üs-sıhha* ve *Kitab-ül-kesre*'si için tenkidî eserler vücuda getirdi. Razi'nin Calinos hakkındaki hata ve şüphelerini hal için tenkidî bir eser yazdı. İbni Rıdvan'ın felsefeye ait eserleri çok azdır. Ruhun ebediliği hakkında Eflâtun ve Aristo delillerini toplayan bir risale yazdı (محررات) adıyla Yahya bin Adî'nin tercümelerindeki şüpheleri gideren bir eser yazdı

İbni Rıdvan, onuncu asır sonlarında yetişen en büyük âlimlerindendir. Razi'den sonra da İslâm tıbbının şüphesiz en büyük simasıdır. Onunla beraber artık Yunan tabiyatı ve tıbbına ait tetkikler tamamlanmış oldu.

İbni Rıdvan, İbni Heysem ve Ebülferec Mısır'da ve Bağdat'ta pek çok talebe yetiştirdiler. Onlarla beraber artık tercüme devri kapandı. Yunan, eski İran ve Hint

¹ Unsurlar hakkında kitap

ilimleri tamamiyle hazmedilmiş, tenkit edilmiş; o yolda esaslı şahsî araştırmalara girilmişti. Bundan sonraki devirde yetişen âlimler artık doğrudan doğruya İslâm medeniyetinin malı olan orijinal eserler meydana getirmişlerdir

Garpta asırlarca müddet ardından gidilen ve taklit edilen İslâm riyaziyesi, tıbbı, tabiiyatı ve felsefesi bu suretle vücuda geldi Orijinal eserleri yaratan Semerkant, Anadolu, Mısır, Endülüs, Şam medreseleri, bu suretle doğdu Bağdat'ta toplanan ve iki asır devam eden Yunan tercümesinin genişliği hakkında bir fikir vermek için bu devir içerisinde tercüme edilen eserlerin analitik bir tasvirini yaptıktan sonra; İslâm tefekkürünün orijinal mahsûllerinin bu temelden nasıl yükseldiğini kısaca işaret edeceğim.

X

Mağripte* tercüme ve şerh

İslâm medeniyetinde tercüme faaliyetinin son devri, Milâdî 11-12'nci asırlar arasında canlanan Mağrip devridir. Mağrip deyince Tunus ve Sicilya'dan Endülüs'e kadar bütün Akdeniz'in garbine düşen İslâm memleketleri anlaşılır. Tunus ve Sicilya'da hükûmet süren Beni Ağlep devleti, Endülüs Emevîleri, Fas ve İspanya'da hâkim olan Murabîtin ve Muvahhidin devletleri zamanında ilim faaliyeti canlanmış, eski Yunan âlim ve feylesoflarının eserlerine karşı tekrar ve çok kuvvetli alâka uyanmış; bu yeni uyanış hareketini hazırlayan kuvvetli bir tercüme faaliyeti de başlamıştır. Yalnız bu devirde, Bağdat ve Mısır'daki tercüme faaliyetinin bütün eserlerinden istifade edildiği için yeni tercümeler nisbeten azdır. Onun yerine eski tercümeler üzerinde tashihler, rötüşler yapılmış; Yunan âlimlerinin

eserleri tekrar gözden geçirilerek birçok hulâsalar, şerhler ve tenkitler meydana getirilmiştir. Mağrip tercüme ve şerh devrinin kıymeti bir cihetten bütün İslâm tercüme ve şerhine dayanması, diğer cihetten onları birbiriyle karşılaştırıp bazen anaç kitaplar vasıtasıyla tenkit ve kontrol etmesidir.

Beni Ağlep devletinin hizmetinde çalışan İshak bin Umran, mağrippe tanıdığımız ilk büyük mütercimdir. İunus'ta eserlerini yazdı. *Kitab f'il-beol'*inde Hippokrates ve Galenos'un bütün bu mesele hakkındaki tetkiklerini toplayarak tenkit etti. *Kitab akavi-i Calinos fi-ş-şarap'*da diğeri gibi bir nevi *compilation'*dur. *Mecmua fi-ş-şarap'*ın- da aynı suretle Hippokrates ve Galenos'un bütün eserlerinden istifade ederek bir telif yapmıştı.

Bağdat'ta halife El-Mütevekkil zamanında mütercim İstefan bin Basil idi; Yunancadan Arapçaya tercüme yapıyordu. Fakat Arapçası kuvvetli olmadığı için isimleri Yunancada olduğu gibi bırakıyordu. Endülüs'de İbnî Celcel onun tercümelerini bularak bu eksikleri tamamlamaya çalıştı. Endülüs hükümdarı Nâsır Abdürrahman bin Mehmet'in Bizans İmparatoru Ermanios ile 337 H. senesinde yaptığı dostça münasebetler sırasında imparator kendisine birçok hediyeler arasında Diskoridis'in mükemmel bir tıp kitabını gönderdi. Kitap Rumca yazılmıştı. Onunla beraber bir de Herosis'in Latince Roma tarihi vardı. O sırada Rumca ve Latince bilenler olmadığı için bu kitaplar Nâsır'ın kütüphanesinde kaldı. O zaman hükümdar, imparatorun bu kitapları tercüme ettirtmek üzere Rumca ve Latince bilen birinin gönderilmesini istedi. Ermanios, Nikola isminde

bir rahibi gönderdi. Bu zat 340 H. yılında Kurtube'ye geldi. Birçok İslâm âlimlerinin yardımıyla bu eserler tercüme edildi. Sonradan İbni Celcel bu eserler hakkında mükemmel tefsirler yazdı. Hişam ibn Hakem zamanında (H. 372) Kurtube'de *Tefsir esma ül-edviye-t-il- müfredede min kitab-ı Diskoridis'i* yazdı. Biraz sonra *Makale fi zikr-ül-edviye elleti lem yezkürüha Diskoridis fi kitabihî* adlı risalesiyle Yunan tıbbının eksiklerini tamamladı.

Ebülhasan ibn Halef de Endülüs'te Calinos'un kitaplarıyla meşgul oldu. Bundan tercüme ve şerhleri toplayarak onları tasnife çalıştı. İbn Hasday diye meşhur olan Ebû Cafer Yusuf bin Hasday da tekrar Bukrat ve Calinos'la meşgul oldu. Endülüs'ten Mısır'a gitti. Bu iki Yunan âlimi hakkında yapılmış olan bütün tercüme ve şerhleri gördü. *Eş-şerh ül-memunî* adıyla meşhur olan eserinde Bukrat'ın *Kitab-ül-iman'*ını tefsir etti. Yine Hipokrat'ın *Kitab ül-fusûl'*inden birinci makaleyi şerhetti. Calinos için *Essagire* adlı bir muhtasar eser vücud getirdi.

Endülüs feylesoflarından İbni Bâcce, tıp, riyaziyat, hey'et, musiki ve felsefe ile meşgul olmuş ve Farabî gibi bütün bu ilimleri geniş bir felsefî sistem içerisinde kuşatmaya çalışmıştır. Hayatı tamamiyle malûm değildir. On birinci asrın sonlarına doğru Saragosa'da doğdu. 1118'de İşbiliye'de idi. O sırada mantığa ait kitaplarını yazıyordu. Daha sonra Gırnata ve Afrika'ya geçti. Murabîtin hükümdarlarının yanında himaye ve alâka gördü. Yeni eserler meydana getirdi, ve orta yaşlarında Fas'da vefat etti. *Tedbir-ül-mütevahhid* (Le Régime du solitaire) adlı orijinal eseri ve siyaset nazariyesiyle meş-

hur olan İbni Bâcce aynı zamanda büyük bir mütercim ve şarihtir. Künyesi Ebubekr Mehmet bin Yahya bin üs-saiğ olan İbni Bâcce'nin (extrait), hulâsa ve şerhleri büyük şarih İbni Rüşd'e zemin hazırlamıştır. İbni Ebi Useybiya vasıtasıyla ondan başlıca şu eserleri tanıyoruz: Aristo'nun *Sema'üt-tabî'* sine ait bir şerh, *Asar-ül-ulviye'* sinden çıkarılmış bazı parçalar, *El-kevn ve'l-fesad'* ından alınmış parçalar, *Kitab ül-hayavan'* ının son makaleleri hakkında mütalalar*, nihayet Calinos'un *Kitab-ül-edviyet-ül-müfred'* si hakkında mütalalar ve tenkitler.

İbni Zühr ailesinden Ebül'Ulâ da Calinos'la meşgul oldu: Calinos'un eserleri hakkında Ebubekr Razî'nin şüphelerini gidermek için bir eser yazdı. Ebû Cağfer Harun et-Tercalî Aristo'nun kitaplariyle meşgul oldu. Onları tertip ve tasnif etmeye çalıştı.

Mağrip mektebinin olduğu kadar bütün İslâm medeniyetinin de en büyük şarihi İbn Rüşd'tür. Onunla ancak El-Kindî, Ebülferec ve İbni Rıdvan kıyas edilebilir. İbni Rüşd'ün şerh, hulâsa ve tenkitleri hepsinden daha tam ve mükemmeldi. Şahsî fikirleri itibariyle İbni Sinâ, Farabî ve Razî'yi ondan üstün saymak doğrudur. Fakat Yunan felsefe ve ilmine nâkillik yapması onun diğerlerinden fazla Garpta şöhret kazanmasına sebep olmuştur. Ebû Velid Mehmet bin Ahmet bin Rüşd (Averroès) (520/1126) yılında Kurtuba'da doğdu. Ailesi uzun müddettenberi fıkıh ve kaza işleriyle uğraşıyordu. Büyük babası, Mürabifinlerin "Kadı-yül-kudat"ı idi. İbni Rüşd (565/1169) yılında İşbiliye'ye kadı oldu. Bu sırada büyük şerhlerini yazmaya başladı. Fakat iki yıl sonra Kurtuba'ya geçti. Bu sırada resmî işlerden çekil-

miş, kendini büsbütün felsefî ve ilmî araştırmalarına vermişti Vaktiyle bir defa Fas hükümdarı Yusuf'un hizmetinde hekimlikle bulunmuştu 578/1182'de onun tarafından tekrar çağrıldı Az zaman sonra onun tarafından Kurtuba'ya kadı tayin edildi Yusuf'tan sonra Yakub ül-Mansur tarafından da aynı himayeyi gördü. Fakat bu sıralarda felsefî fikirlerinden dolayı kendisinden şüphe edilmeye başlandı Bir fırtınadan ileri gelen deniz kazasından dolayı Kurtuba'da yapılan ilmî bir münakaşada İbni Rüşd Âd kavmi hikâyesini ve tabîî hadiseler üzerindeki ilâhî keyfî müdahaleleri reddetti. Bu felsefî kanaatleri doğrudan doğruya müşriklik gibi telâkki ediliyordu Fakat bu sırada zaten İbni Rüşd kendiliğinden resmî işlerini bıraktı Kendini tamamiyle eserlerine bağladı 1195'de Sultan Mansur, Alphonse'a karşı harp yapmak için Kurtuba'ya geldiği zaman orada feylesofu buldu, kendisine karşı yine büyük hürmet ve teveccüh gösterdi ise de bu artık İbni Rüşd'ün güzel senelerinin sonu idi¹

Düşmanları günden güne çoğalıyordu İlim ve felsefe sahasındaki rakipleri, cür'etli sözlerini kendisine karşı silâh olarak kullanıyorlardı Nihayet diğer bazı âlimlerle beraber eski Yunan felsefesini İslâmiyet aleyhine inkişaf ettirmekle itham edildi. Bütün mal ve mülkü zaptedildi. El-Mansur tarafından Kurtuba yakınında El-İsâne (Lucena) kalesinde nefy edildi. Bu kalenin,

¹ Ernest Renan, *Averroès et l'averroïsme*; Munk, *Mélanges de philosophie arabe et juive*; İbni Ebi Usaybia, mezkûr eser; Ziya Paşa *Endülüs tarihi*

son hanedanlar zamanında Yahudilere verilmiş olması İbni Rüşd ve Yahudiler arasındaki münasebete dair birçok yanlış tahminlerin yayılmasına sebep olmuştur. (Brucker tarafından).

Rivayete göre İbni Rüşd, nihayet İşbiliye'nin bazı ileri gelenlerinin tavassutu ile tekrar El-Mansur'un teveccühünü kazanmıştır. Fakat o sırada şarktan gelmiş meşhur bir hekim olan Tacüddin Hamaveyh'in İbni Rüşd'ü boş yere araması bu rivayetin zayıf olduğunu gösteriyor

Tıp ve tabiat ilimleri sahasındaki araştırmalarını, ilim ve iman meselesinden dolayı Gazâlî ile münâşakalarını, İbni Sinâ ve Farabî'yi tenkit ederken ileriye sürdüğü şahsî fikirlerini bir tarafa bırakarak burada yalnız şarih olmak itibariyle oynadığı rolü işaret edeceğim

İbn Rüşd, Aristo'nun eserleri hakkında üç nevi şerh vücade getirdi: 1) İlk önce yaptıkları orta büyüklükte (evsat) şerhleridir 2) Bunları tafsil* etmek suretiyle yaptığı büyük (ekber) şerhleridir 3) Tahlil veya *paraphrase* olmak üzere yazdığı muhtasar şerhleridir (haşiye ve telhis) Aristo'ya ait olan eserlerini *Külliyat* adıyla toplamıştır Bununla beraber, bu esaslara bütün kitaplarda sadık kalamamış, bazılarında yalnızca orta veya büyük şerh bırakmıştır. Onların Garba geçmiş olan tercümeleriyle beraber tasnifini Ernest Renan, *Averroisme* adlı eserinde yaptı Yakın zamanlarda Bouyges Beyrut üniversitesinde neşrettiği bir broşürde bu tasnifi daha mükemmel ve tam bir hale getirdi. Bu mevzua Latin tercümeleri bahsinde tekrar döneceğimiz için burada

yalnız İbni Ebi Useybiya'nın zikrettiği şerhlerini söyleyerek geçeceğim.

1 İbni Rüşd'ün Aristo hakkındaki şerhleri şunlardır:

Cevami-i kütüb-ü Aristotalis fi't-tabiiyat ve'l-ilâhiyat — Kitab-üz-zaruri fi'l-mantık (Mülhak: Telhis kütüb-ü Aristotalis — Telhis ül-ilâhiyat li Nikolavos — Telhis kitab mabaddüt-tabiat li Aristotalis — Telhis kitabül-ahlâk li Aristotalis — Telhis kitab-ül-bürhan Aristotalis — Telhis kitab-üs-sema üt-tabî — Şerh kitab-üs-sema ve'l-âlem — Şerh kitab-ün-nefs — Şerh kitab-ül-kıyas li Aristotalis — Kitab-ı fi ma halefe Ebû Nasr li Aristotalis — Kitab-ül-burhan li Aristotalis

Telhis-i kitab-ül-üstükussat li Calinos — Telhis-i kitab-ül-mizac li Calinos — Telhis-i kitab-ül-huva-t tabiiye — Telhis-i kitab-ül-ilel ve'l âraz — Telhis-i kitab-ül-hummayat li Calinos — Telhis-ül-evvel-minel-kitab-il-edviyet-il-müfred li Calinos — Telhis-ün-nısf üs-sani min kitab-il-hilet-il-ber'i.

İbni Rüşd'den sonra Mağripte büyük bir şârih yetişmedi. Yalnız İbni Seb'in'i unutmamak lâzımdır İbni Seb'in 614/1195'de Mursya civarında Rekut kasabasında doğdu. Kureyş'in Beni Mahzum ailesinden olan İbni Seb'in büyük bir mutasavvıf feylesofudur² *El-Ecvibet üs-sakaliyye* adlı eseri Sicilya kralı ikinci Fredirik'in Aristo felsefesi hakkındaki sorgularına verdiği cevaplardan ibaret olup profesör Şerefeddin Bey tarafından felsefe

² Bu zat hakkında *İlahiyat fakültesi mecmuası* 'nda Baki Bey'in bir makalesi ile, *Journal asiatique* 'de Amarrî'nin bir tetkiki vardır (1934 — 1935) İkinci *Felsefe Yılığ*'ında Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın mühim bir tetkiki ile beraber İbn Seb'in *الاجوبة الصغرى* sinin tercümesi vardır.

yıllığı cilt 2’de neşredilmiştir İşbilyeli Ebû Abbas İbni Rumiye’nin Dioskorides’deki tedavi fennine dair isimlerin tefsiri hakkındaki eseri bu şerh devrinin son mahsullerindendir

XI

İslâm medeniyetinde tercüme edilen eserler

Buraya kadar İslâm medeniyetinde tercüme faaliyeti-
nin geçirdiği safhaları gördük. Her mütercimmin hayatı
içerisinde tercüme ettiği başlıca kitapları işaret ettim.
Bunların arasında en büyük mevkii Aristo'nun kitapla-
riyle onun hakkında yapılan şerhler almaktadır

Denebilir ki bütün İslâm ilmi Yunan medeniyetin-
den Aristo ile onun Yeni Eflâtuncu şerhlerine dayan-
maktadır Galenos ve Hippokrates ancak onu tamamlama-
ları itibariyle rol oynamaktadır Sokrat'dan evvelki
feylesoflarla Eflâtun'a gelince bunların tesiri pek zayıf-
tır Eflâtun'un mahdut birkaç eseri biliniyordu. Sok-
rat'tan evvelkiler ancak Aristo ve şarihleri vasıtasıyla
(yani tenkit edilmiş şekliyle) tanınıyordu.

Sokrat'tan evvelki felsefeye ehemmiyet veren yal-

nız Razî'ydi. Diğer büyük feylesoflar bu devrin üzerinde durmamışlardır

Burada *Fihrist*'den naklederek bu felsefî eserlerin bir şemasını yapmaya çalışacağım.

Porphyrios'un Süryanice *Tarih* adlı eserinde altı feylesofun ismi görülüyor: Bunlar Salis bin Malis ül-Emlisî (Thalés de Milet), Fusagores bin Misarhus min ehli samina (Pythagoras), Flutarhs (Plutarque), Sokratis (Sokrates), Eflâtun (Platon) ve Aristetalis (Aristoteles)'dir

Eflâtun'dan Arapçaya nakledilen eserler şunlardır:

Kitab-üs-siyase (Cumhuriyet'i olacak) Huneyn ibni İshak tarafından tefsir edilmiştir.

Kitab-ün-nevamis (Les Lois) Huneyn ve Yahya ibni Adî ayrı ayrı iki defa tercüme ettiler Eflâtun'un son eserlerindendir.

Kitab-üt-Timevus (Timeos) Eflâtun'un fiziğe ait diyalogudur Üç makaleden ibaret olup İbn ül-Batrik tarafından tercüme edildi Ayrıca Huneyn bin İshak'ın da tercümesi vardır.

Eflâtun'un İslâmlarca malûm olan bütün eserleri bundan ibarettir. Görülüyor ki onun asıl mühim diyalogları bilinmediği için yalnız Aristo şarihlerinin ağzından nakledilen çok değişmiş fikirleri yayılmıştı. Feylesoflar (meselâ Farabî) Aristo'nun eserlerini tasnif ederken onun siyasete ait kitapları bulunamadığı için araya Eflâtun'un yukarıdaki eserlerini karıştırmışlardır. Bundan dolayı İslâm felsefesinde Aristo'dan ziyade Eflâtun'un siyasî fikirleri yayılmıştır.

Aristo'dan Arapçaya nakledilen eserler:

İslâm mütefekkirleri arasında Aristo'nun eserleri şu şekilde tasnif ve tertip edilmekte idi: 1 Mantık kitapları (El-mantıkıyyat), 2 Tabiat ilimlerine dair kitaplar (Et-tabiiyat), 3 Metafiziğe dair kitaplar (El-ilâhiyat), 4 Ahlâk ve siyasete dair kitaplar (El-hulkıyat).

İslâm âlimleri mantık kitaplarının sekize ayırıyorlar:

- a) *Katigoryas* (El-Makulât) b) *Bariminyas* (El'İbare).
c) *Analûtika* (Tahlil ül-kıyas) d) *Abu dektika* (Apodictique) yahut *Analutikassanî* (El-Bürhan) e) *Iobika* (El-Cedel) f) *Sofistika* (El-Mugalifin) g) *Ritorika* (El-Hitabe).
h) *Enotika* veya *Botika* (Poetika, Eş-Şuarâ).

Bu sekiz kitaba başlangıç olmak üzere bir de Ferferyos (Porphyrios)'un *Methal* (İsagoci)'ini katmak usulden idi. Bu kitap beş küllî (külliyyat-ı hams)'yi anlatmak itibariyle Aristo mantığının izahını kolaylaştırıyordu. Bu suretle mantık dokuz kitaptan teşekkül ediyordu. Görülüyor ki Aristo'nun tasnifinde "yapmak" mukabili bediî ilimler diye ayırdığı ve bütün eserlerinin sonuna getirdiği *Retorika* ve *Poetika* burada mantık kitaplarına bağlanmıştır.

1

طائغوريس *Katigoryas* (Kategoriler) Huneyn bin İshak tarafından tercüme edilmiştir Şerhleri: Ferferyos, İstefan ül-İskenderanî, Ellenis (Hellenis), Yahya en-Nahvî, Amonyos (Ammonius Saccas), Semistiyos (Themistios) Teoferestis (Theophrastes), Sisilikos (Sicilicus) taraflarından yapılmıştır.

Arapça tefsir edenler: Bu kitabın İskender ül-Afrodisî tarafından yapılmış olan şerhini Ebuzzekeriya Arapçaya nakletti. Ebû Nasr Farabî, Ebû Bîsr Metta bin Yunan, İbn ül-Mukaffa, El-Kindî, İshak bin Huneyn, Ahmed bin et-Tayyib er-Razî taraflarından doğrudan doğruya Arapça şerhleri yapılmıştır.

2

بارمينياس *Bariminyas* (Peri-Hermineias): Huneyn Süryaniceye ve İshak Arapçaya tercüme ettiler

Tefsir edenler: İskender Afrodisî (Bu tefsiri Yahya en-Nahvî buldu), Ferferyos (cevami içerisinde), İstefan bu eserle beraber aynı zamanda Calinos için tefsir yaptı ve bunu Kuveyrî buldu. Bunlardan başka Théophraste, Ebû Bîsr Metta ve Farabî'nin de tefsirleri vardır.

Muhtasar şerhler: Huneyn ibni İshak, İbnülmukaffa', El-Kindî, İbni Mühürner(?), Sabit bin Kurre, Ahmet bin el-Tayyib er-Razî de muhtelif büyüklükte muhtasar şerh veya hülâsalar yazmışlardır.

3.

انولوطيا الارلى *Anulutik al-ulâ* (Analytika Protera) Arapçaya tercüme eden Tiyadoos (Theodosios) ve ıslah eden de Huneyn'dir. Bu kitaptan bir parçayı evvelâ Huneyn Süryaniceye tercüme etti. Geriye kalanını da İshak Süryaniceye tercüme etti. Sonradan hepsini birden Huneyn ilk Arapça tercümesiyle karşılaştırarak tas-hihlerini yaptı.

Tefsir edenler: İskender Afrodisî bu kitabı *El-Eşkâl-ül-hamliye*'ye kadar tefsir etti. Ondan sonrası Hristiyanlarca menedilmişti. Themistius iki makalesini tefsir etti. Fakat tefsir üç makale oldu. Yahya en-Nahvî de yine *Eşkâl-ül-hamliye*'ye kadar olan kısmı tefsir etti. Kuveyrî tekrar üçüncü makaleye kadar tefsir etti. El-Kindî'nin bu kitap için tefsiri vardır. Farabî Metta vasıtasıyla kitabın tamamı üzerinde çalıştı.

4.

ابودية مليا *Abodiktika* (Apodictique), veya *Analutikas-sâni* iki makaleden ibarettir. Huneyn bir kısmını Süryaniceye tercüme etti, İshak daha sonra hepsini Süryaniceye nakletti. Metta ve İshak Arapçaya tamamını tercüme ettiler.

Tefsir edenler: Themistios bu kitabı tam olarak şerh etti. İskender'in de bu kitap için bir şerhi varsa da bulunamıyor. Yahya en-Nahvî ve Ebû Yahya el-Mervezî'nin de şerhleri vardır. Daha sonra Ebû Bişr Metta, El-Farabî ve El-Kindî bu kitabı şerh ettiler. Aralarında cesamet ve mâna itibarıyla çok farklar vardır.

5

طوبيا *Tobika* (Topika) İshak ve Yahya bin Adî bu kitabı evvelâ Süryaniceye tercüme ettiler. İshak tekrar bir de Arapçaya tercüme etti. Ed-Dımişkî ondan yedi makaleyi tercüme etti. İbrahim bin Abdullah sekizincisini tercüme ederek tamamladı.

Tefsir edenler: Yahya bin Adî bu kitap hakkındaki tefsirinde şöyle söylüyor: "Bu kitabın tefsirleri içerisinde İskender'den evvelkine rastlamadım " Ammonius'un şerhleri ilk dört makaleye ait, İskender'in şerhleri de son dört makaleye aittir Themistios'da ondan bazı tercümeleri tefsir etti. El-Farabî bu kitabı tamamiyle tefsir etti. Bir de muhtasarını yazdı. Metta bunlardan birinci makaleyi tefsir etti. Ammonius ve İskender'in bu kitap hakkında evvelce yapmış oldukları tefsirleri Süryaniceye İshak tarafından nakledildi. Bu kitap Ebû Osman üd-Dımeşkî tarafından Arapçaya tercüme edildi. Themistios sekizinci makaleden on iki mevzii* tefsir etti. Onu İslâm felsefesinde ilk defa etraflı ve tenkidî bir surette anlatmaya muvaffak oldu. Kendinden sonra gelenler için bu kitap esaslı memba olmuştur.

6.

سوفسطيا *Sofistika* (El-Mugaliîn) *El-Hikmet-ül-mümevvihe*: Nakledenler, ibni Naime ve Ebû Bişr Metta' dır. Metta önce onu Süryaniceye tercüme etti. Sonra Yahya bin Adî bu kitabı Tiyofoili'nin tercümesinden Arapçaya nakletti.

Tefsir edenler: Bu kitabı evvelâ Kuveyrî tefsir etti. İbrahim ibni Berküs ül-Aşşarî tarafından da ayrıca nakl ve tefsir edildi. Bunun için evvelce İbni Naîme'nin ilk defa Arapçaya yaptığı tercümeyi esas olarak aldı, bu tercümeyi islah ve ikmâl etti. El-Kindî nin de bu kitap için bir tefsiri vardır Rivayet olunur ki El-Kindî bu eseri için İskender Afrodisi'nin eski tefsirini esas olarak almıştır

7

ربطوريفا *Ritorika* (Retorika) *El-Hitabe*: Bu kitabı ilk defa Huneyn ibni İshak Arapçaya tercüme etti. Ondan sonra ikinci defa olarak az çok değişikliklerle İbrahim bin Abdullah tarafından nakledildi

Tefsir edenler: *Kitab-ül-hitabe* için yalnız feylesof Ebû Nasr ül-Farabî'nin bir tefsiri vardır. Nedense diğer âlimler bu eseri ihmal etmişlerdir. İbn Nedim bu tercümenin Ahmed bin üt-Tayyib'in el yazısıyla bir nüshasını yüz varaktan ibaret olarak gördüğünü söylüyor

8.

اوطيقا *Enotika* (Poetika, Eş-Şuara): Bu eseri ilk defa Süryaniceden Arapçaya tercüme eden Ebû Bısr Metta'dır. Ondan sonra ikinci defa olarak Yahya bin Adî tarafından da tercüme edilmiştir. Rivayet olunduğuna göre bu tercümede Themistios'e ait sözler vardır. El-Kindî de bu kitabın bir muhtasarını* (Musaggar) telif etmişti. Ayrıca tefsir edilmemiştir. Fakat sonradan İslâm feylesofları bu esastan ayrılarak bir çok bedî' ve beyanlar vücade getirdiler

Görülüyor ki, Aristo'nun güzel san'atlara ait bedîî nazariyesini ihtiva eden bu son iki kitaba İslâm medeniyetinde fazla ehemmiyet verilmemiştir. Filhakika onların temas ettiği eski Yunanlıların tiyatro, şiir ve plastik san'atları da İslâm medeniyetince meçhul kalmıştır. Homiros'dan Pindare'a kadar bütün Yunan san'atlarından habersiz kalan ve plastik san'atlara arkasını çevir-

miş olan İslâm medeniyeti, zarurî olarak, onların nazarıyesi demek olan bu iki kitabı da ihmal etmiştir

9.

كتاب السماع الطبی *Kitab-üs-sema'üt-tabîi* (Physika) Aristo *Fizik*'inin tercümesidir İskender Afrodisî'nin tefsirine göre yapılmıştır Sekiz makaleden ibarettir Mehmed bin İshak'ın rivayetine göre İskender Afrodisî tefsirinde mevcut olan Aristo'nun eserinden birinci makale iki makale haline konmuştur O da tamam değildir Bu kitabı Ebû Ruh üs-Sabbatî nakletmişti Sonradan bu nakli Yahya bin Adî ıslah ve ikmal etmiştir Aristo'nun kitabından ikinci makale de o tek makalenin içindedir

Onu evvelâ Yunancadan Süryaniceye Huneyn tercüme etti. Sonra Süryaniceden Arapçaya da Yahya bin Adî tarafından tercüme edildi. Üçüncü makalenin şerhi bulunmamıştır. Fakat dördüncü makaleyi aynı zat üç makale içerisinde tefsir etmiştir. Bunlardan birinci ve ikinci makalelerle üçüncüsünün bazı kısımları (zaman bahsine kadar olan kısım) mevcuttur; ve bunu Kosta ve Dimişkî tercüme etmişlerdir Aristo'nun beşinci makalesi, tek bir makale halinde tercüme edilmiş olup nâkili Kosta bin Luka'dır Altıncı makale de tek bir makale halindedir Fakat onun ancak yarısı mevcuttur. Yedinci makale de yine tek makale halinde tercüme olunmuştur. Nakleden Kosta'dır Sekizinci makale tek makale halinde tercüme edilmiştir Bundan birçok sayfeler mevcut ise de tam değildir

Kitab-üs-sema'üt-tabîi hakkında Yahya en-Nahvî ve İskenderanî tefsirleri: Mehmed İshak'ın rivayetine göre

Kosta bu kitaptan "tealim" (yani didaktik mahiyetinde olan ilk kısmı) tercüme etti Abdülmesih bin Nâime "tealim"den gayrisini tercüme etti Kosta'nın tercüme ettiği de son dört makaledir.

Sema-üt-tabîi hakkında muhtelif feylesof cemaatlerinin tefsirleri: Evvela Ferferyos (Porphyrios) tefsirinin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü kısımları bulundu ve Arapçaya tercüme edildi. Semistiyos (Themistios) tefsirinin Ebû Bişr Metta tarafından yapılmış tefsiri de vardır: Bu kitap Süryanicedir. Ancak birinci makalenin bazı kısımları mevcuttur. Kitabın birinci ve dördüncü makalesinin bazı kısımlarını Ahmed bin Kernib tefsir etmiştir. Sabit bin Kurre birinci makalenin bazı kısımlarını tefsir etti. İbrahim bin es-Salt birinci makaleyi tercüme etti. Onun, Yahya bin Adî yazısiyle yazılmış bir nüshasını gördüğünü İbni Nedim söylüyor. Ebülferec Kudame bin Cafer bin Kudame'nin de *Sema-i tabîi*'nin birinci makalesinin bazı kısımlarına ait tefsiri vardır.

10.

كتاب السما والارض *Kitab-üs-sema ve'l-âlem* (De Cœlo et mundo): Dört makaleden ibarettir

Bu kitabı önce İbn el-Batrik tercüme etti. Sonra onun tercümesini Huneyn ıslah etti. Ebû Bişr Metta birinci makalenin bazı kısımlarını tercüme etti. İskender Afrodisî bu kitabın birinci makalesinin bazı kısımlarını şerhetti. Kitabın hepsini birden Semistiyos şerhetmiş olup bu şerhi de sonradan Yahya bin Adî tercüme ve ıslah etti. Bu çalışmalarda Huneyn'in de hissesi vardır. O da "on altı mesele" (el-mesail üs-sittet-ül aşere) içerisinde yaptığı tercüme parçalarıdır. Ebû Zeyd-ül-Belhî

nin bu kitaba dair şerhi vardır. Bu kitabı Ebû Cafer ül-Hâzin de şerh etti.

11

كتاب الكون والفساد *Kitab-ül-kevn ve'l-fesad* (De Generatione et corruptione).

Bu kitabı Huneyn Süryaniceye tercüme etti. İshak da arapçaya nakletti. Bu kitabın mecmuunu İskender şerh etti ve şerhi sonradan Metta Arapçaya tercüme etti. Birinci makaleyi ayrıca Kosta nakletti. Emkidores'in de bu eser hakkında bir şerhi olup اسطالات tercüme etmiştir. Daha sonraları bu kitap Ebû Bişr Metta tarafından tercüme edildi.

Themistios'un *Kitab-ül-kevn ve'l-fesad*'a ait iki şerhi vardır: Biri mufassal diğeri muhtasardır. Yahya en-Nahvî'nin de bu kitap için bir şerhi olup Süryanicesi değil Arapçaya tercümesi bulunmaktadır.

12.

آثار العلوم *El-Âsar-ül-ulviye* (Meteorologika)

Emkidores'in bu esere dair büyük bir şerhi vardır. Onu Ebû Bişr üt-Taberî tercüme etmiştir. Ayrıca bir de İskender'in şerhi olup bu da Arapçaya tercüme edilmiş, fakat Süryaniceye tercüme edilmemiştir. Yahya bin Adî neden sonra Süryaniceden Arapçaya tercüme etti.

13.

كتاب النفس *Kitab-ün-nefs* (De Anima) üç makaledir

Süryanice tam olarak Huneyn tercüme etti. İshak onun mühim bir kısmını tercüme etti. Sonradan İshak tekrar tam olarak tercüme etti Themistios bu kitabı şerh etmişti, fakat birinci makaleyi iki makalede, ikinci makaleyi iki ve nihayet üçüncü makaleyi de yine üç makale halinde şerhetmiştir Makidores'in bu kitaba ait Süryanice bir tefsiri de vardır Yahya bin Adî'nin el yazısıyla olan bir nüshasını İbni Nêdim gördüğünü söylüyor *Kitab-ün-nefs*'in (Senblikios) Simplicius'a atfedilen Süryanice güzel bir tefsiri de vardır Arapça tercümesi bulunuyor. İskenderiyeli feylesoflar tarafından yapılmış bir hulâsası da mevcuttur. Takriben yüz sahife kadardır İbn el-Batrik'in cevamiî'nde de (kompendium) bu kitap vardır İshak'ın rivayetine göre bu kitap otuz sene sonra Arapçaya tercüme edilmiştir

14

كتاب الحس والحسنة *Kitab-ül-his ve'l-mahsus* (De Sensu et de memoria) – İki makaleden ibarettir

Ondan yapılmış bir tercüme bilmiyoruz Ve İbni Nêdim'in rivayetine göre hiçbir yerde de zikredilmiyor Yalnız Ebû Bîşr Metta bin Yunus vasıtasıyla Taberî ondan birçok şeyler nakil ve zikretti Onun hakkında tâlikler* yapıldı

15

كتاب الحيوان *Kitab-ül-Hayvan* (Historia Animalium) ve *Partibus animalium* On dokuz makaledir

İbn el-Batrik tercüme etmiştir. Süryanice nüshası da vardır Bunlar eski cevami nüshaları içerisinde bulunuyor İbni Nedim, Yahya bin Adî nüshasıyla Arapçaya tercümesini gördüğünü söylüyor Skolavos'un bu kitap için yazdığı bir de hulâsa vardır Yahya bin Adî'nin yazısıyladır. Arapçaya tercümesine Ebû Ali bin Zer'a başlamıştır. Bu kitap İslâmlar tarafından çok okundu. Tenkit edildi ve örnekleri yapıldı. Mu'tezile-den Câhiz'in de bir *Kitab-ül-hayvan*'ı vardır

16

كتاب الحروف *Kitab-ül-huruf*, *İlâhiyat* diye meşhur (Metaphysika).

Bu kitabın tertibi Yunan harflerinin sırasına göre yapılmış olduğu için tercüme devresinde metafizik adından ziyade *Kitab-ül-huruf* diye tanınmıştır Başlangıcı küçük alfadır İlk defa İshak tercüme etti Onun tercümesinden "mu" harfine kadarı vardır Bu son harfi Ebû Zekeriya Yahya bin Adî tercüme etti

Bu "mu" harfi için Yunancada İskender'in tefsiri vardır. Onu اصطات *El-Kindî* nakletmiştir. İskender'in tefsirinden "lam" harfini daha sonra Ebû Bişr Metta tercüme etti.

O harflerin on birincisidir. Bu makaleyi Huneyn bin İshak Süryaniceye nakletti. Themistios "lam" harfi için tefsir yaptı; bu tefsiri Ebû Bişr Metta Arapçaya tercüme etti. İshak bin Huneyn de bu kitaptan bazı makaleleri Arapçaya tercüme etmiştir. Suryanos'un bazı makalelere ait şerhi vardır Onun Yahya bin Adî tarafın-

dan yazılmış bir nüshasını İbn ül-Nedim gördüğünü söylüyor.

17

كتاب الاخلاق *Kitab-ül-ahlâk*: (Ethika Nikomakheia) ve (Ethika Eudemia)¹ On iki makaledir

Bu kitabı önce Porphyrios on iki makale halinde tefsir etti. Sonra bu tefsiri İshak bin Huneyn Arapçaya tercüme etti. Yahya bin Adî'nin kütüphanesinde İshak'ın el yazısıyle bir nüshası görülmüştür. Themistios'un da bazı makalelere ait tefsiri vardır. Aristo'nun ahlâk kitabı sonradan Farabî tarafından mufassal ve muhtasar olarak iki defa şerhedilmiştir.

ثاوفرستس Savferestes (Theophrastos)'in eserleri:

Theophrastos, Aristo'nun talebelerinden ve yeğeni olup ondan sonra meşşâî mektebinin reisliğini yapmış ve Aristo felsefesinin devamını temin etmiş olan Yunan feylesofudur. Aristo felsefesini devam ettirmekle beraber hareket noktası olarak ilim ve mantığı değil, fakat ahlâkı alıyordu. En mühim eseri olarak, *Les Caractères* tanınır. La Bruyère'in aynı adda Fransız edebiyatında büyük mevkii olan kitabı bu kökten gelir.

Theophrastos'un İslâmlarca malûm olan eserleri şunlardır: Bir makaleden ibaret olan *Kitab ün-nefs*, yine bir makale olan *El-Âsar-ül-ulviye*, bir makaleden ibaret *Kitab ül-edeb*, dört makaleden teşekkül eden *Kitab-ül-his*

¹ İslâmların bu ikinci kitapla, bir de Aristo'nun *La Grande morale* adlı diğer bir kitabını tanımadıkları tahmin edilebilir.

ve'l-mahsus. Bu son kitabı İbrahim bin Beküs tercüme etmiştir. Bir makaleden ibaret olan muhtasar *Kitab ma-bad-üt-tabiiye*'si de Ebû Zekerîya Yahya bin Adî tarafından tercüme edilmiştir. *Kitab-ı esbab-ı ün-nebat*'ını tekrar İbrahim bin Beküs nakletti. Bu zat kitabın ilk makalesinin bazı kısımlarına dair bir tefsir de bulmuştur.

بركلی Bürklüs (Proklos)'ün eserleri:

Yeni Eflâtuncu feylesoflardan olan Proklos, İbni Nedim'de "Bürklüs ül-Eflâtunî min ehli Atatriye" diye geçiyor. Bu Bizanslı feylesof zengin bir aileden olup evvelâ hukukçu iken sonradan kendisini felsefeye vermiştir. Eflâtun'un başlıca diyalogları hakkında ikmal* edilmiş büyük şerhler: Teolojik kitaplar, mufassal bir Eflâtun ilâhiyatı, şer (kötülük) hakkında bir makale ve daha birçok eserler vücuda getirmiştir. Yeni Eflâtunculuğu Hıristiyanlığa tatbik etmek, ikisi arasında tâm bir uzlaştırma yapmakla meşhurdur. Proclus'ün İslâmlar tarafından ve Yeni Eflâtunculuğun yani İşrakî medresesi ile tasavvufun açılmasına hizmet eden başlıca kitapları şunlardır:

Tabiat bilgilerinin başlangıcının *hududu hakkında bir eseriyle Kitab-ı hudud-u evail-üt-tabiiyat*, On sekiz mesele adlı diğer eseri mevcut olup bu ikincisini sonradan Yahya en-Nahvî nakz ve tenkit etmiştir.

Nefsin maddî olmadığı hakkındaki Eflâtun'un sözlerini şerh eden üç makaleden ibaret bir kitabı vardır. Dinî felsefeye, ilâhiyata ait *Kitab-ül-Esolocya*'sı, yüz sayfa kadar olan *Kitab-ı tefsir vesaya-yı Fisagores*'i vardı. Bu kitap Süryanice bulunmuş olup ondan bir kısmını Sabit

tercümeye başlamış, fakat ikmal* edemeden ölmüştür. Bir makaleden ibaret olan *Kitab-ül-cevahir*'i, *Maduces* yahut On meselede Eflâtun'un kitabı ismini taşıyan *Kitab-ı berkış*, *Kitab-ül-haber-ül-evvel*, *On mudil meseleye ait kitap*, *Bölünemez cüz'ülere dair kitap*; Süryanice olarak Eflâtun'un *Gorgias* adlı diyalogunda bahsettiği "Müsül-idées" hakkında bir eseri bilinmekte idi. Proclus (*سطر حوسيس المفرى*) adlı bir kitabı ile bir de Süryanice *Kitab-ün-nefs* için yazdığı eserden büyük bir kısmı Ebû Ali bin Zer'a tarafından Arapçaya nakledilmiştir

İskender Afrodisî (Alexandre d'Aphrodise)'nin eserleri:

Eflâtun felsefesinden çok daha az popüler ve mahdut bir zümreye mahsus olan Aristo felsefesi, ilk zamanın sonlarında uzun müddet unutulmuş kaldı. Ancak Hı ikinci asırda yeni şerhler, tefsirler ile ve büyük gayretler neticesinde canlandırıldı. İşte bu sırada en büyük vazife İslâmların İskender Afrodisî dedikleri Aristocu şarihin üzerine düşüyordu. Bu zat Aristo'nun *Metafizik*'i, *Birinci Analitikler*'i, *Sofistlere reddiye*'sini, fiziğe ve ruhiyata ait kitaplarını şerh etti. İskender'in İslâmlarca tanınması, Yunan felsefesinin İslâm medeniyetinde yayılması hususunda büyük bir rol oynadı. Aristo'dan bahsederken onun birçok şerhlerini ve muhtelif zamanlarda bu şerhlerin Süryanice ve Arapçaya tercümelerini zikretmiştim. Ebû Zekerîya Yahya bin Adî'nin rivayetine göre Hristiyan mütercimlerinden İbrahim bin Abdullah'da onun birçok kitapları vardı. Bunları çok yüksek fiyatlarla satmak istemiş ve İshak'ın tercümesi olan

Sofistika, *El-Hitabe* ve *Eş-Şuara* kitapları için elli dinar verdiği halde onları satmamış, hatta vefatı zamanında yakmıştı; bu rivayet tercüme devrinde bu nevi kitaplara ne kadar çok rağbet gösterildiği ve alâka nispetinde kitap sahiplerinin de titiz ve müşkülpesent* olduklarını anlatmaktadır

İskender'in kitaplarından İslâmlarca ma'lûm olup tercüme, şerh veya tenkit edilmiş olan şu eserlerdir:

Bir makaleden ibaret olan *Kitab-ün-nefs*, temekkün* hakkında Calinos'a reddiye, zaman ve mekân hakkında yine aynı zata reddiye, bir makaleden ibaret *Kitab-ül-ebsar*, *Usul-ül-ammiye*, *Kitab-ı aksül-mukaddemat*, Aristo reyine göre küllî mebde'ler hakkında kitap, varlığın on makuleye mahsus olmadığı hakkında kitap, madde (heyulâ) ve cins arasındaki fark hakkında kitap, bir şeyin ancak bir şeyden çıktığını söyleyen kimseye reddiye, görmenin gözden çıkan şualar ile olmadığı hakkında kitap, renk hakkında kitap, Aristo telakkisine göre akıl hakkında kitap, malihülya hakkında kitap, ilâh. dır

Ferferyos (Porphyrios)'un eserleri:

Porphyrios, Sur ahalisinden olup Yeni Eflâtunculuk felsefesini kuran Plotin'in talebelerinden idi (MS 233—305) Plotinos'u Roma'da 263'de tanımış, bundan sonra onun fikirlerini yaymış, *Introduction aux intelligibles* adlı eserinde Yeni Eflâtunculuk felsefesinin esaslarına umumî bir bakış yapmıştı, aynı zamanda müverrih ve şarih olan Porphyrios'un, *Fisagor'un hayatı*, *Eflâtun'a kadar feylesofların hayatı*, *Kategorilere medhal* gibi eserleri de vardır Sonuncu kitabı garpta Boèce tarafından La-

tinceye tercüme edilmek suretiyle orta zaman felsefesinde tanınmıştı. Şarkta da İslâm medreselerinde meşhur olan *İsagoci* bu eserin tercüme, şerh ve haşiyelerinden ibarettir. İbni Nedim'in *Fihrist*'inde İslâmların tanıdığı eserlerinden şunlar zikrediliyor:

İsagoci yahut *El-Medhâl ilel kütüb ül-mantıkiye* adlı meşhur eserinden başka *Kitab-ül-medhâl ilel kıyasat ül-hamliye* adlı yine Aristo mantığına dair diğer bir eseri İbni Osman üd-Dımişkî tarafından tercüme edilmiştir. *Kitab-ül-akl ve'l-ma'kul* çok eskiden tercüme edilmiştir. *Kitab-ür-red alen-Nahvi fi'l-akl ve'l-makul* Süryanice yedi makaleden ibarettir. Porphyrios'un bu *Kitab-ül-ma'kul*'u yukarıda Plotin felsefesi için yazdığını söylediğimiz esas kitabı olacaktır. Bir makaleden ibaret olan Süryanice *Kitab ül-üstükussat*'ı, yine yukarda zikrettiğimiz felsefe tarihi olması lâzım gelen *Ahbar-ül-felâsife*'si vardır. İbni Nedim bu sonuncu kitabın dördüncü makalesini Süryanice olarak gördüğünü söylüyor

Amonyos (Ammonius Saccas):

Ishak bin Huneyn'in tarihinde onun Calinos'dan sonra gelen feylesoflardan olduğu zikrediliyor. Ammonius Yeni Eflâtunculuğu açan feylesoflardandır 232—243 arasında İskenderiye'de tedrisat yapmış ve Plotin'i yetiştirmiştir. Bu zat da Aristo'nun bazı eserlerini tefsir etti. Aristo'nun kitaplarından bahsederken onları zikretmiştik. Bu kitaplar arasında orada geçmiyenleri *Kitab-ı şerh-i mezahibi Aristalis fissani* ile *Kitab-ı ârâzı Aristalis fi kütübihi* ve *Kitab-ı cümeli Aristalis fittevhid*'idir.

سَمِثْيُوس Semistiyos (Themistios)'un eserleri:

Dördüncü milât asrında Aristo felsefesi canlandığı zaman yetişen şarihlerin en büyükleri Themistios ve Simplicius idi. Bunların çok mufassal olan ve zamanlarının ilmiyle Aristo'yu tamamlayan şerhleri sayesinde Yunan feylesofunun unutulmaya başlayan şöhreti tekrar canlanmıştı. İslâm devrine nispeten yakın zamanlara ait olduğu için onun tefsirleri kolaylıkla bulunmuş ve tercüme edilmişti. İbni Nedim'in verdiği malûmata göre Themistios, Hristiyanlıktan feylesoflar mezhebine dönmüş olan Yulyanes'in (Julien) kâtibi idi. Aristo'ya ait tefsirlerini yukarda zikrettik. Bunlardan başka Yulyanes'e ithaf ettiği *Kitab-üt-tebdir*'i, iki makaleden ibaret olan *Kitab-ün-nefs*'i, Nikolavus'e ithaf ettiği Aristo tefsirleri, bir makale olan *Kitabü ficümeli felsefeti Aristalis finnefs*, *Kitab ün-nebat*'ı, *Kitab-ür-red Alâ Calinos filak ve'l-ma'kulât şey'en vahiden*, *Kitab-ı ihtisar felsefeti Aristalis*'i vardır. *Kitab-ül-ara-it-tabîyyat* Flutarkis (Plutarque)'e ait olup tabiat feylesoflarını anlatıyor ve beş makaleden ibarettir. Bu eseri Baalbekli Kosta bin Luka tercüme etmiştir. *Kitab-ül-gazab*, *Kitab-ür-riyaziye*, —Süryanice— *Kitab-ün-nefs* de onun eserleridir.

İbnül-Nedim bunlardan başka Aristo kitapları içerisinde birçok defalar zikretmiş olduğu şarih Emkidores'den bahsediyor. Diyafertis'in Yahya bin Adî'nin el yazısıyle *Risale ilâ Dimekratis fî isbatı sanî* adlı bir eserini kaydediyor. *اثر ديمطرس* un yine Yahya'nın yazısıyle *Kitab-ı tefsir-ül-keîâm Aristalis filhaletin ve kavsi kuzah*'inin Arapçaya Sabit bin Kurra tarafından tercüme edilmiş

olduğunu söylüyor, Plutarque'ın *Kitab ül-enhar ve havassuha* adlı kitabıyla bu kısmı bitiriyor.

Yahya en-Nahvî (Jean le Grammaïrien):

İbnül-Nedim'e göre bu zat Savari'nin talebesinden idi. Mısır'ın bazı kiliselerinde bulunmuş olup Yakubî Hristiyan dinine salık* idi. Sonradan teslis şeklindeki asıl ortodoks Hristiyanlığına döndü. Eski mezhep saliklerini toplayarak onlarla münakaşa ve galebe* etti. Mısır'ın Amr ibn ül-As tarafından zaptına kadar orada yaşadı. Onun tarafından kabul edilerek ikram gördü. Aristo'nun kitaplarını tefsir etti. Yukarda yerleri geldikçe zikretmiştik.

(Yahya'nın hayatı hakkındaki bu rivayetlerin münakaşasını evvelce yapmıştık) Bunlardan başka Yahya'nın şu kitapları da İslâmlar tarafından tanınmakta idi: On sekiz makaleden ibaret olan *Kitab-ür-red alâ Bürklüs* (Proclus), her cismin mütenahî* ve kuvvetinin de mütenahî olduğu hakkında bir kitap; altı makaleden ibaret Aristo'ya reddiye, Aristo'nun onuncu makalesi münasebetiyle Nastores'in reddine dair kitap, Calinos'un tıbbî hakkında şerh, Aristo'nun *Sema-üt-tabîi'* si hakkında şerh, ilâh.

İbnünnedim tabiatçı feylesoflardan Aristone'nin *Kitab-ün-nefs'*ini, (?)in *Kitab-ı esrar-üt-tabîi'-ye'* sini, Artemidors'un *Kitab-ür-rûya'* sını zikretmektedir. Bu *Kitab-ür-rûya* beş makaleden ibaret olup Huneyn bin İshak tarafından tercüme edilmiştir. Gregoryos rahip olup *Kitab-üt-tabiat-ül-insan Batlamiyos ül-garib'i* vardır.

Yine aynı zatın *Kitabü ahbar Aristalis*'i feylesofun tercümei halini, eserlerinin tasnifini ve bibliyografisini vermektedir

تارون Theon Eflâtun'un felsefesine taassupla bağlı olup aynı suretle Eflâtun'un hayatı, eserlerinin tasnif ve tertibi hakkında bir kitabı vardır: *Kitab-ı meratib-i kurrat-ı kütübü Felatun ve esmai ma sannefahu*

Öklides (Eukleides)'in Arapçaya tercüme edilen ve tanınan eserleri:

Hendese جبر و حساب sahibi olan Öklides ve eserleri Hicrî ikinci asırdan sonra İslâmlarca tanınmaya başladı. Yukarıda İskenderiye kütüphanesinde hayatı ve eserlerinden kısaca bahsettiğim Öklides İslâmların en iyi bildikleri Yunan âlimlerinden idi. Kitapların en çok tercüme ve şerh edileni *Usul-ül-hendese*'dir. Garpta *Eléments de géometrie* diye tanınır. Bu eseri ilk önce Haccac bin Yusuf, sonra Bin Mıtır Lân tercüme ettiler. Onlardan birincisi Harunî diye meşhur olup Harun-ür-Reşit zamanında, diğeri Memunî diye tanınıp Halife Me'mun zamanındadır. Ayrıca bu kitabı bir de İshak bin Huneyn tercüme etti. Sonradan bu tercümeyi Harranlı Sabit bin Kurra ıslah etti. Daha sonra aynı kitabın bazı parçaları Ebû Osman üd-Dımüşkî tarafından da tercüme edildi. İbn ül-Nedim bu parçaları Ali bin Ahmed'in kütüphanesinde gördüğünü söylüyor.

Hendese birçok defalarca şerhedildi. İlkönce Berberî sonra Kerabisî tarafından şerhedildi. Daha sonra mufassal olarak Cevherî tarafından başından sonuna kadar

şerhedildi. Mahanî kitabın beşinci makalesini şerhetti. Nazif ül-Mütatabbib'in rivayetine göre Öklides'in onuncu makalesi ayrıca tercüme edilmiş olup halkın elinde bu kısma ait kırk şekil bulunuyordu. Horasanlı Ebû Cafer ül-Hâzin'in Öklides hendesesine mükemmel bir şerhi vardı. Daha sonra Bozcanlı Ebülvefa da aynı kitabı şerhetti. Onun yarı kalmış olan şerhini alarak onuncu makaleyi Ercanlı Ebû Rahveyh tefsir etti. Fakat kitabın mecmuunu tam olarak Kasım Antakî şerhetti. Ebû Ali bu şerhten dokuz makale ile onuncudan bazı kısımlarını gördüğünü zikrediyor

Ebû Yusuf ür-Razî ile İbn ül-Amîd de Öklides ile meşgul oldular. El-Kindî *Âraz-ı kitab-ı Öklides* adlı risalesinde bu kitabın Eblines ün-Neccar adlı birisi tarafından muhtelif kısımlarının toplandığını ve şekillerinin resmedildiğini söylüyor. İskenderiye hükümdarlarından biri bu kitabın ıslahını emretmiş, o zaman Öklides'in talebelerinden Esklavos bu işle meşgul olmuştu.

Öklides'in kitaplarından, bundan başka daha birçokları İslâmlarca malûmdur. Fakat hiçbirisi bu eser kadar derinden derine tetkik edilmiş değildi. Bu kitaplardan başlıcaları şunlardır:

Kitab-üz-zahirât, Kitab-ı ihtilâf-ül-menazır, Kitab-ül-mu-tayat, Kitab-ün-nağam yahut diğer ismiyle *Kitab-ül-musikî*, Sabit tarafından ıslah edilmiş olan *Kitab-ül-kısme, Kitab-ül-fevaid, Kitab-ül-kanun, Kitab-üs-sakal, Kitab-üt-ter-kip, Kitab-üt-tahlil*

Arşemidis (Arşimed)'in İslâmlarca tanınan eserleri:

İbn ül-Nedim'in verdiği malûmata göre Arşimed'in eserlerinden büyük bir kısmı Romalılar tarafından Sıraküze muhasarasında yakılmıştı. Orada kurtulan eserleri İskenderiye ve Antakya vasıtasıyla İslâmların eline geçmişti. Mamafih bu kitaplardan büyük bir kısmının garplılarca tamamıyla meçhul olduğu anlaşılıyor. Arşimed'in Arapçaya tercüme edilen bütün eserleri şunlardır:

Kitab-ül-kürre ve'l-üstüvane (iki makaleden ibarettir). *Kitab-ı terbi üd-daire* (bir makaledir). *Kitab-ı tesbi' üd-daire* "dairenin yedi parçaya ayrılmasına dair" *Kitab-üd-devair ül-mümase* "mümas daireler hakkındadır" *Kitab-ül-müsellesat*, *Kitab-ül-hutut ül-mütevारीye* *Kitab-ül-mehuzat fi usul ül-hendese* *Kitab-ül-mefruzat*. *Zaviyei kaimeli müselleslerin hassaları hakkında risale* *Su saatleri aleti hakkında kitap*"

Sklavos'un eserleri:

Öklides'in talebelerinden olup yukarda onun hendeselerini ikmal ettiğini zikretmiştim. Bu zatın İslâmlarca malûm olan eserleri *Kitab-ül-ecram* ve *Kitab-ül-metalî*'dir. Öklides'in eserinden dördüncü ve beşinci makaleleri ıslah etmiştir.

Ablonios (Apollonios)

Apollonios İskenderiyeli riyazî heyetçilerdendir. Milâttan evvel 205 senelerinde yaşıyordu. Aslı Pergalıdır. Arşimed'in talebelerinden olup eski riyaziye kuranlardan diye meşhurdur.

Sections coniques hakkındaki eseri meşhurdur. Bu kitabın yalnız ilk dört bahsi Garpta malûm iken geriye

kalanı sonradan İslâmlar vasıtasıyla öğrenilmiştir. Eser Garpta tam olarak ilk defa 1719'da Halley tarafından neşredildi.

Beni Musa Harezmi *Kitab-ül-mahrutat'*ının başında Apollonios hakkında izahat veriyor. Buna göre Yunan riyazisinin mahrutlara* ait olan eseri dağılmış ve birçok parçaları kaybolmuş iken sonradan Otokyos ismiyle tanınan bir askalanî (scholarque) çıkmış ve bu eseri tanzim etmiştir. Harezmi'nin rivayetine göre büyük hendese âlimi olan bu zat Apollonios'un eserine ait dağınık parçaları topladı, onlardan dört makaleyi ıslah etti. Beni Musa'nın rivayetine göre kitabın aslı sekiz makale olup bunlardan yalnız ilk dördü ile birinci ve sekizinci bazı kısımları mevcut idi. İlk dört makale Harezmi ailesinden Ahmed bin Musa ile Helel bin Helel ül-Humusî tarafından tercüme edilmişti. Son üç makale de Haranlı Sabit bin Kurre tarafından tercüme edildi. Sekizinci makaleden dört şekil biliniyordu.

Apollonios'un bu eserinden başka İslâmlarca malûm olan diğer kitapları şunlardır: *Kitab-ı kat ül-hutut* (iki makaledir) *Kitab-ı fin-nisbet-ül-mahdure* (iki makaleden ibarettir). Birincisini Sabit ıslah ve tercüme etti. İkincisinin Arapçaya kimin tarafından tercüme edildiği malûm değildir. *Kitab-ı kat üs-sütuh* (bir makaleden ibarettir). *Kitab-üd-devair ül-mümase*.

Hermes (Hermès):

İrismegiste unvaniyle meşhur olan Hermès'in eserleri Milâdın üçüncü asrından itibaren tanınmaya başladı. Bunlar müneccimlik, sihir ve kimyaya ait ki-

taplardı. Bütün orta zaman bu nevi bilgilerin *sciences hermétiques* diye yazılmasına sebep olmuştur. Şarkta İslâmdan evvel ve ilk asırlarda sabîî itikatları içerisinde Hermes ve Heramise diye devam etti Hermes'e nisbet edilip Arapçaya tercüme edilen başlıca eserler şunlardır: *Kitab-ı arz-ı miftah-ün-nücum ül-evvel*. *Kitab-ı tulü miftah ün-nücum üs-sani*. *Kitab-ül-mektum fi esrar ün-nücum*, bu eser aynı zamanda Kadib üz-zeheb adıyla meşhur olup gaybî ilimlerle uğraşanların elinde klasik bir eserdir.

Ötokios (Eutochios):

Yukarda Apollonios'un eserlerini tashih etmesinden dolayı zikrettiğim bu zatın da hendeseye dair birçok eserleri İslâmlar tarafından tercüme ve şerhedilmiştir Arşimed'in "Kürre ve üstüvane" hakkındaki eserinin birinci makalesini şerhetmiştir Hendeseci feylesofların (elfelasifet ül mühendisîn) bütün fikirlerini toplayan diğer bir kitabı da Sabit tarafından tercüme edilmiştir Batlamyos'un feza ve yıldızlar hakkındaki eserinin birinci makalesini tefsir etmiş ve bu tercüme edilmiştir.

Menelaus (Ménélaus):

Batlamyos bu zatı eserinde zikretmektedir. Onun eserlerinden *Kitab-ül-eşkâl-ül-küriye*, *Kitabı marifeti kemiye*, *Temyizülecramül muhtalita* malûmdur. Bu son eseri İskenderiye'de hükümdar Ioma Tiyavos namına yazmıştır *Usul-ül-hendese* adlı eseri üç makaleden ibaret olup Sabit bin Kurre tarafından tercüme edilmiştir Ki-

tab-ül- müsellesat' indan Arapçaya birçok parçalar nakle-
dilmiş ve birçok yerlerde bahsolunmuştur.

Batlamyos (Ptolemaios):

Bu büyük İskenderiyeli âlimden İskenderiye kü-
tüphanesi faslında bahsetmiştim Bütün İslâm Türk he-
yeti onun eserlerine dayanmakta olup Harezmi, Ebû
Hasib, Nasîr Tusî, Uluğ Bey gibi büyük Türk heyetçile-
ri onun koymuş olduğu esaslardan hareketle yeni tet-
kikler yapmışlardır Bundan dolayı Batlamyos Garptan
ziyade İslâm medeniyetinde tanınmış ve onun İslâmlar
tarafından çok derinleştirilmiş kâinat sistemi 12-13'ün-
cü asırlardan sonra Latinceye tercüme edilmek suretiy-
le öğrenilmiştir

İbn ül-Nedim'e göre ilk defa esashı rasat yapan,
Asturlâp (astrolabe) âlâtünnücumıyye, mekayis ve irsat
kullanan Batlamyos'tur İslâm heyetçileri bu aletleri de
ondan alarak tekâmül ettirmişler ve yeni ziçler ve za-
içeler yapmışlardır

Batlamyos'un en çok tanınan ve tercüme edilen
eseri *Elmecesti* (Almageste)'dir Bu kitap on üç makale-
den teşekkül eder İlk defa Arapçaya Yahya bin Halid
bin Bermek tarafından tercüme ve tefsir ettirilmiştir
Bunun tefsiri ile bir âlimler cemaati meşgul oldu Bu
kitabın tefsiri ile Ebû Hassan de meşgul olarak bunu
Beyt-ül-hikme'ye teslim etti Rivayete göre Haccac bin
مطر tarafından da nakledilmiştir Fakat onun tercüme-
si eksik olduğu için Sabit bin Kurre tarafından ıslah
edilmiş ve tam olarak nakledilmiştir Bu kitabı ayrıca
Ishak bin Huneyn de tercüme etmiş ve bu tercüme Sa-

bit tarafından islah edilmiştir. Bundan sonra İslâm heyetçilerinin *Zic* veya *Mecestî* veyahut *Kanun* adıyla yazdıkları birçok eserler varsa da Batlamyos'un kitabı yine anaç kitab ve kaynak olmak vazifesini saklamıştır

Batlamyos'un bundan başka İslâmlar tarafından daha birçok eserleri tercüme ve şerhedilmiştir. Kendi talebesinden Suri için yazdığı *Kitab-ül-erbaa* İbrahim bin üs-Salt tarafından tercüme edilmiş, sonradan Huneyn bin Ishak bu tercümeyi islah etmiştir. Kitabın birinci makalesini Otokios tefsir etmiş, bunun mühim bahislerini Sabit bin Kurre toplayarak Arapçaya tercüme etmiştir. Daha sonra Ömer bin el-Ferhan ve İbrahim bin es-Salt tarafından da tefsir edilmiştir. Bunlardan başka Batlamyos'un *Kitab-ül-mevalid'i*, *Kitab-ül-harb ve'l-kital'ı*, *Kitab-ı istihrac-üs-sehham*, *Kitab-ı tahvil ül-âlem*, *Kitab-ı tahvil ül-mevalit*, *Kitab-ül-maraz ve şürbüddeva*, *Kitab-ı fî seyrülsebaa ilâh*. gibi birçok eserleri Arapçaya nakledilmiş veya hiç olmazsa diğer Arapça eserlerde iktibaslar yapılmıştır

Semblikius ür-Rumî (Simplicius le Grec):

Evvela Aristo şarihlerinden ve feylesof olarak zikrettiğim bu zatın bir de *Methal-ül-hendese* diye tanınan Öklides hendesesine ait yazdığı şerh de Arapçaya tercüme edilmiştir

Bu devirde İslâmların tanıdıkları diğer bir çok Yunan riyazîlerini daha görüyoruz. Bunlardan bir kısmı garba nakledilmiş, bir kısmının ise ya eserleri sonradan

mahvolmuş, yahut Latinceye hiç tercüme edilmemiştir. Burada onları umumiyetle zikrederek geçeceğim:

Etolokes'in müteharrik* küre hakkındaki kitabı El-Kindî tarafından ıslah edilmek suretiyle tercüme edilmiştir *Kitab-üt-tulû' ve'l-gurub*'ı da tanınıyordu. Zorinos'un *Kitab-ül-hamse*'si bilhassa mevalide dair idi. Bu eseri Ömer bin Ferhan üt-Taberî tefsir suretiyle tercüme etmiştir.

İskenderiyeli (تاور) Itheon'un *Kitab-ül-amel*'i, Batlamyos'un *Zic*'ine dair *Kitab-ül-cedavil*'i Asturlap'ın kullanılması hakkındaki bir eserdir. *Elmecesti*'ye methal olarak yazdığı bir kitapta Arapçaya kısmen nakledilmiş ve kısmen muhtelif eserlerden iktibaslar yapılmıştır.

Falisürrumî'nin "İlmi sınaatünnücum" hakkındaki bir eseri, *Kitabülmevalid*'i, *Kitab-ül-emtar*'ı, ilâh malûm idi. Korinalı Aristifen'in *Kitab-üs sınaat-ül-cebr*'i Arapçaya tercüme edilmiş, sonradan bu tercüme Ebülvefa Mehmet bin Mehmed-ül-Hasip tarafından ıslah edilmişti. Aynı zat bu kitabı şerhetmiş ve onu hendesî delillerle ispat etmiştir. Bu zatın bir de *Kismetül'âdad* adlı eseri nakledilmiştir.

İbn ül-Nedim bir de Diyofentesil-Yunanî'nin *Kitab-üs-sınaat-ül-cebr*'inin tercümesinden bahsediyor ki bu, meşhur Diophante'in cebridir. Bu eser ile sonradan İbni Heysem meşgul olmuş, İslâm riyazîleri cebiri Yunanlılardan aldıklarıyla kıyas edilemeyecek kadar başka ve geniş bir istikamete götürerek bu nevi eserlere "*Kitab-ül-cebr ve'l-mukabele*" demişlerdir.

(سيمرما من المهر)'nin *Kitab-ül-Arismatiki*'si *Kitab-ül-musikî*'si ve *Kitab-ül-muhtesarat*'ı bu devirde nakledil-

miştir. Bu arada Babilli Nasturi âlimlerinden (طبری) un *Kitab-ül-mevalit a'el-vücu' ve'l-hudut*, Herkal ün Nec-car'ın *Eddevairi veddevalib'i*, (طبرانی)'ın *Kitab-ül-sinaat-ünnücum'u* zikredilmektedir. Buhtu Nusr'un müneccimi gibi zikredilen ve Ebû Ma'ser'in naklettiği Mezaba'nın *Kitab-ül-mülûk ve'd-düvel ve'l-karanat ve't-tehâvil'i*, Aristalis'in musikiye dair *Kitab-ür rimos'u*, (آرسطو) 'in *Kitab-ül-cirm-üş-şems ve'l-kamer'ini* de İslâmların bildiği Yunan riyazî eserleri arasında sayabiliriz.

Bukrat (Hippokrates)'ın İslâmlarca tanınan eserleri:

Büyük Yunan tabiiyatçısı İslâm medeniyetinde olduğu kadar hiçbir yerde derinden derine tetkik edilmemiştir. Bütün eserleri tercüme ve tefsir edildikten başka İslâm tabiiyatçıları ve hekimleri onun açtığı çığırda ilerliyerek büsbütün yeni ilimler ve usuller bulmaya muvaffak oldular. Evvelce bahsetmiş olduğum için burada tekrar onun hayatına temas etmeye lüzum yoktur.

Hippokrates'in İslâmlarca tanınan ve üzerinde çalışılan eserleri şunlardır:

1. *Kitab-ı ahd-i Bukrat bi tefsir-i Calinos*: Yunancası yoktur. Huneyn ibni Ishak tarafından Yunancadan Süryaniceye tercüme edilmiş ve bazı ilâveler yapılmış, sonradan İsa bin Yahya tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bir makaleden ibarettir. o

2. *Kitab-ül-fusul bi tefsiri Calinos*: 'Αφορισμοί—Mehmed bin Musa'nın emriyle Huneyn tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Yedi makaleden ibarettir.

3. *Kitab-ı takdimet-il-ma'rife bi tefsir-i Calinos*: Προγινωστικόν—Huneyn tarafından Arapçaya tercüme edil-

miştir. Sonradan tekrar İsa tercüme etti

4. *Kitab-ül-emraz-ül-hadde* (fi tedbir-i emraz-il-hadde): Περὶ διαίτης βξέων α-γ – Beş makaleden ibarettir. Arapçaya ilk defa İsa bin Yahya tarafından üç makale halinde tercüme edilmiştir.

5. *Kitab-ı katityon* (Kitab-ı katitriyon), *tefsir-i Calinos*: Κατ'ἰατρειὸν – üç makaledir Arapçaya Mehmed bin Musa için Hubeyş (H. Ritter'e göre Huneyn) veya İsa tercüme etmiştir.

6. *Kitab-ül-ahlât bi tefsir-i Calinos*: Περὶ χυμῶν – üç makaleden ibarettir İsa bin Yahya tarafından Ahmed bin Musa için Arapçaya nakledilmiştir.

7. *Kitab-ül-ma' ve'l-hava ve'l-mesâkin tefsir-i Calinos*: Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων – üç makaledir Huneyn bir faslını Arapçaya tercüme etmiştir Hubeyş bin Hasan'ın da tefsiri vardır

8. *Kitab-ı tabiat ül-insan bi tefsir-i Calinos*: Περὶ φύσεως ἀνθρώπου – Üç makaledir; Huneyn tercüme ve İsa bin Yahya tefsir etmiştir.

9. *Kitab-ı fi'l-gıda*: Περὶ τροφῆς – İbn ül-Batrik tarafından tercüme edilmiş. (Şimdiye kadar hiçbir Arapça nüshası malûm değildi).

10. *Kitab-ül-eginna*: Περὶ γονης Περὶ φύσεως παιδίου – Rüşeym (embryon) hakkında bir eserdir. İbni Şeh-de-tül-Kerhî tarafından tercüme edilmiştir

11. *Kitab fi'l-esabi*: Περὶ ἐβδομοῶδων – Parmaklar hakkındadır. Yahya bin Batrik tarafından tercüme edilmiştir.

12. *Heda ma edha aleyhi Bukrat el-hakím ilâ ehli sma-ati-t-tib* Διαθήκη (Hekim Hippokrates'in tıp sanatı men-

suplarına bıraktığı şeyler Yunanca aslı bulunmamış olan bu metin Ragıp Paşa kütüphanesindedir. No 1482).

13 *Kitab-ül-vesâyâ*: (Yenbeği limen erade en yekune tabiban fazılan âliman en yektedî bivesaya Bukrat ül-hakim ül-ilâhî vessa biha fi ahdihi ilâ elmutetebbibin min bağıdihî) Aşır efendi: 451. Bu kitabın Yunancası malûm değildir

14. *Âlâmât-ül-kazaya*: Mütercimi Yahya bin Bat-rik'dir: Köprülü kütüphanesi, no. 885

Şerhler: Hippokrates'in eserleri için İslâmlar birçok şerhler de meydana getirmişlerdir Burada onları zikre-deceğim:

1 Muvaffaküddin Abdüllatif ibni Yusuf ül-Bağda-dî'nin şerhi: Προγνωστικόν (Şerh fitakdimet ilmarife) adını taşır. (Köprülü kütüphanesi, no: 885).

2. Alâüddin Ebülhasan Ali bin Ebülhareml-Kure-şî, ibn en-Nefis'in şerhi: *İbennefis şerhi* diye meşhur-dur

3. *Kitab-ı ibidimya li Bukrat ve tefsiruhu el-Murad ül-Vâfid*: Ἐπιδημία – Bu kitap ibidimya *épidémie* yani salgın hastalıkları tetkik etmektedir Bu eser Harzemşahlar zamanında tıp eserleri, Endülüs hekimlerinin birçok araştırmalarına esas olmuştur.

4 Ebülhasan Zâhir bin İbrahim es-Sencerî (tabip). Tıbbî vecizeler ve nasların madde itibariyle tasnifine dair bir kitaptır (Ragıp Paşa kütüphanesi, no: 1482).

Calinos (Galien)'un eserleri:

İlk zamanın bu büyük tabiiyatçı ve hekimi İslâm

âleminde en çok tanınan âlimdir Eserlerinin ilk asırlarda "cevami" halinde nasıl nakledildiğini evvcelce görmüştük. İkinci safhada Calinos'un bütün kitapları teker teker ve birçok defalar tercüme edildi. Her tercüme birkaç defa kontrol ve tashih edildi. Üçüncü safhada Ebülferec ve ibni Rıdvan'larla beraber çok etraflı ve derin Calinos şerhi başladı Bu devrede Calinos hakkındaki bilgi tenkit derecesine yükselmışti. Nihayet dördüncü safhada Calinos'un hayat, uzviyet ve fizyolojik vazifeler hakkındaki fikirleri aşılmış bulunuyordu İbni Sinâ ile beraber İslâm biyolojisi bu safhaya girmişti. Artık şarihler Bukrat ve Calinos'un kitapları yanında İbni Sinâ'nın *Kanun'*una da anaç kitap gözüyle bakıyorlardı.

Calinos'u başlıca tercüme edenler: Huneyn, Hübeys, ibni Hasenül-a'sem, İsâ bin Yahya'dır Calinos kitaplarından fihristini kendi tercümeleri sırasında bütün diğer tercümeleri toplamak suretiyle Ali bin Yahya yapmıştır. Kitaplarından ekserisini Huneyn evvelâ Süryaniceye, oradan Arapçaya nakletmiştir Bir kısmı sonra doğrudan doğruya Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiştir

Calinos'un gerek İbn ül-Nedim'de ve İbn el-Kiftî'de geçen, gerek H. Ritter ve Walzer tarafından tetkik edilerek İstanbul kütüphanesinde bulunan eserleri şunlardır:

I. *On altı kitap* (Kütüb-üs-sitte-tü-aşer) adıyla meşhur olan bir katalog Calinos'un başlıca eserlerini ihtiva etmektedir Bunlar ilk devrede tercüme edilen ve tasni-

fe giren ana kitaplarıdır. Her biri ayrı ayrı tercüme edilmiş olduğu gibi; bu serinin “Ebülferec-ül-müfessir” tarafından tam olarak şerh edildiğini de evvelce görmüş-tük *On altı kitap* koleksiyonuna giren eserler şunlardır:

1 *Kitab-ül fırak*: Περὶ ἀρέσεων τῶς εἰσαγομένοις Huneyn tarafından tercüme edildi. (Filfırak-ıt-tıb-lil-mü-taallimin)

2. *Kitab-üs-sinaa* Τέχνη ἰατρική – Huneyn tarafından tercüme edilmiştir (Es-sinaat-üt-tıbbiye) *Kitab Calinos-ül-ma’ruf bis sin-aat-üs-sagire*

3. *Kitab ilâ tosren fi’n-nabz*: Περὶ σφυγμῶν τῶς εἰσαγομένοις – Mütercimi Huneyn’dir

4. *Kitab ilâ agleuken fi’t-teennî li şifa-il-emraz* اغلرقن : Ἰὼν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν βιβλία β’ – İki makaleden ibaret olup mütercimi Huneyn’dir

5. *Kitab-ül-makalât-ül-hams fi’t-teşrih*. Huneyn tarafından tercüme edilmiştir

6 *Kitab-ül-üstükussat* (unsurlar hakkında eser) Περὶ τῶν καθ’ Ἱπποκράτην στοιχείων Mütercimi Ebû Zeyd Huneyn İbni İshak’dır.

7 *Kitab-ül-mizac*: Περὶ κράσεων – Üç makaleden ibaret olup Huneyn tarafından tercüme edilmiştir

8. *Kitab-ül-kuva-t-tabiiye*: Περὶ φυσικῶν δυνάμεων – Bu da üç makale olup mütercimi Huneyn’dir

9 *Kitab-ül-ilel-ve’l-âraz*: Altı makale olup mütercimi Huneyn’dir. (Kitab Calinos fi’l-eşyai-l-hârice anittabia ve yu’rafu bi kitabül ilelü vel âraz)

10 *Kitab taarrüf ilel-ül-aza-ül-batına*: Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων – Altı makale olup Huneyn tercüme etmiştir

11 *Kitab-ı nabz-ül-kebir*: On altı makale olup dört kısımdır Hubeyş tarafından tercüme edilmiştir Bir makalesini de Huneyn tercüme etmiştir

12 *Kitab-ül-hummayât*: Πρὸς τοὺς περὶ τύπων γράψαντας ἢ περὶ περιόδων — İki makale olup Huneyn tercüme etmiştir. (Fi edvar-ül-hummayât ve terakübiha) *Fièvre* hakkındadır

13 *Kitab eyyam-ül-buhran*: Üç makale olup Huneyn tercüme etmiştir

14 *Kitab hilet-ül-bür'*: Θεραπευτικὴ μέθοδος, Arapçaya Hubeyş tercüme etmiştir Kitap on dört makale olup ilk kısımlarını Huneyn, son sekizini Mehmed bin Musa tashih etmiştir.

15. *Kitab tedbir-ül-* Altı makaleden ibaret olan bu kitabı da Hubeyş tercüme etmiştir

II. Calinos'un mühim bir kısım eserleri de bu katalog dışında olup şunlardır:

1 *Kitab teşrih-ül-kebir*: On beş makaledir ve Hubeyş tarafından tercüme edilmiştir.

2. *Kitab ihtilâf-üt-teşrih*. İki makale olup yine Hubeyş tarafından tercüme edilmiştir.

3 *Kitab teşrih-ül-hayvan-ül-meyyit*: Bir makale olup mütercimi Hubeyş'dir

4 *Kitab teşrih-ül-hayvan-ül-hay*: İki makale olup mütercimi Hubeyş'dir

5 *Kitab ilm-i Bukrat bi't-teşrih*: Beş makaledir ve Hubeyş tarafından tercüme edilmiştir

6 *Kitab ilm-i Aristotalis fi't-teşrih* Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην στοιχείων Mütercimi Hubeyş olup üç makaledir

7 *Kitab teşrih-ür-rahm* Bir makale olup Arapçaya tercüme eden Hubeyş'dir

8 *Kitab harekât-üs-sadr ve-r-rie* Arapçaya tercüme eden İstefan bin Basil olup sonradan Huneyn tarafından ıslah edilmiştir. Üç makaledir

9 *Kitab-ül-ilel-ün-nefs* Mütercimi İstefan bin Basil'dir Huneyn ıslah etmiş olup iki makaledir

10 *Kitab hareket-ül-adel* الحاصل Mütercimi İstefan olup Huneyn tarafından ıslah edilmiştir Bir makaledir

11 *Kitab-üs-savt* Mehmet bin Abdülmelik için Huneyn tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir Dört makaledir

12 *Kitab-ül-hâce ilâ-n-nabz* Περὶ χρείας σφυγμῶν – Bir makale olup mütercimi Hubeyş'dir. (Makalet-i Calinos fî menafi-in-nabz). Mütercimi Huneyn ibn İshak

13 *Kitab-ül hareket-ül-mechule* Arapçaya nakleden Hubeyş'dir

14 *Kitab-ül hâcet ilâ-n-nefs* Yarısını İstefan tercüme etti, diğer yarısını Huneyn tercüme etti. Bir makaledir

15 *Kitab ara'i Bukrat ve Eflâtun* Mütercimi Hubeyş olup on makaledir.

16 *Kitab menafi-il-aza* Arapçaya tercüme eden Hubeyş'dir Huneyn tarafından tashih ve ikmal edilmiştir

17 *Kitab hisb-ül-beden* حسب Περὶ ἐυεξίας Bir makale olup mütercimi Huneyn'dir Ayrıca Ebû Ali bin Sina'nın tercümesi vardır

18 *Kitab efdal ül-hey'ât* Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς

τοῦ σώματος ἡμῶν – Huneyn hem Süryanice hem Arapçaya nakletmiştir. Bir makaledir. (Fî afdali hey'ât-il-beden)

19 *Kitab su'ül-mizac-ül-muhtelif*: Περὶ ἀνωμόλου δυσκрасίας – Mütercimi Huneyn'dir ve bir makaledir.

20. *Kitab-ül-imtila'* Mütercimi İstefan'dır Bir makaledir

21. *Kitab-ül-edviyet-ül-müfrede*: Mütercimi Huneyn olup onbir makaledir

22 *Kitab-ül-evram*: (Şişler hakkında kitap) Mütercimi İbrahim bin üs-Salt'dır ve bir makaledir

23. *Kitab-ül-meniyy*: Περὶ σπέρματος – Mütercimi Huneyn olup onbir makaledir.

24. *Kitab-ül-mevlud li seb'ati eşhürin*: Περὶ ἐπταμήνων βρεφῶν (Yedi aylık doğan çocuk hakkında kitap). Mütercimi Huneyn olup bir makaledir

25. *Kitab-ül-merret-üs-sevda*: Mütercimi İstefan olup bir makaledir

26. *Kitab redaet-üt-teneffüs*: (Nefes darlığı hakkında). Huneyn tarafından oğlu için tercüme edilmiştir Üç makaledir

27 *Kitab takdimet-ül-ma'rife*: İsa bin Yahya tarafından tercüme edilmiş olup bir makaledir

28. *Kitab-üz-zübul* ذرر Solmak ve bozulmak demektir). Mütercimi Huneyn olup bir makaledir.

29 *Kitab-ül-fasd*: (Damardan kan almak). Mütercimi İsa bin Yahya'dır. Ayrıca İstefan tarafından da tercümesi vardır, bir makaledir

30 *Kitab sıfât li sabi yusra* لصى بصرع Ἰῶ ἐπιλήπτω παιβὶ ὑποθήκη (sar'ası olan çocuk hakkında). İbn

üs-Salt tarafından hem Süryanice hem Arapçaya tercüme edilmiştir, bir makaledir

31. *Kitab-üt-tedbir-ül-mulâttaf* (Kolaylıkla yapmak.) Mütercimi Huneyn olup bir makaledir.

32. *Kitab kuva-l-agdiye* (Gıdaların kuvveti hakkında kitab). Mütercimi Huneyn'dir ve üç makaledir.

33. *Kitab tedbir Bukrat li'l-emraz-il-hadde* Περὶ τῆς Ἱπποκράτους διαίτης ἐπὶ τῶν ὀξέων νοσημάτων – Mütercimi Huneyn.

34. *Kitab-ül-kimus* Arapçaya tercüme edenler Sabit, (شلي) ve Hubeyş'dir Bir makaledir

35. *Kitab-ül-edviyet-ül-mukabele li'l edivva* Mütercimi İsa bin Yahya olup iki makaledir.

36. *Kitab terkib-ül-edviye* Mütercimi Hubeyş ül- A' sem' dir. On yedi makaledir

37. *Kitab ilâ serasabulos* شاسابولوس Mütercimi Huneyn'dir ve bir makaledir

38. *Kitab-üt-tiryak ila kayser (Fisun)* Πρὸς Πίσωνα περὶ θηριακῆς Mütercimi Yahya bin Batrik'dir. Bir makaledir (Fisuna ithaf diye yazılıdır)²

39. *kitab-ür-riyaze bi'l-küret-üs-sagîre* Mütercimi Hubeyş'dir, bir makaledir.

40. *Kitab fî kütüb-ü Bukrat-is-sahiha* Mütercimi Hubeyş'dir ve bir makaledir.

41. *Kitab mihnet-üt-tabib* Mütercimi Huneyn'dir, bir makaledir

42. *Kitab-ül-bürhan* On beş makale olup bazıları mevcuttur

² İbni Kiftî'de "Kayser", H Ritter'de "Fisun"

43. *Kitab tarîf-ül-mer'ü uyûbehu*: Mütercimi Toma ve İslah eden Huneyn'dir

44. *Kitab-ül-ahlâk*: Mütercimi Hubeyş olup dört makaledir

45. *Kitab ma zekerehu Eflâtun fî Timavus*: Πλατωνικῶν διαλόγων σύνοψις – Bu kitaptan yirmi makale mevcut olup Huneyn tercüme etmiştir. Son üç makaleyi İshak tercüme etmiştir.

46. *Kitab fî enn-el-muharrîk el-evvel lâ yeteharrek*: (İlk muharrikin hareket etmediği hakkında kitap)³ Bu kitabı Huneyn, İsa bin Yahya ve İshak tercüme etmiştir

47. *Kitab fî enn-kuva-n-nefs tabiat li mizac-il-beden*: (Nefs kuvvetlerinin bedeninin mizaclarına tabi olduğu hakkındaki kitap) Mütercimi Hubeyş olup bir makaledir.

48. *Kitab aded-ül-mekayîs*: (Mikyasların adedi hakkında). İstefan ve İshak tarafından iki defa tercüme edilmiştir. Huneyn ibn İshak da üzerinde çalıştı.

49. *Kitab fî'l-hile li hifz-is-sihha*: Ὑγιεινῶν λόγοι Τέχνη ὑγιεινή (Kitab Calinos fî tedbiris sihha) Mütercimi Hubeyş veya İshak'dır.

50. *Kitab fî'l-a'dad*: Περὶ ἐθνῶν – Mütercimi Hubeyş'dir

51. *Kitab fî ecza-it-tib*: Περὶ τῶν τῆς ἰατρικῆς μερῶν – Huneyn tercüme etmiştir

52. *Kitab fî esbab-il-muttasila bi'l-maraz*: Περὶ τῶν συνεκτικῶν αἰτιῶν – Huneyn ibn İshak.

53. *Kitab fî't-tecribet-it-tibbiye*

54. *Kitab fî ihtilâf-il-a'za ve'l-müteşabihat-il-ecza*: Περὶ

³ Aristo *Metafizik*'inin esası olan fikir

τῆς τῶν ομοιομερῶν σωμάτων διαφορᾶς – *Elmüteşabiha-tül ecza*.

55. *Kitab fi-s-sinaat-is-sagîre*: Τέχνη ἰατρικὴ

Badigoros (Pseudo-Pythagoras):

İslâm mütercimleri tarafından Fisagor'a ait zannedilerek tercüme edilmiş olan ve müellifi meçhul olan eserler de vardır Bunlardan H. Ritter İstanbul kütüphanesinelerinde şu nüshayı bulmuştur:

(Mütercimi: Ebû Zeyd Huneyn bin İshak ül-İsrailî)
Fi Abdâl il-edviyet-il-müfrede

Diskoridis (Dioskorides):

Yukarda bu zattan birçok vesilelerle bahsedildi Yine H. Ritter'in bulduğu kitaplar arasında şu eserini görüyoruz:

Fî heyulâ ilac et tîb yahut *Kitab-ül-haşaiş fi't-tîb*

İstefan bin Basil tarafından tercüme edilerek, sonradan Huneyn bin İshak tarafından ıslah edilmiştir

Fî hayyat davet-üs-sümum ve'l-edviyet-ül-kâtîle li sem-miha

Magnes'ül-Humusî (Magnus de Emesa):

(Tercüme eden: Ebû Osman Dîmişkî'dir) *Makalet-ü Magnes el-Humusî fi'l-bevl*

تاومنيستس min ehli Maganis (Theomnestos de Magnesia):

Cümel fi kitab-il-baytara fi-l-ille ellet-i tusamma el hunân

Yunan tıbbından Arapçaya bütün bu saydığımız eserleri tercüme eden müellifler aynı zamanda eski Yunan ve Suriye, İskenderiye tıbbı hakkında birçok şahsi telifler de yapmışlardır. Bu suretle asıl İslâm medeniyetinin yetiştirdiği büyük hekimler ve tabiiyat âlimleri ile tercüme devri arasında bir köprü vazifesini görmüşlerdir. Telif yapan bu mütercimlerden başlıcaları şunlardır: Yahya (Yuhanna) bin Batrik, Ebû Zeyd Huneyn bin İshak ibni Süleyman bin Eyyüp, Hubeyş bin Elhasenül'asam ^{الاحصم}, İshak bin Huneyn, İstefan bin Basil, İsa bin Yahya bin İbrahim, İbrahim ibni as-Salt, Yahya ibni Seyyar, İbni Şehd el-Kerhî, Ebû Osman ad-Dımuşkî, Abd Yeşu' ül-Galâlik, Masercüveyh, İshak bin Umran, İsâ bin Masse, Yahya bin Serabiyun, Sabit bin Kurre, Kosta bin Luka, Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriya er-Razî, Ebülhasan Ahmed bin M. Taberî, Ali b. Sehl, Muvaffakeddin bin Yusuf el-Bağdadî, Abû Umran Musa, Necibüddin Ebû Hamid ibni Semerkandî, İbni Meymun el-Kurtubî, Alâeddin Ebülhasan ibn en-Nefis, Ebül-Abbas Ahmed bin Hulvan, Ebül-Hasan Zâhir ibni Sencerî, Zekeriya ibn Amr ibni Salt el-Kâtip, ilâh

XII

Tercüme'nin büyük eseri

2-4'ncü hicret asırları içinde bütün müspet ilimler ve felsefe sahasında ağır ağır inkişaf eden tercüme faaliyeti, İslâm medeniyetinde daha 4'ncü asırdan itibaren büyük eserini vermekte gecikmedi. Riyaziye, heyet, tabiat ilimleri, tıp ve felsefe sahasında bütün dünya için çok mühim olan adımlar atıldı Yunan ve Hint medeniyetlerinin (birincisi daha esaslı olmak üzere) kaynaşmalarından doğan bu yeni medeniyet hamlesi (bilhassa Türklerin başlıca rolü oynamış olduğu) dünya uyanış hareketlerinin en mühimlerinden biridir

Bağdat'ta başlayan ilim hareketi, birçok kuvvetli merkezlere dağıldı Bu yayılışı başlıca iki kutupta toplamak lâzımdır: 1) Çin Türkistanı'ndan Anadolu ve Mısır'a kadar uzanan Türk medreseleri. 2) Mısır'dan Sicil-

ya ve Mağrip vasıtasıyla Endülüs'e kadar uzanan Arap—Berberî medreseleri. Türk medreseleri faaliyet ve yaratışta zaman itibariyle diğerinden önce gelir. Onun hazırladığı, açtığı yollarda Mağrip—Endülüs medreseleri devam ettiler. Bu fasılda kısaca, tercüme faaliyetinin doğurduğu bu medeniyet hareketini gözden geçireceğim.

*
* * |

Yunan riyaziyesinin, esaslı bir taranmadan geçirilmek suretiyle İslâmlar tarafından tercümesi, riyazî ilimlerde yaratıcı olmayı temin etti. İlk asırlarda yalnız Öklides, Diophante, Fisagor ve Batlamyos'un eserleri ile onlara ait şerhlerden başka bir şey bilinmiyordu. Fakat Bağdat'ta başlayarak, Türkistan ve İran'daki Türk devletleri idaresinde inkişaf eden kadastro, *géodésie*, takvim, hava rasatları gibi amelî ihtiyaçlarla bu ilk esaslar gittikçe daha ziyade inkişaf ederek; Hint membalarıyla kaynaşarak İslâm—Türk riyaziyesini meydana getirdi. Türkler önceden Bağdat'ta müderris veya teknisyen gibi çalıştılar. Sonradan kendi kurdukları devletlerde (Samanogulları, Gaznevîler, Harzemşahlar, ilâh) bu ilmî araştırmayı devam ettirdiler. İslâm—Türk riyazîleri, hesapta, cebirde, müsellesatta*, hendesede, lugaretmada, heyette mühim yenilikler meydana getirdiler.

İlk Türk riyazîleri olan İbni Türk ve Harezmi hesapta mühim adımlar attılar. Harezmi Endülüslülerin "gubar hesabı" dedikleri hesab-ı hindi'yi yazdı. O zamana kadar Yunanlılar gibi harfler kullanıldığı halde (ebcet, ilâh.) yerine rakkamları koydu. Sonradan bu rakkamlar (\ , ٢ , ٣ ,) azçok değişiklikle garba geçerek

"1, 2, 3, 4" şekillerini almıştır. Zihnî hesabı kurdular: Bu suretle âdeta nazarî hesaba bir hazırlık yapmış oldular. Bahaüddin Amilî "hesab-ül-havaî" adıyla hesap ameliyelerini adetlerin hasseleri ile kolaylıkla yapmak usullerini araştırdı. Sonradan bu, Maraşlı Abdülkerim tarafından şerh edilmiştir. İlk defa âşarî kesirleri icat ettiler. Garpta Viette bunların mucidi gibi gösteriliyor (1578). Halbuki Türk riyazîlerinden Gıyasüddin Cemşit 1420'de yazmış olduğu *Risalet-ül-muhitiye*'de âşarî kesirleri meydana koydu. Bunların bulunması nazarî hesaplara değil, fakat büsbütün başka âmelî bir yoldan oldu: Heyet hesaplarını yaparken, riyazîler daire muhitinin kutra nispetini araştırdılar. Bu suretle takribî olarak bu nispeti 3,14160 âşarî kesriyle ifade ettiler.

İslâmların Diophantes'den öğrendikleri cebir, henüz çok iptidaî idi: Meçhulü ifade eden adet yerine işaretler kullanıyorlardı. Fakat muayyen* muadelelerle* gayri muayyen muadeleleri ayırmamışlardı. Remzî* usul, henüz nazarî hesabın çerçevesinden çıkmamıştı. Hint cebircilerinin de Yunanlılardan mülhem oldukları ve onlara büyük bir şey katamadıkları görülüyor. Halbuki Türkler Hint ve Yunan cebirlerini birleştirdiler. Hintlilerin işaretler sisteminden istifade ederek bu ilmin hududunu fevkalâde genişlettiler. İlk defa bu ilmi Harezmi tesis etti.

Kitab-ül-cebr ve'l-mukabele'sinde onları şöyle tarif ediyor: Cebir, bir muadelede tarh* olunacak hadleri bulundukları taraftan diğer tarafa nakletmektir. Mukabele, muadelenin iki tarafında bulunan ve birbirine benzeyen hadlerin* büyüğünden küçüğünü çıkarmak

ve bu suretle muadelenin bir tarafında hiçbir had bırakmayarak diğer tarafında birbirine benzemiyen hadleri toplamaktır. Garpta bunlardan yalnız birinci isim her iki mevzuu da ifade etmek üzere *al-gèbre* diye yayılmıştır.

Müsellesat* ilmi İslâm medeniyetinde doğdu. Trigonometri tabiri sonradan Garplı mütercimlerin imâl ettikleri Yunanca bir kelimedir. Eski Yunanlılar bir daire veya küre üzerine resmedilen münharife* ait Mene-laus davasını biliyorlardı. Bu usul ile bazı zaviyelerin kıymetini derece cinsinden ifadeye başlamışlardı. Fakat asıl müsellesat, heyet hesaplarının derinleştirilmesi suretiyle İslâm medeniyetinde doğdu.

Hülâgû zamanında Meraga'da medrese ve rasathaneyi idare eden Nasîreddin Tusî müsellesatta büyük adımlar attı. Eski riyazîlerin ceyiblere* ait hesaplarını topladı. İlk defa Mervli Hasip Ahmed'in eserlerinde muntazam bir ceyb cetveli vardır. Kavislerin veterleri* yerine ceyblerin konulması usulü ilk defa o zaman başladığı anlaşıyor. Avrupalılar bu ilimde mucit* olarak El-Battanî'yi gösterirler. Halbuki Hasip Ahmed bu zattan epeyce eski olup yalnız bu ilmin Garba naklinde vasıta olduğu meydandadır. Hasip Ahmed, bir kavsini ceybi ile tamam ceybi arasındaki nispetin değişmelerini tetkik etti. Bozcanlı Ebûlvefa zıl (gölge) ismiyle mümas* ve tamam mümasa ait hassaları meydana çıkardı. Zıllın kutru* ismiyle de katı' ve tamam katıa geçti. Böylece bütün müsellesat esasları tespit edildi. Müsellesata ait araştırmaları Ebû Reyhan el-Birunî tamamladı.

Lûgaretma cetveli El-Harezmi tarafından yapılarak, sonradan ıslah edildi Garba yapılan tercümelerde bu zatın ismine nisbetle *al-gorithmi* adıyla tanındı Heyet bütün riyaziye bahislerinde temeli teşkil ediyordu Türklerin amelî dehâsı riyazî araştırmalarında daima heyete ait bir ihtiyaçla hareket etmişti. İlk zamanlarda Batlamyos'un *Elmecesti*'sinden başka bir şey yoktu. Fakat sonradan Türk heyetçileri çok mütekâmil zeycler meydana getirdiler ¹ Harezmi'nin *Zeyc-ül-Harezmi*'si, Nasır Tusî'nin Meraga'da yaptığı *Zeyc-i İlhanî*'si, Gıyaseddin Cemşid'in *Zeyc-i Hakanî*'si, Timurlenk'in torunu Uluğ Bey'in *Zeyc Gürgânî*'si bunların en mühimleridir.

Hey'etçi Mahmud'un Kastamonu'da Çobanoğlu Muzafferiddin Yavlak Bey namına yazdığı *İhtiraat-ül-muzafferîye* bu eserlerin sonuncularındandır. Türk-İslâm riyaziyesinin bu yaratış devri az çok Anadolu Selçukları zamanına kadar geldi. Ondan sonra her ne kadar Kadızade Rumî, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Mirim Çelebi, Takiyeddin Râsîd gibi, Osmanlı ve Çağatay devirlerinde de bazı büyük riyazîler gelmişse de 2-5'nci hicret asırlarının taşkınlığı hiçbir zaman görülmedi

Tıp ve tabiat ilimleri de İslâm medeniyetinde tercüme devrinden sonra kısa bir zamanda çok büyük bir inkişaf kazandı. Görülüyor ki riyazîlerin en büyük kısmı Türktür. Türkler mantık, riyaziyat gibi amelî bir gayesi olan rasyonel ilimlerde büyük muvaffakiyetler gösterdiler Aynı suretle tıp onları alâkadar etti Fakat orta za-

¹ Bu kelimeyi 'zeyc' veya 'zic' suretinde okumaktadırlar

manın tıbbının ampirik ve kaidesiz araştırmaları Türkleri o kadar cezbetmedi.

Tabiat ilimleri ve tıp sahasında ilk büyük âlimler İran'da yetişti: Eski İran, Hint ve Yunan ilimlerini mezc eden* Razî Şark kadar Garpta da büyük bir şöhreti olan tabiiyat ve kimya âlimidir. Simyaya ait garip fikirlerine rağmen ilmî kimyada, cisimlerin hassaları hakkındaki izahlarında çok büyük yenilikler getirmiştir. Yine İran'da yetişen Ahmet bin Taberî'yi, Ebû Süleyman Sicistanî'yi zikretmek lâzımdır. Razî'nin tabiat ilimleri sahasında ne kadar mühim yeri olduğunu Latin mütercimleri bahsinde göreceğiz.

Üçüncü ve dördüncü asırdan itibaren Türkler arasında tıp ve tabiiyat araştırmaları çoğalmaya başladı. Farabî'de bu ilimler ikinci plânda olduğu halde, İbni Sina'da felsefesinin esaslarından biri haline geldi. *Kitab-ül-kanun fi't-tib* Yunanlıları gölgede bıraktı. Bu klasik eser şarkta ve garpta asırlarca müddet takip edildi. Büyük Selçukîler zamanında tıp işleri, devletin başlıca vazifelerinden biri haline gelmişti. Melikşah zamanında birçok resmî hastaneler yaptırıldı. Harzemşahlar zamanında nazarî tıp inkişaf etti. Harzemşahî unvaniyle tanınan Lokman'ın bu sırada yazdığı kemiyet ve keyfiyet itibariyle büyük bir kitap olan farmakolojiye dair *Akrabazin* adlı eseriyle Cürcanlı İsmail bin Hasan'ın büyük bir tıp kamusu olan *Zahire-i Harzemşahî*'si klasik kitaplardandır.

Osmanlı devrinde pek çok tabip yetişmekle beraber ilk asırların yaratıcılığı yerine umumî bir mukallitlik* kaim olmuştur.

Orta Asya'nın yetiştirdiği büyük tabipler arasında meşhur riyaziyeci El-Birunî'yi, Semerkantlı Bedreddin Mehmet, Semerkantlı Necmeddin Mehmet ve Şerafeddin İsmail'i zikretmek lâzımdır.

İslâm tıbbı bilhassa Mısır-Mağrip ve Endülüs'te, Arap memleketlerinde inkişaf etti. Garpta tanınan İslâm tabiplerinin büyük bir kısmı bunlar olduğu gibi, yine onların eserleri Osmanlılar devrinde kısmen Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ebû Yakub İshak Süleyman el-İsrailî (850–941), Ali bin Abbas, Câbir ilk devrin büyük kimyager ve tabipleridir. İbni Sinâ'nun *Kanun*'unu şerheden İbn en-Nefis, tıp tarihi ile meşhur olan İbni Ebi Useybia'yı zikretmek lâzımdır. Fakat bütün bunlar arasında en büyük İslâm tabipleri şüphesiz Endülüslü Ebulkasım Zehravî, İbni Zührî, İbni Rüşd, Musa bin Me'mun, İbn el-Vâfid; İbn el-Baytar'dır.

İbnülvâfid, Endülüslü bir vezir olup Calinos ve Aristo'nun tıbbı ait kitaplarını tetkik ettikten sonra onları tenkide ve şahsî tecrübeleri mahsulü olan kuvvetli eserler meydana getirmeye başladı. *Edviye*, *Müfredat-ı tıb*, *Göz hastalıklarına dair tedavi usulleri*, *Tıb tecrübeleri* adlı mühim eserler yazdı. İbni Zehravî Şark ve Garpta klasik addedilen eserler vücade getirdi. Feylesof İbni Bâcce aynı zamanda büyük bir tabipti. Aristo'nun *Sema-üt-tabîi*'si, *El-Âsar-ül ulviye*'si *Kitab-ül-kevn ve'l-fesad*'ı, *Kitab-ül-hayvan*'ını şerhettiği gibi, Yunan feylesofunun muhtelif kitaplarında nebatat hakkındaki malûmatı toplamış, Calinos'un ilâçlar hakkındaki kitabını şerh ve tenkit etmiş, İbni Vâfid'i tenkit etmiş ve Razi'nin meş-

hur *El-Havî* ismindeki klasik eserinin bir hulâsasını yapmış idi

Endülüs'te İbni Zühr isminde üç büyük hekim vardır. Ebû Mervan İbn Zühr Eşbilyeli (Sevilya) olup şarka seyahat etmiş, Kayrevan ve Mısır'da uzun uzadıya tetkikat yapmış, sonra Endülüs'e dönerek Daniye'de yerleşmiştir. Oradaki hükümdar tarafından himaye görüldüğü için kolaylıkla inkişaf ederek orta zamanda meşhur olan tıbbî eserlerini yazmıştır. Son zamanlarında tekrar Eşbilye'de yerleşmiş olan bu zatın oğlu Ebül-Ulâ bin Zühr babasından daha meşhur büyük bir hekimdi. Zamanında İbni Sinâ'nın *Kanun'u* garba gelmişti. Yunan tabiiyatı şark medreselerinin tetkikleriyle hayli aşılmış bulunuyordu. İbni Zühr bütün bu hazırlıklardan istifade etti.

Tıp müfredatı, hassalar hakkındaki eserlerinden başka, Huneyn ibni İshak'ı tenkidi dolayısıyla İbni Rıdvan'a reddiyesi, Razî'nin Calinos hakkındaki şüphelerini halleden bir eseri, İbni Sinâ'nın müfredata ait fikirlerini tenkit eden bir kitabı vardı. Bu eseri oğlu Ebû Mervan için yazmıştı. Oğlu Ebû Mervan bin Ebul'Ulâ bin Zühr de babası gibi "müfredat" bahsi üzerinde çalıştı. İlâçlar ve tıp müfredatına ait tetkikleri bütün şarkta emsalsiz derecede yükseldi. Tedavi hakkında *Kitab-üt-tey-sir*'i İbni Rüşd için yazdı. Muhtelif hastalıklar hakkında birçok risaleler vücade getirdi. Elhafid diye tanınan bu zatın oğlu İbni Zühr ailesinden büyük bir hekimdir.

İbni Hafid'in oğlu Ebû Mehmet bin Zühr de diğerleri gibi tıpla meşgul oldu. Babalarının an'anesini de-

vam ettirdi Bu büyük aile, beş altı göbek süren fasılasız ilmî araştırmaları sayesinde hayret edilecek derecede büyük mahsuller meydana getirmiştir

İbni Rüşd, Kurtube’de doğmuş olup felsefede olduğu kadar tıpta da büyük şöhreti vardı. Garpta Averroès diye meşhur olan bu zat orijinal bir feylesof olmaktan ziyade Aristo, Farabî ve İbni Sinâ’nın yorulmak bilmez büyük şarihidir. Felsefe ve ilimde oynadığı rol şahsî fikirlerinden değil, fakat evvelâ şark medreseleriyle Garp medreseleri arasında, sonra da Mağrip (Endülüs) ile Avrupa arasında, ilmin yürüyüşünü temin etmesinden ileri gelir Garplıların ona atfettikleri birçok fikirlerin kökleri Farabî ve İbni Sinâ’da bulunur Şu kadar var ki İbni Rüşd Aristo’ya mutlak bir surette tâbi idi. Türk feylesoflariyle Yunanlı üstat arasında ihtilâf olduğu zaman İbni Rüşd daima Aristo’yu tercih eder ve Türk feylesoflarını telifcilik yapmakla itham ederdi

İslâm tıbbı Mağrip’te olduğu kadar Mısır ve Şam’da da inkişaf etmişti: Yukarda bahsetmiş olduğum İbni Heysem ve İbni Rıdvan’dan sonra bir müddet kadar büyük üstatlar görülmüyordu Fakat İbni Baytar Mısır’ın yetiştirdiği en büyük âlimlerden biridir.

Ziyaeddin İbni Baytar, İslâm medeniyetinin en büyük nebatat âlimidir. Yunanlıları ve İslâm âlimlerini tetkik ettikten sonra senelerce süren şahsî araştırmalar yaptı. Bu münasebetle eczacılıkla da meşgul oldu *Kitab-ül-ibane ve’l-i’lâm’ı*, *Şerh edviye-i kitab Diskorides*, *Kitab-ül-cami fi’l-edviye* ilâh. gibi büyük eserleri vardır Bunlar bir taraftan orta zamanda Latinceye, diğer taraf-

tan pek azı Osmanlı devrindeki Türk hekimleri tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

İslâmlar coğrafya ve tarihte de önceden Yunanlılara çıraklık ettiler. Onların belli başlı bütün kitaplarını tercüme ve şerh etmek suretiyle beşerî ilmin o zamanki mahsulleri üzerinde hazırlandılar. Fakat gerek coğrafya gerek tarihte meydana getirdikleri eserler, bu ilk hazırlıkların kuvveti sayesinde, eski Yunan ilminden çok geniş ve kuvvetli idi. İlk zamanlarda yalnız Batlamyos'un coğrafyası ile Strabon biliniyordu.

Fakat hey'et ve jeodezi ilimlerinin tekâmülü ile harita usulleri de mükemmelleşmiş; Yunan coğrafyacılarının birçok hataları düzeltilmiş, İslâm ülkesinin genişliği sayesinde birçok yeni memleketler görülerek dünya hakkındaki malûmat genişletilmişti. Bu araştırmalara girmiş olan büyük İslâm coğrafyacılarının, orta zamanın Garp coğrafyacıları ile kıyas edilemeyecek yüksek ilmî kıymeti olduğunu bugünkü garp coğrafyacıları tasdik etmektedir. Garp orta zamanında haritacılık usulleri, aız bilgisi, ilâhînin ne kadar karanlık, bâtil itikatlarla ne kadar kaplı olduğu; ilmî coğrafya usullerinin ancak büyük İslâm coğrafyacılarının Latince ve diğer garp dillerine tercümesinden sonra başladığını öğrenmek için yine bu garp membalarına bakmak kâfidir².

Sicilyalı İdrisî'nin *Nüzhet-ül-müştak*'ı İbni Havkal'ın *Kitab-ül-memalik ve'l-mesalik*'i, Ebülfeda'nın *Takvim-ül-Buldan*'ı, Yakut Hamevî'nin *Mucim-ül-Buldan*'ı, İbni

² Oskar Peschel in *Coğrafya tarihi* nden naklen, M. Niyazi B. *Türk tarihi ana hatları müsveddelerinden*, 1935

Hardadbih'in, Estahrî'nin, Ferganî'nin, El-Birunî'nin eserleri bunlar arasında en çok zikre değenleridir

Garpta henüz büyük seyahat ihtirasları uyanmazdan asırlarca önce Türk—İslâm seyyahları bütün Asya'yı, Hint Denizi'ni, Afrika'nın şark kıyılarını gezmişlerdi Bunlardan tekrar El-Birunî'yi, İbni Batute'yi, İbni Fadlan'ı, Makdisî'yi burada hatırlamak lâzımdır

İslâm tarihçiliği Yunanlıları ölçülemez bir derecede aştı. Denebilir ki tarih, İslâm medeniyetinin yarattığı en mühim bilgilerdendir. Filhakika çok ince tahlillere giren mütebahhirce* tarihten, edebî ve telkinci tarihe, bir nevi içtimaiyat başlangıcı olan felsefî tarihe kadar muhtelif tarzları İslâm medeniyetinde inkişaf etmiştir İslâm tarihçiliğinin bu yüksek inkişafında iki âmil gösterilebilir: Birincisi, Yunan ve Hint'ten gelen ilmin etraflı olarak kavranması ve bu suretle fikir an'anesinin İslâm medeniyetinde hiçbir zaman inkıtaa* uğramamasıdır. İslâm medeniyeti kendini asla yerden bitme addetmemiş, en ehemmiyetsizine kadar bütün köklere ehemmiyet vererek rabitaları bulmaya çalışmıştır İkincisi, bizat Arapların kabile zihniyetinden gelen an'ane ve nesebin (géneologie) oynadığı büyük roldür Hakikaten Araplar kadar ecdat silsilelerine ehemmiyet veren bir kavim yoktur denebilir İslâmiyetten sonra an'ane sürekliliği şeklindeki bu merak diğer İslâm milletlerine de geçti

Bu suretle hadisçilik ve tefsirciliğin yanında aynı ruhtan kuvvet alan bir de vekayinameci* tarihçilik inkişaf etti. Taberî bu tarzın en yüksek nümunesidir. Fakat diğer cihetten felsefî ve ilmî tetkikler inkişaf ettikçe tari-

hî görüş de derinleşti Garpta çok yakın zamanlarda doğarak ancak Vico, Hegel ve bilhassa Karl Marx'dan sonra büyük bir ehemmiyet kazanan tarih felsefesi bu suretle altı yüz sene evvel İbni Haldun tarafından vazelendi. Onu birçok noktalardan tarihî maddecilerin, içtimaiyatçıların, Montesquieu ve beşerî coğrafyacıların mübeşşiri* addetmek doğrudur. *Mukaddeme* adlı eseri bugün bile kıymetini muhafaza etmektedir³

İslâm medeniyetinde müspet ilimler gibi felsefî fikirler de ancak tercüme devrinin sonlarında başlamış; orijinal mütefekkirler bu devirde yetişmiştir; yukardanberi gördüğümüz gibi 3-4'üncü asırlarda yetişen mütefekkirler arasında büyük bir felsefî sistem meydana getiren kimse görülüyor. Onlar ya Yunan felsefesini nakletmekle kalmışlar; yahut da onları birbiriyle uzlaştırmaya, aradaki tenakuzları kaldırmaya çalışmışlardır. Felsefenin taklit şeklinden çıkması için bütün bu gayretlerin neticesini beklemek lâzımdı. Filhakika şahsî fikirler ancak Razi, Farabî ve İbni Sinâ'dan sonra başladı.

Sokrat'tan evvelki Yunan tabiat felsefesiyle Hint ve İran ilmini uzlaştıran Razi'nin felsefesi istikraî* ve tecrübeci bir felsefe idi. Bilakis Farabî'nin felsefesi mantık, riyaziyat gibi aklî ilimlere dayanarak teşekkül etmiş, Eflâtun ile Aristo'yu uzlaştırmış olduğu için tamamıyla

³ Bu eser birkaç defa Türkçeye ve birçok garp dillerine çevrilmiştir. Hakkında sosyolog Lilienfeld, R. Maunier'nin, Rappoport'un tetkikleri vardır. Tah'a-Hüseyn: *Etude analytique de la philosophie d'Ibn Haldoun*, Paris 1917

tahlilî ve akılcı (rationaliste) bir felsefe idi. Bu iki cereyan İbni Sinâ'ya kadar birbiriyile mücadele etti.

Bu iki ana cereyanın dışarsında Ravendî'nin maddeciliği İslâm itikatlarıyla uzlaşmadığı için büyük taraftar bulamamış; Mûtezile'nin fertciliği ve atomculuğu büyük felsefe ve kelâm hareketleri karşısında mukavemet gösterememişti

Farabî felsefesi Yunan rasyonalistleri ile Yeni Eflâtunculuk ve İslâm akîdesi arasında bir uzlaştırma idi. Cousin gibi eklektik usulü kullanan bu felsefe aklî bir spiritüalizm'e ulaşıyordu. İbni Sinâ'da bu spiritüalizm kemaline geldi. İbni Sinâ, Razî'nin tecrübeciliği ile Farabî'nin akılcılığını birleştirdi. Şarkta Leibniz'le kıyas edilecek geniş terribî bir sistem yaptı. Usul itibariyle hadisçi olan bu feylesofun nazarında mantık'ın vazifesi yalnız muvakkat bir vasıttan ibaretti. Bu suretle İslâm felsefesi Yunan akılcılığından ziyade Yeni Eflâtunculuğa meylediyordu. Nitekim İbni Sinâ'dan sonra gelenler onu iki ayrı istikamette ilerlettiler; Bir kısmı tabiat ilimleriyle uğraşan, müşahede ve akli birleştiren ilimci feylesoflardı. Nasîr Tusî bunlardan en büyüğüdür. İbni Sinâ'yı Fahreddin Razî'ye karşı müdafaaya ve Gazalî ile uzlaştırmaya çalıştı. Diğer kısmı İbni Sinâ'da Yeni Eflâtuncu ve *irrationaliste* olan tarafı inkişaf ettirdiler. Mantık ve akla karşı tamamiyle cephe yaparak murakebe ve hads usulüne girdiler. Bunlar da en büyükleri Şehabeddin Sühreverdî olan İşrakîlerdir.

İslâm felsefesinin canlı meselelerinden birisi kelâm-la felsefe arasında asırlarca ihtilaf mevzuu olan akıl ve iman meselesi idi. İslâm felsefesi bu sahada oldukça

orijinal neticelere ulaştı. Eş'arîlerin imana, Matüridîlerin akla dayanan kelâmları arasında başlayan bu mücadele Gazalî ile beraber alevlendi. Gazalî bütün eserlerinde, akıl ile imanı birbirlerine karıştırdıkları ve bu suretle her ikisini de kuvvetten düşürdükleri için feylesoflara hücum ediyordu; din meselelerini iman sahasına, ilim ve felsefe işlerini akıl sahasına ayırıyordu. Gazalî, İbni Sinâ ve İbni Rüşd arasında başlayarak Osmanlılar zamanına kadar devam eden bu münakaşalar muasır *fidéisme* fikirleri, ilim ve din meseleleri noktasından bütün yeniliği ve tazeliğini muhafaza etmektedir.

Yeni Eflâtunculuk fikirlerinin İslâm dininin mistik ruhiyle uzlaşmasından, Hint ve eski İran' tesirleriyle karışmasından doğan tasavvuf hareketi de İslâm felsefesinin yanı başında diğer bir cereyandır. İslâm tasavvufu garpta olduğundan ziyade fikir hayatına, felsefe ve ilim cereyanlarına, edebiyata karıştı. O derecede ki tasavvuf ruhunu tetkik etmeden İslâm tefekkürünü anlamak kâbil değildir denebilir. Muhyiddin Arabî gibi büyük *théosophes*'ler, Hakîm Senâî ve Sa'dî gibi ahlâkçılar, Mevlâna ve Hâfız gibi şairler, İbni Sinâ gibi âlim ve feylesoflar, Gazalî gibi kelâmcı ve tasnifçiler, istikametleri bu kadar ayrı olmasına rağmen, Mistik olmak hususunda birleşirler.

İslâm'da siyasî ve içtimâî felsefede de Yunan tefekkürünü aşan büyük şahsiyetler yetişti. Aristo'nun ve Eflâtun'un siyaset fikirleri asırlarca müddet tercüme, şerh ve tenkit edildikten sonra İslâm imparatorluğunun ihtiyacına, ümmet zihniyetine, beynelmilel* münasebetlere göre büyük değişikliklere uğradı. Maverdî'nin

El-Ahkâm-üs-sultaniye'si, önce zikrettiğimiz İbni Hal-dun'un *Mukaddemesi*'si, Farabî'nin *Ara-i ehl-i medinet-ül-fazıla*'sı, Nizam-ül-Mülk ile Amid-ül-Mülk Kenderî'nin *Siyasetname*'si ve daha birçok kitaplar bu bakıştan tetkik edildikleri zaman, onlarda ümmet devrinin doğurduğu orijinal tarafı görmek kabil olur⁴

Güzel san'atlara gelince, İslâm medeniyetinin tercüme ve nakil devrinde en az yer verdiği mevzu budur. İhtimalki dinî mecburiyetlerden dolayı Yunan mitolojisini tasvir eden edebiyat (tiyatro, destan, nesir, şiir) ve heykel san'atları İslâm medeniyeti için kapalı kalmıştır. İslâmların naklettikleri yalnız Yunan musikisidir. Büyük tercüme devrinde Nikomahes ül-Cehrasinî'nin *Kitab-ül-musikî* adlı eseriyle Yunan musikişinaslarından Aristetas'ın *Kitab-ür-rimos* ve *Kitab-ül-ika*'ı Arapçaya nakledilmiştir.

El-Kindî Yunan musikisiyle meşgul olduğu gibi kendisi de birkaç risale yazmıştı. Musiki Yunanda ziya bahsi gibi fizik ve tabiat ilimleri arasında sayıldığı için nazariyeleri ve esasları bütün Yunan ilmiyle beraber geçmiştir. Sonradan büyük Türk feylesofları musiki nazariyeleriyle uğraştılar. Farabî *Kitab-ül-musikî*'yi yazdı⁵. İbni Sinâ *Kitab-üş-şifa*'nın on sekizinci faslında, musiki âletleri hakkında tafsilât verdi. *Kitab-ün-necat*'da musiki nazariyelerine girdi. Abbasîlerin son devrinde Safiyüd-

⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*'nin zeylinde bu kitabın esaslarının selefi Kenderî'den mülhem olduğunu söylüyor.

⁵ Farabî'nin kitabının bir nüshası Leyden kütüphanesinde dir. Bu kitabı Baron Rudolphe d'Erlonger tarafından 1930'da *La Musique arabe* adıyla Fransızcaya tercüme ve neşredilmiştir.

din Abdülmümin şark musiki nazariyelerini çok ilerletti Meragali Sadeddin hem nazariyelerde hem musiki âletlerinde büyük tekâmül temin etti Hasılı Yunan musikisi İslâmların elinde fevkalâde inkişaf ederek Endülüs yoluyla tekrar garba tesir etmiştir.

Fakat diğer cihetten İslâm medeniyeti Yunan Roma hümanizmasına tamamiyle kapalı kaldı. Yunan klasiklerinden hiçbirini tercüme edilmedi. Bunlardan çoğunun isimleri bile meçhul kaldı. Hatta Aristo'nun san'at nazariyesine ait olup tiyatro ve şiirden bahseden şiir ve belâgat hakkındaki kitaplarına bile alâkasız kaldılar. Yukarda gördüğünüz gibi bu kitaplar yalnız birer defa tercüme edildi. Bu alâkasızlık yalnız güzel san'atlarda kalmadı Yunan feylesoflarının en san'atkârı ve şairi olan Eflâtun da aynı suretle meçhul kaldı. Eflâtun-ül-ilâhî hakkındaki fikirler ekseri ikinci elden geliyordu. Hasılı Yunan medeniyetinin özüne, muhtevasına nüfuz etmek mümkün olamadı. Bu medeniyetin yalnız ilmi ve felsefesi şekil olmak üzere alındı. Bundan dolayı Yunan medeniyeti ile İslâm kültürü arasındaki kaynaşma eksik kaldı. Her zaman şekil ile özün birbirinden ayrılabilceği hakkındaki yanlış kanaatin inkişafına sebep oldu. Ekseri İslâm feylesoflarında bilhassa Farabî ve İbni Sinâ'da bu zoraki ve ekleme telifcilik kendini gösterir. Bundan dolayı ilim ve mücerret düşünce sahasındaki birçok yaratıcı hamlelerine rağmen İslâm medeniyeti, dünya hümanizmasının inkıtasız ve sürekli tekâmül yoluna katılamadığı için yalnız bir cepheli kalmaya mahkûm olmuştur

XIII

Tercümenin durması, ilim yolunun değışmesi

İslâm medeniyetinin yaratış devri, yukarda gördüğümüz gibi, 10-12'nci asırlar arasıdır. Müspet ilim ve felsefedeki bütün ibda'lar* bu asırlarda meydana gelmiştir. Fakat 12'nci asır sonlarında ve bilhassa 13'ncü asırdan itibaren umumî bir durgunluk başlıyor. Her ne kadar 14'ncü asırda Timürlenk'in torunları devrinde Türkistan'da ve Fatih zamanında Türkiye'de tekrar bir canlılık görülüyorsa da bu hiçbir zaman ilk uyanış devri kadar kuvvetli olmadı. Türkler bu iki ilim merkezi etrafında çalıştılar. Eski Uygur medeniyetinin an'anesini devam ettiren Çağatay medeniyeti edebiyat, ilim ve felsefe sahasında büyük gayretler gösterdi; İran tasavvufuna ait esaslı eserler Türkçeye tercüme edildi. Henüz ilim dili Arapça olmakta devam ediyordu.

Osmanlılar zamanında da Fatih ve ikinci Beyazıd'a kadar bir tercüme faaliyeti görülür: Bu faaliyet şüphesiz büyük bir nispette Orta Asya tesirlerinden ileri geliyordu. Moğol istilâsından sonra kuvvetle kendini gösteren Harzem, Horasan tesirleri dilde ve düşüncede Farisî yerine Türkçeyi koymakta idi. Anadolu Selçukîlerinin edebiyat ve ilim dili Farisî olduğu halde, şimdi Anadolu derebeyliklerinde daha ziyade Türkçe eserler yazılıyor; ve bilhassa İslâm medeniyetinin klasikleri Türkçeye tercüme ediliyordu. Anadolu'da başlayan bu uyanış hareketine tam bir merkez göstermek kabil değildir. Fakat aynı zamanlarda Konya, Kastamonu, Sinop, Kırşehir, Gülşehir (Arabsun), Bursa, İznik bu uyanış hareketine merkez vazifesini görüyordu. Anadolu Selçukîleri zamanında mahdud* bir iki merkeze bağlı ve aristokratik kalan ilim hareketi şimdi bütün memlekete yayılmaya başlamıştı. Sivas'ta Kadı Burhaneddin, Kastamonu'da Çandarogulları, Sinop'da Kızıl Ahmedliler, Konya'da Karamanoğulları, Manisa'da Aydınoğulları, Bursa ve İznik'de Osmanlılar bu yeni uyanış hareketini himaye ediyorlardı. Mevlâna'nın oğlu Sultan Velet, babasının tasavvuf mesleğini Türkçeye çevirmek için gayret ediyordu. Gülşehir (Arabsun)'li Şeyh Ahmet *Felekname*, *Mantık-üt-tayr* tercümeleri yapıyor. Mevlâna'dan mülhem olan bir tasavvuf akîdesini halk arasında yaymaya çalışıyordu.

Aşık Paşa bütün büyük mutasavvıflardan topladığı fikirleri *Garipname* adıyla Türkçe manzum bir eser haline getirmişti. Şeyhoğlu manzum bir roman olan *Hurşidnâme*'yi yazıyordu. İshak bin Murat, Gerede civarın-

daki yerli tetkiklerle *Hülâs-et-tıb*'ı meydana getirmiş (1389) Hacı Paşa Aydınoğlu namına *Teshil şifa*'yı yazmış Şirazlı Mahmut, Candaroğlu Süleyman Bey namına *tihab-ı Süleymanî* adıyla Gazalî'nin *İhya-i ulûm*'unu hüsa olarak tercüme etti. Yine Candaroğulları namına Kastamonî'de ilk defa açık Türkçe ile Kur'an tercüme edildi. *Cevahir-ül-Asdâf* adını taşıyan bu tercüme, duyanın esası olduğunu gösteriyor¹ Nitekim bu hasenin tek ve istisnâî olmadığını gösterecek daha birçok kımıldanışlar vardır. *Mevlüt*, *Muhammediye* ve *Evvar-ül-âşîkin* yahut *Ahmediye* bu sırada yazılıyordu. Cumanlı hekimleri bu devirde büyük eserleri nakletme başlamışlardı. Ahmet Daî, Ebû Naim Hâfız'dan *Hıfz sıhha*'yı tercüme etti.

Aydınoğullarından Umur Bey namına Derviş Ahmet tarafından yazılmış olan *Kamus-ül-etibba*, meşhur İbn ül-Baytar'ın *Müfredat*'ının tercümesi idi²

Bu kitap bütün İslâm tıbbına ait istilâhların açığa Türkçe karşılıklarını bulmaktadır. Yavuz ve Kanunî zamanlarında yaşayan Kınalızade Ali Efendi Nasîrî ve Celâleddin Devvanî'nin Aristocu, Gazalî'nin tasavvufcu olan ahlâkından tercümeler ve telifler yapmış suretiyle Türkçe bir *Ahlâk* vücade getirdi. Aynı sırada Taşköprülü Kemaleddin Mehmet, babasının Arap yazdığı *Mevzuat-ül-ulûm*'u tercüme etti. Hasılı Osmanların ilk devri çok kuvvetli olmamakla beraber bir tercüme ve uyanış devri addedilebilir. Fakat bu devir de 17. yüzyılın üçüncü asırdan sonraki bütün İslâm medeniyetinde gör

len durgunlukla nihayetlendi. Bundan sonra Üçüncü Ahmet zamanına kadar Osmanlılarda tercüme çok mahdud birkaç istisnadan ibaret kalmıştır. Bütün Osmanlı âlimleri eserlerini Arapça yazdılar. Mantıkçılar, kelâmcılar, riyazîler yetiştirdi. Fakat bunların eserleri çok mahdud ellerde ve medrese içerisinde kapalı kaldı. Düşüncenin tesir yapmasına imkân kalmadı.

İçine kapanmış olan kısır bir fikir aristokrasisi, milleti kültür itibariyle birinden ötekine geçilemez sınıflara ayırdı. Yakın zamanlara kadar ilim ve tefekkürün yalnız medreseye kapanmış olan birkaç insana mahsus olduğu kanaati hâkimdi. Bu yüzden hakiki ve hür fikir cereyanları, ilmî münakaşalar yerine medrese, tekke ve halk arasında düşmanca mücadeleler ve neticesiz atışmalar meydana geldi. Diğer cihetten Osmanlı medreselerinin Arapça kültürünün de kuvvetli olup olmadığı malûm değildi. Çünkü muhtelif fikir cereyanları birbiriyle karşılaşmıyor ve fikir kendi içine katlanarak kuruyup kalmaya başlıyordu. Bundan dolayı Kanunî ile Üçüncü Ahmet, hatta Tanzimat arasındaki uzun bir devir bütün tercüme kapılarını kapamış olduğu için siyâsî kudretine rağmen İslâm medeniyetinin en kısır devirlerinden biri sayılabilir.

*

**

13'üncü asırda ilim hareketinin durmasındaki âmil-leri bulmak oldukça müşküldür. Bu hususta müverrihlere bakılacak olursa muhtelif rivayetlerle karşılaşılır. Salâhaddin Eyyubî ve halefleri zamanında Mısır'da feylesoflar aleyhinde takibat başladı. Bu sülâleden El-Man-

sur zamanında feylesoflar hücum ve takibata uğradılar Her tarafta camilerde Aristo, Farabî ve İbni Sinâ aleyhi-ne vaaz ediliyordu. 1192'de feylesof Errükn Abdüsse-lâm'ın kitapları Bağdat'ta meydanda yaktırıldı (Tarih-i Ebülferec. S. 451, 452). Bununla beraber daha evvel Abbasî halifeleri zamanında da feylesoflar aleyhinde ta-kibat olduğu hakkında birçok rivayetler vardır

Halife El-Mütevekkil zamanında Yunan tercümeleri ve felsefî eserler men edildi Bir müddet sonra felsefî araştırmalara imkân başlamış, hatta halifeler yine eski himayelerini göstermeye kalkmışlardı. El-Mutemed devrinde tekrar memnuiyet* başladı. Halife El-Mutezit, felsefe eserlerinin satılmasını men etti. Müşaviri olan feylesof Serahsî'yi öldürttü (Makrizî tarihinden nak-len; Dugas: "Histoire des théologiens et philosophes musulmans." 115) Nitekim Mağrip'te de İbni Rüşd ve arkadaşları aynı suretle dinî takibata uğramışlardır

Fakat bütün bu rivayetler muhtelif devirlere aittir. Onları tek bir sebebin neticesi gibi görmek kabil de ğil-dir. Yakubî rahibi olan Ebülferec'in tarihi, birçok taas-sup gizli fikirleriyle doludur İskenderiye kütüphanesi-nin Hazreti Ömer tarafından yaktırıldığı hakkındaki ri-vayetin nasıl uydurma olduğunu evvelce görmüştük Bağdat'ta kitapların yakılması hadisesini müverrih* Gibbon şöyle izah ediyor: Halifeler bütün Yunan eser-lerini tercüme ettirdikten sonra metinleri yaktırdılar Bu suretle tefekkürün yalnız Arap dili de olmasını temin ettiler Filhakika zikrettiğimiz bu hadiselerden çok son-ra yine feylesofların yetişmesi bu izahın haklı olduğunu göstermektedir

Diğer cihetten fikir hareketinin durmasında, İslâm medeniyetinin yeni göçebe kavimler tarafından istilâyâ uğraması sebep olarak gösterilir. Hakikaten Garp orta zamanını açan sebep, Roma'nın inkirazından ziyade barbar kavimlerin istilâsından sonra Hristiyanlık taassubunun artması idi.

Hristiyanlık barbarların dar görüşü ile birleştikten sonra taassup halini almıştı. Bunun için ekseriya misâl olarak Fransa'da ve İspanya'da Gotların fikrî istibdatlarını; Atina felsefe mektebinin Bizanslılar tarafından kapatılmasını, ilâh... gösterirler. İzahın bir mukabilini de şarkta arayanlar başlıca şu hâdiseler üzerinde duruyorlar: Selçukîler Tuğrul Bey'le beraber İran'ı zaptettikleri zaman umumî bir taassup cereyanı başladı, Türk hanelerini zamanında Sünnîlik ve kelâm hareketi serbest tefekkür ve müspet ilimlerin yerini tuttu. Endülüs'te Berberî istilâsından sonra (Muvahhidin ve Murabitin zamanında) felsefî tefekkür men edildi. Dinî taassûp ilim araştırmalarının karşısına çıktı. Cengiz istilâsı Harzem medeniyetini mahvetti. Büyük ilim merkezleri darmadağın oldu. Hülâgû zamanında Bağdat tahrip edildi. Timurlenk devrinde müspet ilimler yerine kelâm faaliyeti geçti. Fatih'ten sonra serbest araştırma, yerini medrese ilmine bıraktı. Bedreddin Simâvî'nin Çelebi Mehmet zamanında; ve Hazreti İsâ ile Hazreti Muhammed arasında mukayese yapan Kabız Hoca'nın Kanunî devrinde idamından sonra artık kelâm kadroları dışında düşünmek veya düşüncelerini söylemeye imkân kalmadı.

Fikir hürriyetine karşı taassubu kuvvetlendiren bu hâdiseler diğer cihetten Sunnîlik cereyanlarının inkişafıyla de alâkadardır. Hakikaten Arap memleketlerinde doğan Eş'arîlik bilhassa Horasan'da ve Türkistan'da Türkler arasında yayıldı Matüridîlik bir Türk mezhebi sayılabilir.

Eş'ariliğin Mısır'da Eyyubîler zamanında yayılması fikir hareketinin nihayet bulması ile beraberdi. Protestanlık gibi yalnız vicdana kıymet veren, akla ve zihnî teşkilâta ait olan her şeyi reddeden bu mezhep, hatta dinî çerçeve içerisinde doğan fikir mes'elelerini bile bid'at (hérésie) gibi görmekte olduğu için artık serbest felsefî araştırmalar kabil değildi. Gazalî'nin feylesoflara hücumu, Adudüddin ül-İcî'nin *Mevakıf*'ı, Fahrüddin Razî ve Seyyid Şerif Cürcanî'nin Orta Asya'da, Kadı Sıraceddin Ürmevî ve Kadı Bürhaneddin'le başlayan kelâmcıların Anadolu'daki felsefeye şiddetli hücumlarından sonra artık bu taassup havası tamamiyle yerleşmiştir.

Bütün bu vakıalar yukarıda zikrettiğimiz iddiayı haklı gösterecek mahiyettedir. Göçebe istilâlarıyla taassup cereyanları ve kelâmın felsefe ve ilme karşı zaferi arasında çok sıkı münasebetler görülmektedir. Bununla beraber mes'ele o kadar basit değildir: İslâm medeniyetinin büyük tercüme devri göçebe Arap istilâsından bir asır sonra başlamıştı. Büyük Selçukî akınından sonra İbni Sinâ ve Gazalî yetiştirdi. İlim hareketini durdurmakla itham edilen Hülâgû, Nasîr Tusî'yi İsmailîlerin elinden kurtarmış; Meraga medrese ve rasathanesini yaptırmış, riyaziye ve felsefenin inkişafına hizmet etmiştir.

Timurlenk'in oğulları zamanı Orta Asya'nın ilim itibarıyla en yüksek devirlerinden biridir.

İbni Rüşd'ü yetiştiren ve ona eserler yazdıran bizat Muvahhidin hükümdarları idi. Hasılı meseleyi bu kadar basit bir sebeple hâletmek kabil değildir. Serbest tefekkür karşısında taassup cereyanları İslâm medeniyetinin her devrinde görülebilir. Onları muayyen devirlerde *localiser* etmektense birbiriyle çarpışan ve muhtelif nispetlerde meydana çıkan ve kaybolan iki muvazî cereyan gibi anlamak daha doğrudur. Abbasî halifeleri zamanında, Mısır'da Fatımî ve Eyyubî mücadelesi zamanında, İlhanîler devrinde, Osmanlıların inkişaf sırasında, Endülüs'te, ilah. bu çarpışmayı görüyoruz. Unutmamalıdır ki taassup ile serbest tefekkürün karşılaşmasında ikincinin muvaffakiyetini temin eden en büyük âmil "tercüme"dir. Yeni tesirlere kapılarını kapamış, yaratma kabiliyetini kaybetmiş olan ve eski üstatların mukallitliğini yapan bir tefekkürün taassup hareketi karşısında yenilmesi, gerilemesi zarurîdir. Taassubun da en güzel silâhı hakikaten yeni tesirlere karşı kapılarını kapamak, fikri havasızlıktan öldürmek, bir kelime ile "tercümeye mani olmak"tır. Göçebe kavimlerin *païen* ve safdil zihniyetini böyle bir şeytanca, kurnazlıkla ittiham etmek doğru değildir. Onlar belki bilmeksizin bazı tahripler yapabilirler. Fakat büyük dalgalar geçtikten sonra ekseri göçebe hükümdarları, fark gözetmeksizin her nevi din veya fikir hareketine karşı müsamahalı davranmışlardır.

Asıl taassup hareketinin köklerini teokretik devlette aramalıdır. Bizans imparatorları Atina'daki felsefe

mektebini kapattıktan Nasturîlerle Yakubîleri Şarka kovduktan sonra ilim ve felsefe hareketi hemen tamamıyla durmuştu. 529'da İmparator Justinyanos Atina mektebini kaldırdıktan sonra, merkez İstanbul oldu. İstanbullu Proclus, Themistios Aristo mantığı vasıtasıyla dinî tefekkürü sağlamlaştırmaya çalıştılar. 754'de Damaskos'lu Johannes bu dinî felsefeyi kuvvetli bir devlet ilâhiyatı haline getirdi. Bu mütefekkir Yunan felsefesini ancak Hıristiyan dogmalarıyla uzlaştığı yerlerde kabul ediyordu. 857'de Patrik Photios diğerinden çok daha âlim olmakla beraber bu kelâmcı ve teokratik vasfı muhafaza eder. 12'inci asırda Efesli Michael, *Organon*'un bazı kısımlarını şerh etti. *İkinci Analitikler* ve *Ethika Nikomakheia*'a ait bazı parçaları tefsir eden de birkaç ehemmiyetsiz feylesof görülüyor. 13'üncü asırda Bizans İtalya kültüründen istifade etmek istedi ise de muvafak olamadı.

Bu sırada Haçlı seferlerinin yardımıyla bir parça inkişaf eden ve eserinde coğrafya, terbiye ve retorik izleri görülen Pachymères gibi müverrihler* görülüyor. Fakat bu asırda Bizans felsefesi çok kapalı ve müteassıp bir hâşiyecilikten dışarı çıkamamıştı.

Bizans mütercimleri kısa bir zaman süren kuvvetsiz bir faaliyet gösterdiler. Efesli Michael *Organon* ile *Ethika Nikomakheia*'yı şerh etti. Jean Italos, *De Interpretatione*'yi, Eustrate yine Aristo'nun *Nichomakhos ahlâkı* ile *İkinci Analitikleri*'ni nakil ve şerh etti. Az sonra N Blemmydes, G Pachymeres, Sophonias, Peditasimos ve L. Magentinos gibi bazı mütercim ve şarihler tarafından Aristo'nun mantığa ve ruhiyata dair eserlerine birkaç

defa hâşiye yazıldı ve hülâsalar yapıldı Fakat bütün tercüme ve şerh faaliyeti bundan ibaret kaldı. Daha sonraki devirlerde bu kuvveti muhafaza edenler bulunmadığı gibi teoloji ile uğraşanlar gittikçe ekseriyeti almaya başlamıştır³

Bizans felsefesinin kısırlığı İslâm ve Latin âlemlerine kapalı olmasından ileri geliyordu. Bizans, Bağdat'tan olduğu kadar Roma'dan da nefret ediyordu. Teokratik devlet bütün tesir ve kaynaşma imkânlarını söndürüyordu. Bir aralık Bizans'la Latin âlemi arasında küçük bir anlaşma oldu Buradan Planudes gibi bazı feylesofların yetiştiği görülüyor (14'üncü asır başları). Bu tarihten itibaren Latineden Yunancaya tercümeler başladı Fakat ancak bazı dogmatik mes'eleler etrafında toplanan bu mahdut felsefe hareketi de Bizans'ın inkırazı ile yarım kalmıştır⁴

Osmanlılar zamanında da ilk devirde devlet ve fikir işleri bir elde birleşmemişti. Devlet reisleri yalnızca teşkilâtçı ve hâkim vazifesini görüyorlar, sınıf ve ilim hareketlerini himaye ediyorlardı. Fakat devlet kuvvetlenerek imparatorluk halini alınca kendisine fikrî destekler aradı. Taşradaki siyasî ve mezhebî anarşiye karşı imparatorluğun bütünlüğünü korumak için medrese ile birleşti Bu suretle kendiliğinden kelâmî ve şer'î ilimleri kuvvetlendirdi: Sünnîlik taassubunun vahdetini mezhep veya felsefe şeklindeki ihtilâflara silâh olarak kul-

³ Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*, t. I fasc. III

⁴ Ludwig Stein, *Die Continuität der griechischen philosophie in der Gedanke der Byzantiner* (Arch für geschichte der Philosophie, 1896).

landı Vakıa bu hareket ilk bakışta bir nevi “ilim himayesi” gibi görünüyordu Fakat bu ilim yalnız bir noktai nazardan taassup hareketini kuvvetlendirmeye yarayan bilgilerdi Müspet bilgiler, ancak gördükleri teknik vazifeden dolayı müsamaha edildi. Onlarla kelâmcı zihniyet arasında ihtilâf çıktığı zaman hemen ikincisi tercih ediliyordu.

Mantık tam mânasiyle teokratik devletin elinde kör bir âletti. Aristo bir nevi fetva verici dalkavuk ve müzevvir haline getirilmişti.

Bu mânada ilmin himayesi —şüphesiz— fayda yerine zarar veriyordu. Üç asırdan fazla zamanda yetişen hakikî âlimler çöl ortasındaki vahalar kadar seyrek ve zayıftı. Tıpkı Bizans’ta olduğu gibi burada da dışarı âlemle bütün temaslar kesilmişti. İçinde yaşadığımız içtimaî nizamdan başka nizamların, başka zihniyetlerin mevcut olduğunun bilinmemesi daha faydalı görülüyordu.

Bu koca devir zarfında bazı ufak tefek kıvılcıklar oldu: Fatih zamanında Rönesansla münasebete girişmek arzuları fark ediliyor Fakat yukarıda bahsettiğim sebepler bu teşebbüsü neticesiz bıraktı. Üçüncü Ahmet zamanında matbaanın kurulması, biraz sonra İспенçiyarî ve tıp, coğrafya sahasında İtalyancadan yapılan tercümeler bu kıvılcıklardanı. Yanyalı Esat Efendi eski Yunanca ve Arapçası sayesinde Aristo ile yeni baştan meşgul oldu. Eski mütercimlerin hatalarını göstererek *Sema-üt-tabü’yi Kütüb-üs-semaniye* adıyla yeniden tercüme etti. Fakat maalesef bu tercüme hem yine Yunancadan Arapçaya olması yüzünden Türk uya-

nışı üzerinde hiçbir tesir yapamadı. Hem de Osmanlı devletinin perçinlediği sağır taassup kalesini yerinden kılmılabilmek için onun tek başına kalmaması lâzımdı. Ömer Şifai Efendi *Tıbbı cedit*'i ile Garp tesirlerine kapıları açmaya çalışıyordu. Hekimbaşı Abdülaziz Efendi tıbbı ait garptan bazı tercümeler yapıyordu. Fakat bütün bunlar teknikten daha yukarı çıkamıyor; sürî mantık kelâm ile kucaklanmış bir halde Osmanlı medreselerinin kapalı zihniyetini devam ettiriyordu.

*
* *

13'üncü asırdan sonra İslâm medeniyetindeki bu değişmeyi, fikir yolunun istikametini değiştirmesi takip etti.

Filhakika ilim hareketi, Atina ve İskenderiye mekteplerinin mahvolmasından sonra şarka döndüğü ve altı yedi asır kadar İslâm medeniyetinin parlak devrini vücade getirdiği gibi; şimdi de yeni tarihî vak'aların inkişafıyla tekrar garba doğru çevrilmeye başlamıştır. Bu hareketin kendine başka bir istikamet bulamıyarak yeniden garba (yani Akdenizin şimali garbî memleketlerine) doğru dönmesinin esaslı bazı sebepleri vardır 1) Haçlı seferleri. 2) Yahudilerin nâkilliği 3) Garpta İslâm medreseleri 4) Hindistan yolunun aranmasına sebep olan içtimaî âmiller

1) Haçlı seferleri: Haçlı seferleri (ehl-i salibler) sırasında garp memleketleri büyük bir taassup ve cehalet içerisinde bulunuyordu. Barbar istilâsından sonra Roma şehirleri harap olmuş, yerine intizamsız, sıkışık kasabalar geçmişti. Yollar yoktu. Eşkiya, kıtlık ve en başta ve-

ba ve cüzzam gelmek üzere birçok salgın hastalıklar bütün bu sıhhsiz kasabaları tehdit ediyordu. Toprak esiri (serf) olan halk, mutlak olarak derebeylerine bağlı idi Nişanlısını derebeyine takdim etmekten ibaret olan bir nevi *formariage* kaidesi, aile hürriyetini alıyordu⁵

Umumî bilgi seviyesi çok aşağı idi. Talim ve terbiye usulleri Rabelais ve Montaigne'in hücum ettikleri kadar korkunç ve kapalı idi⁶ Fatih'in Bursa ve İstanbul'da fennî timarhaneler kurdurduğu sırada garpta delileri diri diri yakıyorlardı. Ceza usulleri içerisinde en iptidai cemiyetlere mahsus olan suya atmak veya ateşten geçirmek şeklindeki *ordalie* usulleri devam ediyordu.

Bu sırada Garbın âlem hakkındaki bilgisi çok dar ve yanlış Eski Yunan ilminden pek az ve yanlış şeyler biliyorlardı. Batlamyos'un ilmî kâinat sistemi yerine İevrat ve İncil'in tekvin nazariyesine göre yapılmış hayalî bir kâinat sistemi kaim* olmuştu. Arzın yuvarlaklığı inkâr ediliyor, Hristiyanlık itikatlarını gösteren gülünç bazı haritalarla ders veriliyordu⁷ Bu bilgi ve görüş geriliği tamamiyle İslâm uyanış devrinin muasırı idi. İki âlem arasında çok uzaktan temaslar Garbın bu karanlık ve iptidai manzarasını değiştirmeye kâfi gelmiyordu

Ancak Haçlı seferleri iki âlemin birbirine yaklaşmasını, uzun müddet düşmanca ve dostça temaslara girmesini temin etti. Bu seferleri yapan garp kütlelerinin

⁵ A Malet: *Le Moyen-âge* (S 219 — 240). —

⁶ Montaigne: *Essais*

⁷ M Niyazi: *Orta zamanda coğrafya* Türk tarihi ana hatları eserinin müsveddelerinden) 1934 Akşam matbaası.

ne kadar vahşî ve iptidâî olduklarını anlamak için, biz-
zat garplıların tarihlerini okumak kâfidir⁸

İstanbul'dan geçen ehl-i salibin burada ne tahripler
ve kitâller yaptıklarını, kütüphaneleri nasıl yaktıklarını
Bizans tarihlerinde okuyoruz. H. Taine İngiliz tarihinde
şöyle anlatıyor: Üçüncü ehli salibe iştirak eden İngiliz
kralı Arslan Yürekli Richard, Antakya muhasarasını ya-
parken domuz yemek istemiş; fakat şarkta|bu hayvanı
bulamadıkları için yerine bir Arabın başını kesip gövde-
sini pişirerek getirmişler; ve bunun insan eti olduğunu
söyledikleri halde mükemmel yemekte devam eden
Richard, fazla olarak Arabın başını getirterek beynini
yemeye kalkmış⁹ H. Taine'in İngiliz tarihlerinden nak-
lederek yazdığı bu müthiş yamyamlık vak'ası, Su-
dan'ın zencilerine değil, garb orta zamanına aitti. On-
larla harp etmekte olan Nureddin Zengî ve Salâhaddin
Eyyubî'nin ilim ve san'ata karşı gösterdiği alâkayı, za-
manındaki fikrî inkişafı, Salâhaddin'in saliblilere karşı
yaptığı insanca muameleleri burada uzun uzadıya an-
latmaya lüzum yoktur

Haçlı seferleri esnasında İslâm medeniyetinden zi-
raat, sanayi ve ticarete ait birçok şeyler garba geçti: Yel
değirmenleri, kanal ve mecra ile ziraat usulleri, keten
ve ipekli kumaşlar, bunların dokunma usulleri, dut
ağacı, mısır, ilâh. garp memleketlerine girdi. Teknik

⁸ Râşit Bey: *Les Croisades*, (Müellif burada garp müverrihlerinin
Haçlı seferleri hakkındaki izahatını toplamaktadır) neşr olunmak üze-
re

⁹ Hippolyte Taine: *Histoire de la littérature anglaise*, vol I (p:
112-113)

usulleri yanı başında bazı ilmî bilgiler de sokuldu. Garba nüfuz eden ilk İslâm kitapları bu devirde görülmeye başladı.

Bu seferler iki âlem arasındaki gerginliği gevşetti. Karşılıklı bir müsamaha imkânını verdi. Orta zamanda birbirine kapalı olan Bizans, İslâm ve Latin dünyaları arasında münasebet kurulmasını temin etti. Bunlardan en geri olanı Latin dünyası olduğu için bu münasebetler, tabîî olarak İslâm medeniyetinin Latin âlemine tesir yapmasına sebep oldu. Tesirlere Hochenstaufen hanedanından Alman imparatoru ve Sicilya kralı İkinci Frederik İslâm medeniyetine karşı Latin âleminde başlayan bu uyanıklığın en güzel nümunesidir

İkinci Frederik İslâm medreselerine talebe gönderek, İslâm felsefesine ait eserleri Latinceye tercüme ettirerek garp uyanışı için ilk hazırlıkları yaptı, artık garplılar karşılardaki âlemin kuvvetini anlamaya başlamışlar; ona mutaassıpla bir düşmanlık gösterecek yerde medreselerine gitmek ve ilimlerini aramak lâzım olduğunu anlamışlardı¹⁰

2) Yahudilerin nâkilliği: İlmin İslâm âleminde Latin âlemine geçmesindeki mühim sebeplerden birisi de Yahudilerin nâkilliğidir. Orta zamanda Yahudiler garpta büyük bir tazyik ve zülme uğramışlardır. Hristiyanlar bütün Yahudilere İsa'nın katilleri gözüyle bakıyorlardı. Skakespeare'in *Venedik taciri*'inde tasvir ettiği Shylock, orta zamanın itisafa* uğramış tam murabaha-cı* Yahudi tipidir. Avrupa'nın muhtelif kısımlarından

¹⁰ Bu meseleye ilerde tekrar dönülecektir

kâh tardedilen*, kâh murabahacılıkları* sayesinde tutunan Yahudiler Şarkta büyük bir kolaylıkla yaşayabiliyorlar. Şark Yahudileri İslâm devletlerinde diğer teb'a ile müsavi haklara malik idiler Karaiteler Bizans'tan tardedildikleri zaman Hazar ve Bulgar Türklerine sığınmışlar, Kırım'da yerleşmişlerdi. İspanya'dan kaçan Yahudiler Osmanlılar tarafından himaye gördüler Yalnızca Talmud yani Tevrat tefsirleriyle uğraşan bu Yahudilerin İslâm felsefesi sayesinde fikir ufukları genişledi. Endülüs'te Ebû Yusuf Hasday bin İshak (ki aile adı İbni Shaprut idi) tardedilmiş ırkdaşlarını korudu. Hasday'ın Üçüncü Abdurrahman sarayında iyi bir mevkii vardı. İkinci Haşim zamanında Kurtube'de şöhret kazanan tabip İbni Celcel bu zatın oynadığı rolden İbni Ebi Useybia'nın kitabında uzun uzadıya bahsediyor. Artık Yahudiler İslâm medeniyetindeki fikir hürriyeti ve içtimâî tesamuh*dan istifade ederek gittikçe inkişaf ediyorlardı.

Bu sırada büyük İslâm feylesofları arasında bazı Yahudi feylesofları görülmeye başladı. Bunlardan en meşhurları İbni Cebirul (Avengebrol) ve İbni Me'mun (Maimonide) idi. Bu iki zat Türk ve Arap feylesofları vasıtasıyla bütün eski Yunan ilim ve felsefesini öğrendiler.

Abrahim bin David Yahudi kelâmcılarıyla Aristo felsefesini uzlaştırmaya çalıştı. Fakat bu sahada muvaffak olan bilhassa (Delâlet-ül-hairîn) *Le guide des égarés* adlı eseriyle İbni Me'mun idi. İbni Me'mun Aristo'nun bütün Arapça tercümeleriyle Farabî, İbni Sinâ ve İbni Rüşd'ü tetkik etmişti. İbni Me'mun'un eseri İslâm me-

deniyetindeki Yahudi felsefesinin en inkişafı ve son safhasıdır. Yahudi feylesofları bu devrede eserlerini tamamiyle Arapça yazıyorlar ve İslâm ilmine iştirak ediyorlardı

İki mühim hadiseden sonra Yahudi feylesoflarının rolü değişti:

a) Eş'arîliğin kuvvetlenmesi ve felsefeye karşı umumî bir aksülâmelin* doğması yüzünden İslâm feylesofları eski itibarlarını kaybettiler. O zaman Yahudi feylesofları Arapça eserlerini İbraniceye tercümeye başladılar

b) Müvahhidin zamanında Mağrip'te Yahudilere karşı başlayan takibat üzerine, onlardan mühim bir kısmı şimali İspanya'ya ve Provence'e sığındı.

Bu sırada İbni Me'mun Mısır'a muhaceret etmeye mecbur olmuştu. Bu takibat yalnız Yahudilere karşı değildi. Bu sırada başta İbni Rüşd olduğu halde birçok İslâm âlim ve feylesofları aynı taassup dalgasının hücumuna uğramışlardı. Eğer İbni Rüşd'ün şerhlerinden hayret ve takdirle bahseden İbni Me'mun'un eseri İspanya ve Provence Yahudileri tarafından tercüme ve şerh edilmiş olmasaydı, bu büyük İslâm feylesofu garp'ta meçhul kalacaktı¹¹. Aristo'nun Arapça metin ve şerhleri Yahudi âlimleri tarafından veya onların nezareti altında Latinceye tercüme edildi. Bu tercümelerin bir kısmı doğrudan doğruya Arapçadan Latinceye, bir kısmı da İbranice tercümelerinden Latinceye nakledilmekte idi. Hristiyan âleminde bu İbranice tercümelere karşı

¹¹ S. Munk: *Mélanges de philosophie juive et arabe* (1857), Paris, J. Vrin, 1927 (p. 475 — 490)

alâka günden güne artıyordu Sonradan ekseriya bu ikinci elden tercümeler doğrudan doğruya Arapça metinlerle karşılaştırılıyor ve tashihler yapılıyordu Yahudi feylesofları bilhassa İkinci Frederik'in sarayında büyük bir himaye görüyorlardı.

Maïmonide etrafında toplanan Yahudi felsefesinin yayılmasına karşı, sırf Tevrat tefsirlerine dayanan bir kelâm hareketi vücade geliyordu Bu iki zıt cereyan arasında mücadele büyüdükçe, onların tercüme etmek ve yayılmak arzuları artıyordu Maimonide'in *Delâlet-ül-hairîn*'i, Provence'de Samuel ibni Iibbon tarafından İbraniceye tercüme edildi. Bu tercüme, feylesofun öldüğü sıralarda vücade geldi Arapçadan İbraniceye ve İbraniceden Latinceye yapılan esash felsefî tercüme ve şerhler hep bu Provence'de yapılıyordu Jacob-ben-Abba, Mari-ben-Antoli, Samuel-ben-Tibbon'un oğlu Moïse ve daha sonra on dördüncü asırda Lévy-ben-Gerson, Calonymos, Todros Todrosi, Moïse de Narbonne; Montpellier'li Jacob-ben-Makhir, Marsilyalı Samuel-ben-Jehouda ve daha birçok mütercimler Arapçadan İbraniceye, İbraniceden Latinceye hararetle Yunan felsefe ve ilmini, İslâm feylesoflarını nakletmekteydiler On üçüncü asrın ikinci yarısında faaliyette bulunan Jacob-ben-Makhir Arapçada pek çok miktarda felsefe ve riyaziyat kitabı tercüme etti ve bizzat kendisi de heyete ait o zaman çok makbul addedilen eserler telif etti ki bunlar sonradan Latinceye tercüme edilmiştir Bu zat aynı zamanda Profatius adını taşımakta olup Hristiyanlar arasında bilhassa bu adla tanınıyordu. Samuel-ben-Jehou-

da da halk arasında Marsilyalı Miles diye meşhur olup 1294'de doğmuştur

Bu asırlarda Yahudi mütercimlerinin bu hararetli çalışmaları dışında bir de Yahudi mistisizmi inkişaf ediyordu. "Cabbalisme" diye meşhur olan bu hareketin başlıca eserleri *Zohar* ve *Yecirâ*'dır. Bu eserlerin bir taraftan Arapçaya, bir taraftan Latinceye tercümesi her iki âlemde mistik fikirlerin yayılmasında müessir oldu.

3) Garpta İslâm medreseleri: İslâm medeniyeti, Bağdat merkezinde doğmakla beraber daha Abbasîler zamanında derhal birçok kollara ayrılmıştı. Bir taraftan Meraga, Nişabur, Semerkant medreseleri ile Türk memleketlerinde yayılırken; bir taraftan da Beni Ağlep ve Endülüs devletleri sayesinde Mağribe doğru uzanmıştı. Bu ikinci kol üzerinde bilhassa Sicilya ve Endülüs'te Gırnata, Kurtube, Eşbiliye, Tuleytule medreselerinden her biri büyük birer üniversite idi. Bu müesseseler yalnız tedris değil, aynı zamanda ilmî araştırma ve tetkik sahaları idi. Büyük İslâm tabip ve riyâzileri eserlerini burada vücade getiriyorlardı. Gırnata'da Sultan medresesinden başka aynı ehemmiyette bir de İbni Ezre medresesi vardı. Bu medreselerin şöhreti o kadar ziyade idi ki buraya tahsil için birçok Yahudiler ve Hristiyanlar gelmekte idiler. Bazı İslâm tabiplerinin tedavi için çağırıldıkları, hatta bazılarının ziyaret edildiği malûmdur. Asturie kırallarından Birinci Sancho 598'de çekmekte olduğu bir *hydropisie* hastalığından kurtulmak için Kurtube'ye İslâm tabiplerine gelmişti. Bu medreselerde eczacılığa ait bilgileri İbni Zühr (Aben-Zohar), ri-

yaziyatı İbni Yunus, Ebû Ali Hasan, felsefeyi İbni Rüşd okutuyordu

İslâm ilmini etrafa yayan bu medreselerin karşısında, Garpta bu ilmi almaya çalışan bir takım yeni üniversiteler teşekkül ediyordu. Bunlardan en mühimleri İtalya'da Salerno ve Fransa'da Boulogne ve Montpellier üniversiteleri idi. Arapçadan İbraniceye, İbraniceden Latinceye bütün tercümeler de bu müesseselerde yapılıyordu. Onlar âdetâ Mağrip İslâm medreselerinden etrafa yayılan ilmi toplamak için kurulmuş ilim ocakları idi. Oralarda asırlarca müddet İbni Sinâ ve İbni Rüşd eserleri, İslâm tıbbına ait tercümeler okutulmuştur.

4) Hindistan yolunun aranması: Latin âleminde, İslâm ve Yunan medeniyetlerine ait eserlerin tercüme ihtirasını uyandıran sebeplerden biri de Hindistan yolunun aranmasıdır. Bu hâdise garp cemiyetlerinin dahilî bünyesindeki mühim tekâmülden ileri geliyordu. Garpta eski Roma, Hristiyanlık ve Cermen içtimaî hayatının kaynaşmasından meydana çıkan yeni cemiyet (burg) idi. Şato himayesindeki kapalı kaleler içinde doğan bu muhtar idareli cemiyet şekli evvelâ Avrupa'da dahilî muharebeleri arttırıyor, bu suretle kalelerin devamlı muhasaralara karşı dayanması için pastırma ve baharat ihtiyacı Hindistan yolunu aramak mecburiyetini doğuruyordu. İkincisi: Burglar arasındaki mücadeleler ve arazî sahibi olmanın müşkülleri* yüzünden, büyük bir kısım halk Avrupa dışında arazi ve sergüzeşt aramak mecburiyetinde kalıyordu: Haçlı seferlerine iştirâk eden serseri şövalyeler ve daha sonra büyük deniz seferlerine iştirâk eden halk böylece kıt'a dışına atılıyordu.

Üçüncüsü: Avrupa ticaretinin yavaş yavaş kıt'a dışındaki büyük pazarlara doğru genişlemesi, ev sanayii yerine tezgâh ve fabrika sanayiinin geçmesine sebep olmakta idi. Her ne kadar bu hâdise 17'inci asırda başladı ise de daha 13-16'ıncı asırlarda ona ait ağır hazırlıklar görülyor¹²

Eski haritaları düzeltmek, dünya hakkında daha etraflı ve doğru bir bilgi edinmek, bu hususta âlet olan riyaziyat malûmatını derinleştirmek ihtiyaçları bu suretle doğduğu içindir ki İslâm ve eski Yunan eserlerine nüfuz etmek arzuları uyandı. O zamana kadar medeniyetin devamlı inkişafına katılamıyan ve âdetâ bu umumî cereyana nazaran kenarda kalmış olan Avrupa 13-14'üncü asırlardan sonra 16'ıncı asra kadar hararetli bir tercüme faaliyetine girmek suretiyle dünya uyanış hareketleri arasında en büyüklerinden olan "Rönesans"ı açmaya muvaffak oldu.

¹² Henri Sée, *L Origine du capitalisme moderne*

XIV

Latin âleminde tercüme ve nakil

Latinler, Yunan medeniyeti ile temasa gelmezden evvel, fikir itibariyle çok iptidaî idiler. Roma'nın *Arvale* ve *Salien* şarkılarından yani lirik halk edebiyatından başka fikir mahsulü yoktu. *Pontiflerin kitabı*, *On iki levha kanunu*, *İlk nutuklar* gibi nesir nümuneleri bunu tamamliyordu. Fakat Yunan medeniyeti ile temastan sonra bütün ilim, san'at ve felsefe dallarında umumî bir inkişaf başladı.

Romalılar, Yunan medeniyetine ait olan büyük Yunanistan'ı ele geçirdikten sonra bu temas daha esaslı bir hale geldi. Birinci safhada Romalılar Yunan medeniyetine karşı büyük bir çekingenlik gösterdiler. Onu tehlikeli, hatta muzur saydılar. Yunanlıları taklit edenleri şahsiyetini kaybetmiş ve tereddi* etmiş gibi gördüler. Bu

korku ve çekingenlik devrine ait bazı izlere rastlıyoruz. İkinci safhada Yunan tesirleri gittikçe çoğalmaya başladı.

Artık teknik, kıyafet, düşünce tarzı kendiliğinden giriyordu. Büyük Roma aileleri Philippos, Philon gibi Yunanca isimler alıyorlardı. Aile hayatının merasimine Yunan âdetleri girmekte idi. Hâlâ asker ve haşın ruhu taşıyan eski Romalılar bu gevşemiş ve tereddi etmiş saydıkları şark ruhuna karşı âsî kalıyorlardı. "Caton'un oğluna nasihatları" bunun en güzel misalidir.

Latinler, Yunan edebiyatını, ilmini, tarih ve felsefesini, hasılı bütün hümanizmasıyla beraber Yunan tefekkürünü taklit ettiler. Bu taklit her sahada çok hararetli bir tercüme ve nakil ile mümkün oldu.

İlk devirde Yunan edebiyatının taklidi çok aceleci ve karmakarışık teşebbüslerle başladı. Bunlar henüz çıraklık devrinin bütün acemiliğini gösterdi. Livius Andronicus bu devrin en mühim çehrelerindendir: Yunan tarzında trajediler, komedi ve şiirler yazdı, adaptasyonlar yaptı. Bu zat aslen Tarente'li bir Yunanlı idi. Livius, *Odyssée*'yi Latince manzum tercüme etti. Fakat bu tercüme tamamiyle aslına uygun değildi. Mevzu Latin âleminin itikatlarına göre az çok değiştirilmişti.

Aynı zat Yunan trajedilerinden de bazı adaptasyonlar yaptı, fakat bunlar da diğeri gibi asıl eserlerden serbest bir surette istifade edilerek vücade getirilmişti. Ennius büyük Yunan trajedi muharrirlerini*, Eschyle, Sophocles ve Euripides'i taklit ederek eserler yazdı. Bu eserlerin üslûbu, mevzuu ve edebî tarzı tamamiyle Yu-

nan trajedilerinden mülhem idi. Bu zatın adaptasyon veya telif olarak bu tarzda yirmi iki trajedisi vardır

Yunan komedisi Latinler tarafından daha iyi taklit edildi. Latin tiyatrosu bilhassa komedi için vücade gelmiştir denebilir.

Plautus (M.E 254–184), büyük Yunan komedi muharriri Aristophanes'i taklit etti. Birçok Yunan komedi muharrirlerinin eserlerini adapte ettikçe maada kendisi de o tarzda orijinal bazı eserler meydana getirdi. Bu edebî tarzda nihayet mukallit* olmaktan çıkarak Yunanlılarla mukayese edilecek derecede yaratıcı olmaya başladı. Başlıca eserleri şunlardır:

1. *Amphitrion*: Birbirine tıpatıp benzeyen iki kişi arasındaki gayet karışık ve içinden çıkılmaz bir hâdiseye istinat ediyor

2. *Asinaria*: Demophilos adlı bir Yunanlının 'Οὔνογος adlı komedisinin taklidi olarak yazılmıştır

3. *Aulularia*: Bir pintiyi tasvir eden bu komedi Menandros'un aynı addaki komedisinden mülhem olmuştur.

4. *Bacchides*: Çok hafifmeşrep iki kız kardeşi tasvir eden bu komedi de yine Menandros'un δις Ἐξαπατῶν adlı komedisinin adaptasyonu suretiyle vücade gelmiştir

5. *Casina*: Yunan komedi muharrirlerinden Diphilos'un Κληροῦμενοι adlı eserinin adaptasyonudur.

6. *Mercator*: Yunan muharrirlerinden Philemon'un Ἐμπορος adlı komedisinin taklididir.

7. *Menaechmi*: İhtimal ki Posidippos'un Ὅμοιοι'inin taklidi olarak vücade getirilmiştir

8 *Miles gloriosus*: Yunanca aslı olan Ἀλαζών'nin müellifi malûm değildir

9 *Mostellaria*: Yunan muharrirlerinden Philemon'un Φάσμα'nin taklidi olarak vücade getirilmiştir.

10 *Persa*: Menandros'un aynı addaki bir eserini taklit suretiyle vücade gelmiştir

11. *Stichus*: En mühim sahneleri Menandros'un Ἀδελφαί adlı komedisinden çıkarılmıştır.

12. *Trinummus*. Philemon'un Θησαυρός adlı komedisinin taklidi ve adaptasyonudur

Plautus'un komedileri, Yunan eserlerinin taklit ve adaptasyonu ile vücade gelmiş olmakla beraber, üslûbu, *esprit*'si ve anlatış tarzı itibariyle onların kaba taslak taklidi değildi Hattâ birçok noktalardan onu daha hayata yakın ve çok daha fazla beşerîleşmiş görüyoruz.

Plautus kadar mühim olan diğer bir komedi muharriri de Terentius'dur. Bu da diğeri gibi Yunanlıları tercüme ve taklit ederek başlamış, fakat yavaş yavaş şahsiyetini, üslubunu kazanmıştır Başlıca eserleri şunlardır:

1. *Hécyra*. Yunan muharrirlerinden Karyostos'lu Apollodore'in Ἐκυρά'sinin taklididir.

2. *Eunuchus*: Menandros'un Εὐνοῦχος adlı komedisinin adaptasyonudur

3 *Adelphae*: Menandros'un Ἀδελφαί'si ile Diphilos'un Συναποθνήσκοντες adlı komedisinin birçok parçalarından mülhem olarak yazılmıştır. Terentius'un diğer komedilerinde de Yunan tiyatro muharrirlerinin dağınık tesirleri muhtelif parçalarında görülmektedir.

Roma'da trajedi, komedi kadar muvaffakiyetli eserler vermedi. Böyle olmakla beraber Eunnius'den sonra

daha birçok muharrirler yetişti. Yunan trajedi muharrirleri tercüme ve adapte edildi Pabuvius (M.E 220 — 132), Aiskhylos'u taklit ederek *Le Jugement des Armes*'i; Euripides'i taklit ederek *Antiope*'i; Sophokles'in bazı eserlerini adapte etmek suretiyle *Chrycès* ve *Hermione*'i yazdı. *Duloreste*'inde, *Iphigénie en Tauride*'i taklit etti. Ondan sonra Accius (M.E 170—83) de bir kısım eserlerinde Yunan trajedi muharrirlerini adapte etmiş, bir kısmını da yeniden telife çalışmıştır.

Eski Yunan sanatını nakl ve adapte eden bu edebî cereyan inkişaf ederken, buna karşı Latin ruhunu Yunan tesirlerine karşı müdafaa etmek isteyen mahallî ve millî bir cereyan da doğuyordu. Bu cereyanı temsil eden hiciv muharrirleri; ve en çok ahlâkî hitabeleriyle Cato idi. Yunancılık hareketi ile mahallî ruh arasında nihayet Yunancılık muzaffer oldu. Bu suretle Latin edebiyatının altın devri başladı. Homeros'un büyük destanını takliden *Aeneas*'ı yazan Vergilius ve ahlâkî şiirleriyle Horatius, hicivleri ile Ovidius bu altın devrini temsil ederler. Bu devirde Yunan edebiyatı bütün derinliği ile tetkik edildi. Yunan eserlerinden çoğu tercüme edildi. Lirik şiirde Catullus, didaktik şiirde Lucretius Yunan sanatını takip ettiler.

Latin uyanışında en çok ehemmiyet verilen mevzulardan birisi de tarihi: Latinler, kendilerinden evvelki medeniyetlere çok ehemmiyet verdiler. Onlara çıraklık ettiklerini ve bütün fikrî hazinelerini onlara borçlu olduklarını pek iyi biliyorlardı. Bunun için tarih kültürüne birinci derecede mevki verdiler. İlk zamanlarda yalnız basit vekayinameler* ve *Annales*'lerden başka bir

şey yazılmıyordu. Bunların terribî ve ilmî hiçbir kıymeti yoktu. Fakat Latinler yavaş yavaş Yunan müverrihlerini, Herodotos, Thukydides ve Polybos'u tanıdılar. Bu suretle bir cihetten terribî ve ilmî müverrihlik inkişaf ederken; onun yanı başında edebî tarihçilik doğmaya başladı. Roma'da ilk müverrihler* César (M.E. 101-44), Salluste (M.E. 86-35), Cornelius Nepos (M.E. I. yy) idi. Büyük kumandan ve siyasî César, aynı zamanda ihmal edilemeyecek kadar mühim bir müverrihti. Gaule muharebeleri için yazdığı *Commentaires*'i Fransız tarihinin esash menbalarındandır. Fakat Yunan eserlerinin tetkiki ile inkişafa başlayan Latin müverrihliği, bilhassa Tite-Live'de ve Tacitus'de şaheserlerini verdi.

Romalılar Yunan felsefesini de takip ettiler. Fakat bu, edebiyata nazaran çok geç ve gevşek oldu. Lucretius daha ilk zamanlarda *épicurisme*'i didaktik şiir haline getirdi. *De Rerum natura* adlı manzum eseriyle bu felsefeyi Latin âleminde yaydı. Fakat büyük Yunan feylesoflarının eserleri İslâm medeniyetinde olduğu gibi teker teker ve hararetle tercüme edilmedi. Büyük Romalı hatip Cicerō, aynı zamanda Yunan felsefesiyle de meşguldü. Şiir, tarih, hitabet ve felsefe mevzularında çalışıyordu. Onun bu dağınık çalışmalarında müşterek bir nokta vardı. Daima siyasî hayat için en amelî ve faydalıyı arıyordu. Gayesi doğrudan doğruya siyasî hayattı. Yunan tefekkürünün bütün dallarını bu gaye için kullanmakta çekinmiyordu. Bundan dolayı biz Cicerō'ya Latin zihniyetinin en mükemmel mümessili diyebiliriz. Orada artık ilim ve felsefe mücerret ve hasbî* tetkikler olmaktan çıkarak doğrudan doğruya siyaset ve ahlâk yani cemiyet

gayesine yarayan vasıtalar haline gelmiştir Cicerō, eski Yunan feylesoflarını taklit ederek yazdığı felsefî kitaplarında Latin cemiyetine fikrî temeller bulmaya çalışıyordu *De Republica*'da Roma devletinin teşkilâtını anlattı. *Les Lois*'da onu tamamlamaya çalıştı. *Les Académiques*'de kendisini açıkça Eflâtunculara ve yeni akademiye bağlıyordu.

Roma'da asıl felsefe merakı August asrının sonlarında başladı. Baba ve oğul iki Sextius'ler revakîlik felsefesini yaymaya çalışıyorlardı. Sotion, Fisagor felsefesini naklediyordu Eflâtun ve Aristo'nun mücerret nazariyelerinden, hattâ Sokrat'tan önceki tabiat felsefesinden ziyade Roma'da Epicurus ve Zénon'un ahlâkî felsefeleri yayılmakta idi Musonius Rufus revakîliğe ait birçok nakiller yaptığı gibi, bu felsefeyi basitleştirmek için küçük risaleler neşrediyordu.

Bundan dolayı Roma'nın hakikî feylesofları yalnız revakîler oldu: Seneca, Epictète, Marc-Aurèle bu felsefeyi Yunan ve şarkî Akdeniz'den ziyade Latin âleminde inkişaf ettirdiler. Bu üç mütefekkeri, nazari felsefe sahasında Yunan feylesoflarıyla mukayese edemeyiz. Onlar, neşrettikleri akîdelerinin nazari esaslarıyla uğraşmaktan ziyade bu akîdelerin ahlâkî ve ilmî neticeleriyle meşgul olmuşlardır. Bunun için onlara feylesoftan ziyade ahlâkçı ve hakîm demek muvafık olur.

Latin âleminin en çok ehemmiyet verdiği mevzular-
dan biri de hicivdi: Bu çığırda da ilk önce Yunanlıları
taklit ederek başlayan Romalılar sonradan onları kat kat
geçtiler: Ovidius, Juvénal, Martial, Perse bütün dünya

edebiyatında şaheser sayılan hiciv eserlerinin muharrir-leridir.

Latinler mücerret ilim sahasında da Yunanlıları takip edemediler Nebatâtı* kuran ihtiyar ve genç Pline'ler bir tarafa bırakılacak olursa riyaziyat, fizik ve tabiat ilimleriyle meşgul büyük Latin âlimleri yoktur. Buna karşılık Latinlerde tarih ve hukuk kültürü çok inkişaf etti. Devlet nazariyesi sahasında Yunan feylesoflarının mücerret *spéculation*'undan ayrılarak derhal tatbikî ve amelî hukuka geçtiler. Bugünkü dünya hukuku için esas sayılan kaideleri tedvin* ettiler

Umumî olarak hülâsa edersek: Latinler Yunan medeniyetinden tam olarak yalnız edebiyat ve plastik sanatları aldılar. Bu sahada onları büyük bir ihtirasla takip ettikleri için Yunan sanatının inkişafına ve devamına sebep oldular. Fakat mücerret ilim ve felsefede Yunanlılardan yalnız siyasî hayat için faydalı olan tarafları aldılar. Nazariyelere ve prensiplere çıkmadılar. Hattâ büyük âlim ve feylesofların bütün eserlerini nakletmeye bile üşenerek yalnızca kendi hayatlarına adaptasyonlar veya hülâsalarla kanaat* ettiler.

Latin medeniyeti ahlâkçıları, hukukçuları ve hatipleriyle eski Yunan ilim ve felsefesini devam ettirmeye muktedir değildi. Yalnızca siyasete bağlı ve amelî olmak endişesi Romalıların mücerret tefekkür sahasında "barbar kalmasına" sebep oldu. Fakat edebiyat ve plastik sanatlardaki inkişaf, hatta bu hâkim vasfından dolayı edebî bir felsefenin teşekkülü "Hümanizma"nın inkişaf ve devamını temin etti. Bu sayede Roma, sanat ve tarih kültürünü bugünün medeniyetine getirdi

İslâm medeniyeti ile mukayese edecek olursak: Latin âleminin tamamıyla zıt vasıfları olduğu anlaşılır. Filhakika İslâm medeniyeti —bilâkis— eski Yunan'ın felsefe ve ilmine hararetle sarıldı. Mücerret ve nazari tefekkürü devam ettirdi. Onlara Yunan ilminden çok daha geniş bir şümül* kazandırdı. Fakat eski Yunan Hümanizma'sına tamamıyla yabancı kaldı. Sanat kültürü sahasında âdeta barbarlığını muhafaza etti. Tiyatro, destan, roman, felsefî edebiyat gibi terkebî sanat şekillerine, heykel ve resim gibi plastik sanatlara giremedi.

Fakat orta zaman sonlarında bir taraftan Latin medeniyetine vâris olan, bir taraftan da garp medreseleri ve Yahudiler vasıtasıyla İslâm ilim ve felsefesine çıraklık eden Avrupa, bu iki zıt inkişaf dalını birleştirerek tekrar eski Yunandaki medenî kemale dönmeye muvaffak olmuştur. Yalnız muhtevaya ait müşahhas* ve amelî Latin medeniyeti ile yalnız surete* ait olan mücerret ve nazari (Tıp kolundan gelen ilimlerin ampirik vasfına rağmen yine sırf ilim olmak itibarıyla mücerretlikleri hâkimdir.) İslâm medeniyetinin 12—14'üncü asırlar içerisinde birleşmesi, garp Rönesansının aynı zamanda hem müşahhas hem mücerret olan, öz ve şekilden vücuda gelen *intégrale* vasfını meydana getirmiştir¹

* *

¹ İslâm ve Latin medeniyetlerinde müşterek nokta, her ikisinin de imparatorluk sisteminden doğan hukuk prensipleridir

Bütün Garp orta zamanına Latin âleminin devamı gözüyle bakılabilir Garp orta zamanını vücade getiren başlıca üç âmil görülüyor:

1) Latin medeniyeti, 2) Hristiyanlık, 3) Cermen örf ve âdatı* Bunlardan en kuvvetlisi, diğerlerine temel olan birincisi idi Hristiyanlık latinleştikten sonra bir cemaat dini olmuş, Cermen âdetleri de Latin medeniyetinin şekline girerek onunla kaynaşmıştı O suretle ki Katolikliğin yayılması âdeta Latin medeniyetinin devamından başka bir şey değildi. Eski Roma paganizmi yerine şimdi Allah, oğlu ve ruhülkudüsten ibaret teslis geçmişti Latin medeniyetinin edebiyat ve plâstik sanatları, amelî felsefesi şimdi katolik âleminin mistik sanatı ve dinî felsefesi şeklinde devam ediyordu. Bütün bunlara şu noktayı da ilâve etmeli ki kapalı Hristiyan mistisizmi, eski Latin medeniyetini gittikçe daha dar, daha müteassıp bir hale getiriyordu. Dinî felsefe ve mistisizm itibariyle derinleşen bu âlem, asıl felsefe ve ilim itibariyle gittikçe daha dar ve daha kifayetsiz bir hale geliyordu. Roma feylesofları, Sextius ve Warron'un an'anesini devam ettiren orta zaman Hristiyan felsefesi ve ilmi eski Yunanla bağlarını hemen tamamiyle kaybetmiş gibiydi.

Son Romalı Hristiyan feylesof (510'da konsül olmuş olan) Boèce (Severinus Boetius) eski Yunan felsefesiyle esaslı bir surette uğraşmak arzusunu duyan yegâne mütefekkindir Boèce, Eflâtun ve Aristo ile birçok şârihlerinin eserlerini Latinceye tercüme etmeye teşebbüs etti. Eğer bu teşebbüste muvaffak olsaydı, ihtimalki orta

zaman felsefesinin istikamet ve mânası büsbütün başka olacaktı

Fakat Boèce ancak Aristo'nun *Kategoriler*'iyle, Porpyrios'dan mülhem bir şerh; ve aynı zatın *İsagoge*'ı ile bu eser için Ammonius'un bir şerhini tercüme edebildi. Aristo'nun diğer eserlerinden yalnız bazı eksik ve intizamsız hülâsalar yapabildi. İşte orta zaman Latin âlemi başlangıcında eski Yunan ilim ve felsefesi hakkındaki çok dağınık ve kifayetsiz bilgi bundan ibaretti.

Bunlara bir de aynı zatın Geresalı Nikomak'ı taklit ile yazdığı *de Institutione arithmetica*'sı ile *de Musica*'sını ilâve edebiliriz. Bütün orta zaman garp felsefesini bir nevi tefekkür çıkmazına düşüren "beş küllî" (külliyyat-ı hams) meselesinin büyük bir ehemmiyet almasının; mistik felsefenin aklî ve ilmî felsefeye galebe çalmasının sebepleri bu suretle kolaylıkla anlaşılır. Artık garp orta zamanında kâinat sistemi tabiat ve dünya hakkındaki bilginin neden dolayı bu kadar fakir ve bâtil itikatlarla dolu olduğunun da sebepleri yine burada görülecektir.

XV

İslâm medeniyetinin Garba tesiri

Sicilya ve Endülüs yolu ile İslâm ilmi 12'inci asırdan itibaren Garba girmeğe başladı. Bu suretle garpta da büyük bir tercüme devri açıldı. Calinos'la bir ayarda tuttukları Ebû Kasım Hallâf bin Abbas (Albucasis)'in tedavi usulleri garpta takip ediliyordu. Ebû Zekerîya el-Avam'ın ziraat esaslarını tespit eden *Kitab-ül-hulâse'sini* Don José Antonio-Banqueri Latinceye tercüme etti. (Bu kitap Esqurial kütüphanesindedir) Latinler eczacılıkta en büyük âlim olarak İbni Zühr (Aben-Zohar)'ü tanıyorlardı. Riyaziyatta İslâmları tercüme etmekle bitiremiyorlardı. O derecede ki, eski Yunan riya-ziyesini bir tarafa bırakmışlardı. Asıl Türk riyazîlerini Endülüslü Araplar vasıtasıyla tanıdılar. Bundan dolayı birinci plânda Endülüslülerin, ondan sonra Türk riyazî-

lerinin eserleri geldi. Ali bin Abdürrahman ibni Yunus (İbn-Jonis), Ebû Ali Hasan (Alhacen), Mehmet bin Câbir ül-Battanî (Albatagnius) Latinlerin ilk defa tanıdıkları İslâm riyazîleri idi. Garp musikisi İslâmlarla temastan önce yalnız kilise ilâhilerinden (hymne) ibaretti. Onu mazbut bir nota ile derinleştiren İslâm Şark musikisi oldu. Sol anahtarını ve beş hatlı notayı ilk defa İslâmlar kullanmışlardır. Bu arada İslâm musikişinaslarından Ebülferec (Ali bin Mehmet Ebülferec)'in *Mecmuat-ül-elhan* adlı eseriyle, Farabî'nin *Anasır-ül-musikî*'si tercüme edildi. Tuleytule (Toledo)'de İslâm şark musikisinin tesirini gösterecek mühim vesikalar vardır; Alphonse le Savant'ın bu sırada yazdığı ve Eskurial kütüphanesinde bulunan büyük bir eserde 1170'de rahip Guy d'Arezzo tarafından icat edilen bir notadan ve ondan önce İslâmlardan intikal eden beş hatlı ve anahtarlı notadan bahsedilmektedir. Bu kitaba göre mağribî havaları ve şark musikî nazariyeleri* garp musikisini, kilise ilâhilerinin darlığından kurtarmıştır.

Salerno mektebi evvelâ İslâmlar tarafından kurulmuş, sonradan İtalyanların eline geçerek büsbütün teşkilâtiyle beraber devam ettirilmiştir. Onuncu Alfons'un heyet levhaları İslâmların heyete ait keşiflerinin neticesi idi. Yukarıda zikrettiğim tıp tetkiklerinin yanında İslâm âlimlerinin nebatat, kimya ve eczacılığa dair mühim eserleri de tercüme ediliyordu. Bu hararetli tercüme faaliyetinin neticesinde birçok Arapça kelimeler garp dillerine geçmeğe başlamıştır. *Alambic, alkalis, alcalin, alcohol, alkermès, alchimie* ilâh gibi kimyaya ait birçok tabirler bu sırada garp dillerine geçti. Ziraat, nebatat, tabiat

ilimleri vasıtasıyla giren kelimeler sayısızdı. Bunlardan nümune olarak vereceklerim bu devirde İslâm medeniyetinin gerek teknik, gerek ilim itibariyle garp üzerinde ne kadar tesiri olduğunu gösterir. Bu kelimelerden her biri o zaman şarktan garba nelerin nakledilmiş olduğunu anlamaya yaramaktadır; sükker (sucker, sucre) kuttun, (coton, algodon, = İspanyolca), zafran (safran), el-harşuf (artichaut), harrup (le carrouge), narenç (orange), nilufer (nenufar), suddâ (soude), misk (musc), mumya (momie), şerap (sirop), nuha (nuque), râhat (raquette = el içi), elkimya (alchimie), elcebrî (algèbre), sıfır (zero, zéphirium), elkubbe (coupole, alcôve), matrah (matelas), emirülbahr (amiral), mehazin (magasin), busle (boussole), elharezmî (algorithme), ilâh.

Hakikaten pirinç zerriyatı, dut, şeker kamışı, pamuk ekimi, şeker ve ipek imali, hububat için silolar yapılması, arazinin kanallarla sulanması usulleri; daha birçok ziraat ve sanayi tekniğine ait eserler bu devirde İslâmlardan alınmıştır. Uzun zamanlar şerefi Avrupalılara verilen bazı teknik icatların, hakikatte çok eski zamanlardan geldiği artık herkesçe bilinmektedir. Bunlardan bilhassa mühim olanlar, rakkamla, kâğıt, pusla, otomatik saat, barut ve matbaadır. 14 ve 15'inci asırlarda garpta birdenbire meydana çıkan bu mühim yenilikler eskiden beri bu asra, kendiliğinden uyanan bir keşif ve icat asrı gözü ile bakılmasına sebep oluyordu. Fakat bunların kökleri ve garba nasıl geçtikleri tetkik edilince mesele bütün ehemmiyetini kaybeder

Rakkamlar, ilk önce Hintliler tarafından kullanılmıştır. İlk İslâm riyazîleri, meselâ Harezmi buna "he-

sab-ı Hindî" diyordu Endülüs'te "hesab-ı gubarî" tabiri kullanıldı. Bunun esası bir dairenin amudî* iki kuturla bölünmesidir Daire sıfırı göstermek üzere kuturların muhtelif parçalarının alınması birden dokuza kadar adetlere delâlet ediyordu. Bu şekillerin az çok değişerek garba geçmesi Romalıların işaretleri yerine kullanılan bugünkü rakkamları meydana getirmişti.

Kâğıt, evvelâ Türkler arasında ve Çin'de kullanılmıştır. Fakat Türkler ve Çinliler kâğıdı ipekten yapıyorlardı. Kuteybe Semerkant'ı zaptettiği zaman orada kâğıt fabrikaları bulmuştu. Bundan pek az sonra 706'da Mekkeli Yusuf Amru ipek yerine pantukla kâğıt yapmaya başladı. İslâm memleketlerinde bu yeni şekil yayıldı. İkinci Henri zamanında bütün Avrupa'da Dımışk kâğıdından bahsediliyordu. 1270-1300 civarında kâğıt Avrupa'ya girmeye başladı. Orta zamanda Mısır'ın Araplar tarafından işgalinden dolayı papirüs çok azalmış olduğu için kitap yazmak fevkalâde güç idi. Çok defa eski kitapları silerek baştan yazıyorlardı. 14'üncü asırda kâğıdın Avrupa'ya girmesi neşriyatı birdenbire kolaylaştırdı.

Pusula da diğerleri gibi Çinlilerden Türklere, oradan Araplar vasıtasıyla Avrupa'ya geçmiştir. Pusulanın Gioja d'Amalfi tarafından Avrupa'da icat edilmiş olduğu hakkındaki rivayet tamamiyle yanlıştır. Endülüs vasıtasıyla geçtikten sonra islah edilmiş olması mümkündür.

Barut da Hristiyan milletler arasına ancak on dördüncü asırda girmiştir. Fransa'da ilk defa 1338'de kul-

lanıldı. İngilizler Crécy harbinden sekiz sene sonra ilk defa barutlu silah kullandılar. Halbuki İslâmlar bundan asırlarca evvel muhasaralarda barut kullanıyorlardı. Barutun garpta icat edildiği hakkındaki eski rivayetler de tamamiyle asılsızdır.

Matbaa, bir nevi iptidaî litografya halinde ilkönce Çinliler tarafından kullanılmıştır. Türkler vasıtasıyla Araplara geçtikten sonra, bir parça tekâmül etmiştir. Garplılar parçalara bölünmemiş tahtadan oyulmuş matbaayı Endülüs'ten öğrendiler. Gutenberg zamanında yalnızca harfler ayrı ayrı oyulmaya başlandı¹

*

* *

Umumî kanaate göre Mısır'ın İslâmlar tarafından zaptından sonra garpta papirüsün azalmış ve kitap yazmanın çok müşkül, hattâ bazen imkânsız bir hale girmiş olduğu kabul edilir. Bu hâdisenin bir dereceye kadar tesiri olsa bile, barbar istilâsı, Hristiyanlık taassubu, Yunan medeniyetinden habersizlik, menbaların zayıflığı, bu devirde Avrupa'nın fikir ve bilgi noktasından umumî düşkünlüğünü izah edecek hakikî sebeplerdir. Filhakika, Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinden biri sayılan Saint-Gall kütüphanesinde 860'ta ancak dört yüz kitap vardı. Fakat on ikinci asırda İslâmlarla temas neticesinde başlayan uyanış hareketi birdenbire neşri-

¹ Viardot'un evvelce zikredilen kitabı; Wartbourg'un Fransızca'nın tekâmülü hakkındaki eseri; Gibbon'un *Roma tarihi*, Akyiğit Musa Bey'in *Garp medeniyetine bir nazar*'ı ilâh

yatı arttırdı: Bu asrın sonlarına doğru Saint Vincent de Laon kütüphanesinde on bir bin kitap bulunuyordu.

İslâmlarla temastan önce orta zaman garp kütüphanelerinde bulunan eserler müellif ve nevi itibariyle de çok fakirdi: meselâ Saint-Gall kütüphanesinde felsefe namına Apulée'nin kitapları; İsidore ve Cassiodore'un kitapları; Boèce'in birkaç eseri, on birinci asırdan itibaren bu zatın mantık kitapları bulunuyordu. Bu izahat bize o zamanki garp fikrî ufkunun ne derece dar olduğunu göstermeğe kâfidir. Her türlü ilmî araştırma vasıtasından mahrum olan bu devirde garp tefekkürünün yegâne silâhı mücerret ve kelimeci (dialectique) (münazara) idi; çok dar ve realite ile alâkasız meseleler etrafında asırlarca süren bu neticesiz, boş münakaşalar işte bundan ileri geliyordu. Halbuki aynı asırlarda şarkta Farabî, İbni Sinâ, Razî, Nasîr Tusî gibi müspet ilimler ve felsefe sahasında çok feyizli araştırmalar yapmış olan büyük mütefekkirler yetişmiş bulunuyordu. İslâm medeniyetinin fikir seviyesi itibariyle bu ölçülmez yüksekliğini, bizzat garplılar artık yavaş yavaş görmeye başlıyorlardı.

On birinci asır sonlarında Avrupa'da Şarka karşı âlâka uyandı: Haçlı seferleri, Endülüs ve Sicilya medreseleri, nüfus kesafeti ve dahili temerküz* karşısında eski garp mektep ve ilim sisteminin kifayetsizliği İslâm âlemiyle temas etmeyi ve genişlemeyi zarurî kılıyordu. İlk defa rahipler arasında Fransa'da ve bilhassa Nor-

mandiya'da ilk ilim hareketleri inkişaf etti:² Fransa kralı Hugue Capet hanedanından Robert, Gilbert'e talebelik yapmış olup ilim ve âlim dostu diye tanınıyordu. Cenubî İtalya'yı, Calabria ve Sicilia'yı istilâ ettiği zaman İtalya medreselerini görerek oradan birçok şeyler nakletti. Bu suretle Sicilya ve Napoli medreseleri İslâm ilminin Garba sokulması için bir geçit vazifesini gördü.

Birinci safhada: İtalya, İspanya ve cenubî Fransa'dan birçok kimselerin İslâm medreselerinde tahsile geldiklerini görüyoruz: Riyaziyat, felsefe, tıp ve felekiyat* tahsil eden talebeler bir müddet sonra yeni açılacak ilk garp üniversitelerinin profesör namzetleri oldular.

İkinci safhada: Cenubî Avrupa'da İslâm medreselerini taklit ederek ilk üniversitelerin kurulduğunu görüyoruz. Binaların mimarî tarzı, ders programları, tedris usulleri tamamiyle medreselerin taklidi idi. İlk defa Napoli krallığında Salerno medresesini kurdular. Diğer garp milletlerinden tahsil için buraya talebe gönderiyorlardı. Burada okutulan ilimler gramer, beyan (retorik), mantık, hesap, musiki, hendese ve felekiyat idi. Salerno vasıtasıyla İslâm medreselerinden İtalya'ya Aristo'nun eserleri ve şerhleri girmeye başladı. Sicilya kralı

² Avrupa'daki uyanış hareketinin zahiri sebebi olarak Hristiyanlık hislerinin kuvvetlenmesini de gösteriyorlar. Vakıa ehli saliplerle onu takip eden asırlarda garpta Hristiyanlık heyecanı çok yüksekti. Benedikten gibi bazı tarikatların Arapça öğrenerek İslâm ve Yunan ilmini nakletmek hususunda gösterdikleri gayret buradan geliyor. Fakat hakikatte bu dinî taşkınlığın asıl sebeplerini garp cemiyetinin maddî kesafetleşmesinde; kendine yeni mahreçler bulmaya mecbur olmasında aramalıdır.

İkinci Frederik ilimleri himayesiyle meşhurdu Napoli medresesini kurdurdu Aristo'nun eserlerini Arapçadan Latinceye tercüme ettirdi Zamanının bütün âlimlerini sarayına topladı İbni Seb'in ile felsefî muhabereye girdi³ Castille ve Lyon hükümdarı Onuncu Alphonse, İslâm eserlerini tetkik ettirmek suretiyle heyet cetvelleri yaptırdı Bu sırada Padoue, Napoli, Capua ve Toulouse'da, daha sonra Lyon'da mühim medreseler kuruluyordu.

Üçüncü safhada: Artık İslâm ilmi İtalya medreseleri vasıtasıyla Fransa'ya ve diğer garp memleketlerine sokulmaya başlamıştı. On üçüncü asır başlarında Boulogne ve Montpellier medreseleri kuruldu Biraz sonra Paris üniversitesi faaliyete başladı Bu asırda artık aynı model üzerinde Oxford, Cologne üniversiteleri teşekkül ederek yeni ilim İngiltere ve Almanya içlerine sokulmuştur

Yeni ilmin Garba bu üç safhada girişi, bir taraftan da büyük mütebahhirlerin* yetişmesine, bunların İslâm memleketlerine giderek şahsî etraflı tetkiklere koyulmasına sebep oldu Afrikalı Constantin, Adélard ilk defa bu araştırma işine girdiler. On birinci asrın sonlarında Kartaca'da doğan Constantin bütün şarkta seyahat etti. İslâm ve Yahudi âlimlerinin tıbbî eserlerinden başka, Hippokrates'in *Aphorisme*'leriyle, Calinos'un diğer iki kitabını Arapçadan tercüme etti. Yunan ilmi hakkındaki etraflı bilgi ilk defa bu tercümelerden sonra başladı On

³ Felsefe yılığı, II'nci ciltte Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın makalesine bakınız A. F. Mehren: *Correspondance philosophique d'Ibn Seb'in avec l'empereur Frédéric II* (1897) Florence

ikinci asrın başlarında Adélard de Bath Yunanistan'da ve İslâm memleketlerinde seyahatler yaptı Bilhassa ri-yaziyata dair eserler tercüme etti Öklides'in *Usul-ül-hendese*'sinden başka Elharezmi'nin heyet ve hesaba dair bütün eserlerini Latinceye nakletti. Eflâtun felsefe-sine karşı temayülü olan Adélard aynı zamanda Arap-çadan *Timéos*'u da tercüme etti. 1215'den sonra artık Arapçadan Latinceye ilim ve felsefe kitaplarının tercü-mesi garpta en mühim mesele halini aldı. On üç ve on dördüncü asırlarda inkişaf eden, Saint Thomas ve Al-bert le Grand ile başlayan felsefe hareketiyle, Rönesan-sı açan büyük âlim ve mütefekkirlerin yetişmesi bu ha-raretli tercüme ve nakiller sayesinde mümkün olmuş-tur

XVI

Garp Orta Zamanında tercüme ve tenkit

Yukardaki fasılda gördüğümüz Afrikalı Constantin ve Adélar'd'ın on birinci asır sonlarında başlayan tercüme-leri on ikinci asır içerisinde birdenbire inkişaf etti. Alain de Lille (vefatı 1203), Africanus tarafından tercüme edilmiş olan Nemesis'ün *De la Nature de l'homme* adlı eserini şerh etti. Arapçadan tercüme edilen eserlerle bazı mecmuâlar (kompendium) vücade getiriyordu. Hristiyan ilâhiyatı yanı başında okutulmakta olan yeni ilimler (trivium [nahiv, mantık, beyan]) ve (quadrivium [hendese, hesap, musiki, felekiyat]) olmak üzere yedi bilgiden teşekkül etmekte idi. Bütün bu bilgilerde Aristo, Öklides ve Batlamyos'a ait Arapça tercümeler ve şerhlere dayanılıyordu. Henüz Eflâtun diyalogları bilin-

miyordu. İslâmlar gibi *Timée* ile *Cumhuriyet*'ten başka eserlerini tanımıyorlardı.

Aristo'nun eserlerinden *Birinci analitikler*, *İkinci analitikler*, *Sofistlere reddiye*, *Topikler* 1125'de Arapçadan Latinceye nakledildi¹ Henüz Yunan feylesofunun diğer kitapları esaslı surette bilinmiyordu.

Tuleytule (Toledo)'de on ikinci asırda bir tercüme mektebi kuruldu. Burada ilkönce rahip Raymond'un tesiriyle (1125–1151) Arapçadan Latinceye *İkinci analitikler* Themistios'un şerhiyle beraber tercüme edildi. *Topikler*, *Sofistlere reddiye* de bunlardan sonra nakledildi Aynı mektepte Gerard de Cremona, rahip Raymond'den sonra çalışmaya başladı (vefatı: 1187). Aristot'dan *Météores*'u, *Physique*'i, *Du Ciel*, *De la Generatione et corruptione*'yi, Aristot'ya atfedilen malûm *apocryphe* eserleri: *Theologie*'yi, *De Causis*'i ilâh... tercüme etti. Bu iki gayretli mütercimden sonra bu mektepte Yunanca da öğretilmeye başladı Bu devirde bir de *Metafizik* tercüme edilmiştir (Yalnız M ve G kitapları eksiktir. Bunlar ancak 1270'de tercüme edilmiştir.) Aynı zamanda *Metafizik*'in bir de Arapçaya şerhi tercüme edilmiştir.

Bu suretle asıl Yunancadan tercümeleri başladı Çok defa Arapça tercümelerle Yunanca metinler karşılaştırılıyor böylece aradaki farklar meydana çıkarılıyordu. Bütün Yunan metinleri bulunamadığı için, bazan da Arapçaları ile tamamlanıyordu Henri de Brabant ilk defa bu asıl Yunancadan tercümeleri yapanlardandır. Robert de Moerbeke (1286–1315), Robert Grossetese,

¹ E Bréhier, *Histoire de la philosophie*

Mesinalı Bartholomeos Aristo'nun bir kısım eserini asıl Yunancadan tercüme ile Arapçalarıyla karşılaştırdılar. Bilhassa bu sırada İslâmların hiç tanımadıkları *Politique*'i tercüme ettiler

Diğer cihetten de doğrudan doğruya İslâm feylesof ve şarihlerinin, Yahudi feylesoflarının eserleri tercüme edilmekte idi: Böylece Garpta El-Kindî, Farabî, İbni Sînâ, İbni Cebirul, İbni Me'mun, âlimlerden Harezmi, El-Battanî, Razi, İbni Heysem, ilâh. nin birçok eserleri Latinceye nakledilmiş bulunuyordu 13'üncü asrın ortalarında *Organon* şerhi müstesna olmak üzere İbni Rüşd'ün bütün Aristo şerhleri Paris üniversitesince bilinmekte idi Halbuki 13'üncü asırda Eflâtun'dan ancak Araplar vasıtasıyla *Timeos* ve Yunancadan *Phedon* ve *Menon* tercüme edilmişti. Aynı asrın ikinci yarısında Sextus-Empiricus'un *Hypotyposes*'u tercüme edildi. Böylece yavaş yavaş İslâm feylesofları ve Aristo'nun fikri ufku dışarısına çıkılmaya başlanmıştı.

Orta zaman garp tercüme faaliyetinin en mühim simalarından birisi de Dominique Gundissalvi'dir Aristo ve Yeni Eflâtunculuk felsefeleri garpta ilk önce bazı iktifat* ve hulâsalar halinde yapıldı Bunu yapanların en büyüğü Gundissalvi'dir (vefatı: 1151). Ségovie'de ruhanî reis olan bu zat birçok tercümelerinden başka Farabî'nin felsefesini takip ve taklit eden *De Divisione philosophiae* adlı bir eser de yazdı: Burada an'anevi yedi bilgi sistemini bozarak onun yerine Aristo felsefesine uygun İslâm ansiklopedik tasnifini (yani fizik, riyaziyyat ve metafizik tasnifini) koydu. Tasnifinde ve ilimleri izahında tamamiyle Farabî'ye sadık kaldı. Garp âlemi için

çok yeni ve orijinal olan bu tasnif tarzı yeni üniversite-lerde uzun müddet tesir yapmıştır.

Gundissalvi aynı zamanda Gazalî'nin mütercimi idi. *Logica et philosophia Algazelis arabica* adlı eserde Gazalî felsefesini hulâsa olarak verdiği gibi diğer kitaplarında da Farabî ile Gazalî'nin nefis telakkilerinde uzlaştırma yapmaya çalıştı. Onun başladığı bu yolda daha sonra Guillaume d'Auvergne yürüdü. İslâm feylesoflarını *augustinisme* lehine tefsir etti. Ondan sonra bilhassa İbni Sinâ (Avicenne)'nin hemen bütün eserlerinin Latinceye tercümesinden sonra bu uzlaştırma gayretleri gittikçe çoğaldı. Roger Bacon ve Jean Peckam da bu yolu takip ettiler. Bunların temsil ettikleri felsefî an'ane üzerinde İbni Sinâ'nın tesiri çok büyüktü²

Aynı yolun üzerinde İbni Sinâ tesiriyle inkişaf eden diğer büyük bir feylesof da Albertus Magnus (1206-1280)'dur. Bu zat Aristo'nun eserlerinden çoğuna ait haşiyeler yazdı. *De Causis*'i şerhetti. Bütün eserlerinde İbni Sinâ'nın kuvvetli tesiri vardır. İbni Bâcce (Avempace)'nin eserleri üzerindeki derin tetkikleri Albertus'u İbni Sinâ ve Gazalî'ye sevketti. Aristo'yu İbni Rüşt'ün şerhleri vasıtasıyla okudu. Fakat Farabî-İbni Sinâ an'anesine daha çok bağlı kaldı³

İbni Sinâ'nın nefse dair kitaplarındaki "tabiat" kategorisi Albertus'da aynıyle "naturalia" olarak geçiyor İbni Sinâ'ya nazaran insanların "nefs-i âkıl"inde iki

² Et Gilson, *Les sources gréco-arabes de l'augustinisme avicennisant* (Arch. d'hist.-doct. médiévale, 1930)

³ B. Haneberg, *Zur Erkenntnislehre von İbn Sinâ und Albertus Magnus*, 1866 – 68

kuvve vardır: 1) Kuvve-i âmile, 2) kuvve-i âlime. Bu ikisinin mecmuuna akıl deniyor. Bunlardan biri aklî amelî, diğeri aklî nazari'dir. Fakat burada o tamamiyle Aristo'ya tabî olup muasır telâkkiden uzaktır. Aynı fikri Albertus'da da görüyoruz. Ona göre de bir *intellectu operativus* bir de *intellectu speculativus* vardır.

İbni Sinâ *İşârât*'da vasıtasız bilgi olan hads ile vasıtalı bilgi olan el-fikre'yi ayırıyor. Aynı tefrik Albertus'da da görülmektedir. Hasılı Saint Thomas'nın üstadı olan bu büyük orta zaman feylesofu, bütün İslâm menbalarından fakat bilhassa İbni Sinâ'dan müteessir olmuştur.

Garp orta zamanında Aristo'yu en iyi tetkik eden Saint Thomas Aquinas'dir (1227-1274). Aristo'nun eserinden büyük bir kısmına şerh yazdı. O zaman yapılmış olan bütün tercümeleri tetkik ve tenkit etti. Aristo'dan yaptığı şerhler şunlardır: *De Interpretatione*, *Sonuncu analitikler*, *Fizik*, *Metafizik* (12 kitabı), *Etik*, *De Anima*, *Météores*, *De Coelo et Mundo* (3-1'inci kitaplar). *De Generatione*, *Politik* (4-1. kitaplar). Bunlardan başka Boèce'in ilâhiyat kitaplarını, *De Causis*'i şerh etti İbni Rüşt'ün Aristo şerhlerini *Contra Averroistas* adlı bir eserde tenkit etti: İskender Afrodisi'nin şerhlerine hücum ederek yapılmış olan İbni Rüşt şerhlerini tenkit etmekle, Aristo'yu tekrar Hristiyanlık ve teslis fikirleriyle uzlaştırmak gayesini takip ediyordu. Bu hususta üstadı Albertus ile, dolayisiyle İbni Sinâ'nın fikirlerinden de istifade etmekte idi Saint Thomas "ukulü mütemeyyize" (les intelligibles séparés) meselesinde İbni

Rüşd ile İbni Sinâ'nın fikirlerini izah ve tenkit ettikten sonra kendi fikrini izah ediyordu.

Saint Thomas İslâm feylesoflarının Aristo hakkındaki bütün tahlillerinden istifade etti. Onların telifçilik yüzünden düştükleri tenakuzları meydana çıkardı. Aralarında yaptığı ince mukayeselerle onlara faik bir gözle bakmaya muvaffak oldu.

Aristo felsefesinin illetler nazariyesinde hâkim olan iki zıt esastan, yani gaî illetle muharrik illetten birincisi üzerinde durarak Aristo'yu bir nevi tabiatçılık (naturalisme) değil, fakat sun'îcilik (artificialisme) mânâsında tefsir etti.

Bu suretle eski Yunan feylesofunun dinî tefekkür ile uzlaştırılması yolunda Farabî ve İbni Sinâ'dan beri yapılan ve yarıda kalan birçok teşebbüsler ilk defa olarak muvaffakiyete ulaşıyordu.

13'üncü asır ortalarına doğru Paris üniversitesinin esaslı programı İbni Rüşd'ün bütün Aristo şerhlerini nakletmekti.

Bu zahmetli işle birçok mütercimler ve bilhassa Siger de Brabant meşgul oluyordu. Bu suretle asrın sonlarına doğru Avrupa'da kuvvetli bir İbni Rüşdcülük (averroïsme) cereyanı belirdi. Bu hareket, yukarda bahsettiğimiz İbni Sinâcılık cereyanı ile karşılaştı ve çarpışmaya mecbur oldu. İbni Sinâcılık, *augustinisme* ile uzlaşarak ve tekâmül ederek gördüğümüz gibi, bir Hristiyanlık felsefesi halini almıştı. Halbuki İbni Rüşdcülük Aristo'nun metnine sadık kalıyor, tenkit ve teevîl'den kaçmıyor; bu yüzden dinî felsefe ile tamamiyle barışamıyordu. Bundan dolayı iki cereyanın çarpışması adeta

ilk zaman ve orta zaman zihniyetleri arasındaki bir mücadeleyi temsil etmekte idi. Yalnız dikkat edilecek noktadır ki 13'üncü asrın sonlarına kadar dolduran ve nihayet İbni Sinâcılığın tekâmülünden doğmuş *thomisme* felsefesinin galebesiyle nihayetlenen bu fikir mücadelesi, garp orta zamanında İslâm felsefî an'anesinin ne kadar kuvvetle yaşadığını bize göstermeye kâfidir.

*

*

On üçüncü asırdaki tercüme ve şerh faaliyetinin mühim kollarından birisi de Oxford üstatlarıdır: Bunlardan ilk defa Alexandre Neckham (vefatı 1217) Aristo'nun *De Coelo*'siyle *De Anima*'sını İspanya'da dolaşan ve Arapça öğrenen dostu Alfred l'Anglais vasıtasıyla nakletti. Sahte bir Aristo eseri olan *De Vegetabilibus*'i; ve *Météores*'a süpleman olan *Liber De Congelatis*'i Arapçadan Latinceye tercüme etti. Hippokrates'in *Aphorisme*'leriyle Calinos'un *Art médical*'inden bahsetti.

Aynı mektepten Michel Scott (vefatı: 1235) Al-Patragius'un⁴ *Sphères des astronomes*'unu, İbni Rüşd ve İbni Sinâ'nın birçok eserlerini, Aristo'nun *Histoire des Animaux*'sunu, Arapçadan Latinceye tercüme etmiş, bu sonuncusunu Sicilya kralı İkinci Frederik'e ithaf etmiştir. Dante bu hey'etşinası* cehennemde tasvir etmektedir.

Oxford mektebinin mühim simalarından birisi de, bu üniversitenin reisi olan Robert Grosseteste'dir (vefa-

⁴ ابن بطرح

tı 1253) Baur tarafından tab'edilen yirmi dokuz kitap-tan mürekkep kataloğunun içerisinde birçok mühim tercümeler ve iktitaflar* vardır. Robert evvelce Aristo ve Batlamyos'dan yapılmış olan tercümeleleri tetkik ve tenkit etti. İlmî araştırmalarında eski metinlere sadık kalan *thomisme*'e muhalefet etti. Bu suretle bütün Ox-ford üstatları gibi, eski Yunan ve İslâm ilmine karşı gösterdiği hararetle alâkasiyle doğrudan doğruya tabiat ilimlerine karşı alâkayı kuvvetlendirerek İngiliz ampi-rizmini hazırladı⁵

Oxford'cuların en mühimi Roger Bacon'dır (1210-1277). Lisan, riyaziye, tabiat ilimleri tetkikine hararetle kendini vermiş olan bu büyük mütefekkir orta zaman-da bir nevi sihirbaz ve *occultiste* gibi tanınmış ve bu yüzden mahkûm olmuştur. Hem yeni devri açan Fran-cis Bacon'ın büyük babası, hem de İngiliz ampirizmini kuranlardan biri olan Roger Bacon'da bütün Yunan tıb-bı, İslâm âlimi ile feylesofları ve bilhassa Razî (Alrazes) büyük tesir yapmıştı: Tecrübe (*experimentum*) kelimesi onun ilmî ve sıhrî araştırmalarına sıkıdan sıkıya bağlı idi⁶ İbni Rüşd ve İbni Sinâ cereyanları Fransız rasyona-lizminin köklerini hazırladığı gibi, İslâm tabiatçıları va-sıtasıyla tanınan Yunan âlimleri ve bilhassa Razî'nin felsefesi de İngiliz ampirizmi üzerinde müessir oldu

*

⁵ Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie* t I, fasc III (p 695)

⁶ E. Brehier, aynı eser (p 693)

Tercüme devrinin Polonya'da yetiştirdiği en tanınmış sima Witelo'dur (doğumu 1230). Memleketinde yetiştikten sonra İtalya'da yerleşti Saint Thomas ve Moerbeke'nin dostu idi. Bu zatın ricası üzerine Yunan ri-yazîlerine ait mühim bir iktifat* yazdı: *Perspectiva* adını verdiği bu eserde Öklides'in eserlerinden, Apolloni-us'dan, Batlamyos'un *Optique*'inden ve bilhassa İbni Heysem (Alhazen)'in *Optique*'inden mühim parçalar aldı. Bunlardan bir kısmı evvelce Arapçadan Latinceye tercüme edilmişti. Bir kısmının tercümelerini doğrudan doğruya kendisi yaptı⁷

Garp orta zamanında, eski Yunan ve İslâm âlimleri tercüme ve nakledilmekle kalmadı. Bir kısmını yukarda da zikrettiğimiz gibi bunlardan başlıcalarına ait mühim şerhler yazıldı. Bu suretle eski Yunan ve İslâm şerhleri tenkit ediliyor ve yeni görüşlere giriliyordu. 13-14'üncü asırlarda en fazla şerh edilen Aristo idi. Henüz ilim sahasında araştırılmalara girilemediği için yalnızca eski üstatların eserleri takip ediliyordu. Fakat felsefede din ile akli uzlaştırmak arzuları, diyalektik bir usul ile yeni şerhler yapmaya kâfi geliyordu. Garplılar bu devirde Aristo'ya ait eski Yunan şerhlerinde Alexandre d'Aphrodise'i (ikinci asır), Porphyre'i (üçüncü asır), Themistios'u (dördüncü asır), Ammonius'u (beşinci asır), Philopon ve Simplicius'ü (altıncı asır) Arapça tercümeleri vasıtasıyla öğrenmişlerdi.

İslâm feylesoflarının şerhlerinden El-Kindî'yi (dokuzuncu asır), Farabî'yi (onuncu asır), Gazalî ve İbni

⁷ E. Bréhier, aynı eser (p 699)

Sinâ'yı (on birinci asır) ve bilhassa en tam olarak İbni Rüşd'ü (on ikinci asır) biliyorlardı. Bu sonuncusunun el yazısıyle birçok Latince tercümeleri garp kütüphanelerinde saklanmaktadır. Bunlar 1840'dan itibaren Garpta tab edilmiştir⁸

Orta zamanda Latince şerhler bu iki esas üzerine dayanarak vücade gelmiştir. Bunların karakteri Aristo felsefesini Hristiyanlıkla uzlaştırmaktır. Bu tesbiti bir kısmı tamamiyle rasyonalist bir görüşle yapmakta ve bir kısmı Saint Augustin'in irrasyonalizmine başvurmakta, bir kısmı da Hristiyanlık veya Aristo tarafını tutarak uzlaştırma imkânsızlığını göstermektedirler.

Latince ilk şerh altıncı asırda Boèce'e isnat edilen, fakat şüpheli olan şerhtir. Bundan sonra da on üçüncü asra kadar hiç bir hareket görülüyor. Bu uyuşukluk devrinden sonra Arapçadan yapılan esaslı tercümelerle tekrar şerh faaliyeti canlandı. Bu asır içerisinde Vincent de Beauvais'nin, Albertus Magnus'un, Saint Thomas'nın şerhleri görülüyor. Bunlardan şüphesiz ki en mühimi sonuncusunun şerhleridir. On dördüncü asır başlarında İngiliz feylesofu Duns Scott'un şerhleri vardır. Orta zamanın Aristo'ya dair tanınmış son şerhi on yedinci asır başlarına yetişen Sylvester Maurus'e aittir.

On dört ve on beşinci asırlarda garp üniversitelerinde büyük bir tekâmül görülüyor. Yeni ilmi ve felsefi araştırmalar yavaş yavaş kendilerini eski medrese

⁸ Bu tab'edilen tercümeler hakkında dağınık olarak bütün menbalarda, fakat bilhassa şu eserde izahat vardır: Victor Chauvin: *Bibliographies des ouvrages arabes ou relatif aux arabes, publiés dans l'Europe chrétienne*. Liège (1892-1922), 12 vols

an'anelerine *imposer* ediyorlardı. Programlarda aslî değişmeler oluyor; bir taraftan da bu değişmelere karşı mukavemet eden medreselere dışarda kuvvetli hücumlar ve tenkitler başlıyordu.

Öklides, Calinos ve Batlamyos'un hemen bütün eserleri bu asırlarda tercüme edilmişti. Bundan sonraki fasılda tafsilâtını göreceğimiz bu ilmî tercümeler sayesinde artık tecrübî ve müspet sahaya girilmeye başlamıştı. 13-14'üncü asırların sırf dinî ve cedelci* olan zihniyetine karşı umumî bir muhaliflik ruhu uyanmaya başladı. Bir taraftan da Eflâtun tercümeleri gittikçe çoğalıyordu. Arapça tercümelerin kifayetsizliğinden dolayı uyanmış olan Helenizm merakı gittikçe kuvvetlenerek nihayet on beşinci asırda diğerinin yerini tutacak dereceye geldi.

Bundan dolayı on beşinci asır "İslamisme"e karşı Helenizmin, Aristoculuğa karşı Eflâtunculuğun, cedelciliğe karşı tecrübe zihniyetinin çıktığı ve gittikçe onlara üstün gelmeye başladığı asırdır. İşte Rönesansı açan bu aksülâmeldir*. Yalnız unutmamak lâzımdır ki bu aksülâmel de, yine bu uzun tercüme ve şerh faaliyetinin içinden onun zaruri neticesi olarak doğmuştur.

Tercüme faaliyetinin doğurduğu araştırmalara karşı muhaliflik iki membadan geliyordu: Birisi eski Yunan ilmini, Hristiyan itikatları için tehlikeli gören kiliseden; diğeri de Eflâtunculuk ve ilim zihniyetinin Aristo felsefesine karşı hücumlarından.

Papalar Bacon ve Duns Scott gibi nominalist feylesofları mahkûm ediyorlardı. 1346'da Nicolas d'Autrecourt mahkûm edildi. Paris'te İbni Rüşdcülerin aleyhin-

de takibat başladı. Eserleri toplattırıldı; kendileri mahkûm edildi. Bu meseleyi izah edebilmek için bir parça daha evvellere dönmek lâzımdır:

Paris üniversitesi büyük garp medreselerinin en eskisidir. 1200 tarihinde muhtelif şubelerin hoca ve talebeleri toplanarak üniversiteyi kurdular. İlk senelerinden itibaren Aristo metinleri ve onun Arapça şerhlerinin tercümesiyle uğraşmaya koyuldu. Bunları tamamlamak üzere İstanbul'dan gönderilen Yunanca bir *Metafizik* nüshası da doğrudan doğruya tercüme edildi. O zaman bu büyük hareketin başında Paris'te Gillaume d'Auxerre ve Philip de Grève gibi üstatlar vardı. Gillaume d'Auvergne Aristo'nun *Fizik*'ine kıymet vererek, İbni Cebriol ile meşgul olmuş, İbni Sinâ ve İbni Rüşd'ü tenkit etmişti. Bilgi nazariyesi itibariyle Aristo'nun mefhumculuğuna (conceptualisme) yaklaştı. 1215'de Aristo'nun *Organon*'u tedris ediliyordu. Fakat metafizik ve fizik kitapları ile tabiat ilimlerine ait olan eserleri men edilmişti. Aristo eserlerinin Paris'te tedrisi men edildiği sırada Toulouse'da müsaade ediliyordu. Bu şehrin üstatları da bu müsaadeden büyük bir nispette istifade etmekte idiler.

Aristo *Fizik*'i mahdutluğuna rağmen, yegâne mazbut ve sistematik fizik idi. İlk defa olarak orta zaman âlimleri tabiat hâdiselerinin tam bir izahı karşısında bulunuyorlardı.

1231 Nisan 13'ünden itibaren Papa Dokuzuncu Grégoire, Aristo'nun tedrisi aleyhindeki kararını tecdit* ediyordu., Aristo'nun *Fizik*'ini okutmak memnudu*. Ancak sansürden geçtikten ve hataları düzeltildikten

sonra bırakılabilecekti On gün sonra Papa bir nevi komisyon yaptırarak buraya Gillaume d'Auxerre'i de aldı. Bu komisyon, kararı bir parça değiştirdi.

Bu devirden sonra, doğrusu, yeniden Aristo'nun fizik ve metafizik hakkındaki yazıları her tarafa yayılmaya başladı.

İyice anlaşılamayan sebeplerden dolayı Papa Dördüncü Innocent men kararını 1245'de Toulouse üniversitesine de teşmil* etti 1263'de Dördüncü Urbain bu eski kararı yenileştirdi ise de, bu kararlara rağmen yine tercüme ve şerhler muhtelif muhitlerde yapılmakta devam ediyordu Nihayet fiilen bütün bu kararlar hükümsüz kaldı Tenkit ve tashih şeklindeki çalışmalar çok ilerliyordu Doğrudan doğruya Yunanca metinden yapılan tercümeler (yukarıda gördüğümüz Moerbeke gibi) Arapçadan yapılan tercümeleri tamamlıyordu

On dördüncü asırda papaların felsefî araştırmalara karşı takibatı tekrar canlandı. Fakat bu sefer daha ziyade tabiat ilimlerine ait tetkiklere dayanan tecrübeciler ve nominalistler bu hücumu uğruyorlardı Aristo felsefesi artık kilise ile uzlaşmış addedilerek hücumdan kurtuluyordu. Fakat onun yerine ilmî araştırmalar münecimlik, sihirbazlık ve bilhassa müşriklik (paganisme) itihamlarıyla takibe uğruyordu.

Başta İbni Rüşd şerhleri olduğu halde bütün İslâm eserleri, bir taraftan garp münevverleri tarafından hararetle karşılanırken bir taraftan da bu tarzda dinî ve siyasi şiddetli takiplere uğramıştır Bunlardan birincisi Endülüs'ün İspanyollar tarafından zaptı sıralarındaki mühim hâdisedir Ximènez tarafından Gırnata (Grena-

de) meydanlarında seksen bin kitap yaktırıldı. Bu suretle bütün Endülüs eserleriyle beraber İbni Rüşd'ün Arapça asıllarından pek çoğu kayboldu. Çok şükür ki bunlardan bir kısmı Mağrip'te yazılmış veya toplanmış olup daha önceden başlayarak on ikinci asra kadar ağır ağır Yahudiler tarafından nakledilmiştir⁹

Arapçadan Latinceye yapılan tercümeler on beş ve on altıncı asırlarda tab'edilmeye başladı. Bunlar en ziyade Venedik ve Padova'da basılıyordu. İbni Rüşd'ün tercümeleleri ise ancak 1859'da J. Müller'in nezareti altında Münih'de basılmaya başlamıştır.

*

Aristo'ya karşı hücum ve tenkitler on altıncı asırda başladı. On beşinci asırda henüz Aristo'nun bütün Yunan ve İslâm ilmini toplayan saygılı tesiri sürüp gidiyordu. Dante, *Monarchie* adlı eserinde olduğu kadar *Divina Comedia*'sında da Aristocu zihniyete tamamiyle bağlı idi. Cesalpin, *Questions péripatéticiens*'de bu tesiri devam ettirdi. Padova mektebinden Pomponazzi insanın kâinat içindeki mevkii mes'elesine Aristo'ya dayanarak cevap veriyordu. On altıncı asır başlarında İbni Rüşdcülük tekrar canlandı. Jerôme Cardan (1501–1576) ile Cremonini (1550–1631) bu hareketi temsil ettiler. Fakat bütün bu mukavemetlere rağmen tenkit ve hücumlar da gittikçe kuvvetlenmekte ve yayılmakta idi.

⁹ E. Renan, *Averroès et l'averroïsme*

Pétrarque, Kendimin ve daha birçoklarının cehaletine dair adlı polemiginde Hristiyanlığa ve Eflâtun felsefesine dayanarak Aristocularda ve bilhassa Aristo mukallitlerine hücum ediyordu¹⁰ Nicolas de Cusa, Eflâtunculuğu Aristo'ya karşı canlandırması itibariyle Rönesansın ileri gelen mütefekkirlerinden sayılır İtalya'da Patrizzi Aristo felsefesinin mantıkçı ve skolastik tefsirlerine hücum ediyor; Fransa'da Montaigne, medrese mantığına karşı şüphecilikle yaptığı hücumlarında aynı rolü oynuyordu. Rabelais, *Gargantua*'sında Aristocu dogmatik "üstadı sani"nin mükemmel bir hicvini yapıyordu ki, sonradan bu parça Molière'in *Mariage forcè*'sine ve oradan Ahmet Vefik Paşa'nın *Zor nikâh*'ına geçmiştir.

Mezhep mücadelelerinin kuvvetlenmesi, dinî taassubun artması da başka bir yoldan Aristoculuğa hücum için bir vesile oluyordu. Bu yoldan hareket edenler Aristo'nun kuru mantığını, yaratış ve tabiat üzerinde iradî müdahaleyi inkâr eden metafiziğini hakiki dinî zihniyete tamamiyle muhalif görüyorlardı. Bu tarzda tenkit yapanların başında Ramus diye meşhur olan Pierre de la Ramée gelir (1515–1572) *Aristotelica animadversione* adlı eseriyle bu mücadeleye kapı açan Ramus muhtelif polemiklerinde ve Collège de France'daki derslerinde şiddetli hücumlarına devam etti. Karşısında yeni İbni Rüşdcülerle Padova mektebini buldu. Birinci François Ramus'un külliyyatını menetti. Sonradan İkinci Henri tarafından memnuiyet* kaldırıldı ise de Ramus, Saint-Barthélémy gecesinden iki gün sonra katledildi. On yedinci asırda bu tenkitler bilhassa Almanya'da çok hararetle karşılanmıştır.

¹⁰ Pétrarque, *Sur ma propre ignorance et celle de beaucoup d'autres*.
Trad Juliette Bertrand, 1929

Aristo'ya karşı muhalefetin diğer bir yolu da müspet ilim araştırmaları idi. Yeni tetkikler ilerledikçe, kendiliğinden Aristo-Batlamyos kâinat sisteminin hataları meydana çıkıyordu. Fakat Saint Thomas'danberi kilise ile tamamen uyuşmuş olan Aristo felsefesi buna karşı beyhude mukavemetler yapıyordu. İlim tarihlerini esaslı bir surette meşgul eden cisimlerin hassaları, arzın hareketi, ilâh gibi meselelerden dolayı Copernic, Kepler, Galilée gibi âlimler kilisenin hücumuna uğradılar.

17'inci asırda ilmî araştırmaların neticeleri artık Aristoculuğu mukavemet edilmez bir hale getirmişti. Sırf bir kâinat sistemi olmak itibariyle Yunan ilminin terk edilmesi zarureti, aynı zamanda onun aklî prensipleri ve usullerine de hücumu davet etti. Bu suretle bir asır önce mantıkî hücumlarıyla Ramus'un ve tecrübeye ait fikirleriyle Léonard de Vinci'nin başlamış oldukları bu yolda şimdi materyalizmin yeni mümessili Gassendi ve yeni felsefeyi açanlardan Francis Bacon yürüdüler. Bütün bu tenkitleri toplayan ve yeni bir ilim usulünün kaideleriyle onları tamamlayan bu sonuncusudur. Yeni felsefedeki rolü üzerinde ne kadar şüphe edilirse edilsin tenkit devrinin en büyük siması olduğu muhakkaktır.

Francis Bacon, *Instauratio Magna* adıyla altı cilt üzerine yazmak istediği büyük eserini ikmal* edememiş olmakla beraber bunun birinci cildi olan *Novum Organum*'da Aristo'nun kıyas usulüne, ve surî* mantık'a hücum ettiği gibi, ikinci cildi olan *De Dignitate et augmentis scientiarum*'unda da tecrübe ve istikra üzerine kurulmuş yeni bir mantık'ın esaslarını va'zetmek teşebbüsüne girmiştir.

XVII

İslâm medeniyetinden Garba geçen eserler

Orta zamanda garplıların Latinceye tercüme ettikleri eski Yunan ve İslâm medeniyetine ait eserleri daha yakından tanımak için onların mütercimlere ve eserlere göre tahlilini yapmak lâzımdır. Bu faslı vücade getirmek için geçen asırdanberi Leclerc, Wüstenfeld, Jourdain, Renan, Steinschneider, Furlani, Miguel Asin Palacios, Pierre Bouyges, Bonald Campbell ilâh... gibi birçok mütercimlerin bu mevzu etrafında yaptıkları tetkiklerden istifade ettim. Bu mevzu henüz daha birçok oryantalistlerin alâkasını çekecek kadar işlenmeye müsaittir. Doğrudan doğruya ancak Latinciler tarafından tetkik edilecek olan bu mevzuu şimdiye kadar yapılmış tetkiklerden istifade ederek ikinci elden ortaya koymak, bu kitabın takip ettiği gayeye nazaran, kâfidir.

Arapçadan Latinceye yapılan nakilleri evvelâ mütercimlere göre tetkik edelim:

CONSTANTINUS AFRICANUS

Arapçadan ilk defa mühim tercümeler yapan garpli âlim, "Afrikalı" diye meşhur olan Constantinus'dur. On birinci asrın ilk dörtte birinde yeni Kartaca (Carthago)'da doğmuş, orada tıp ve felsefe tahsil etmiş olup, Endülüs'te şöhreti yayılan İslâm hekim ve feylesoflarının cazibesine kapılarak tetkikat için şarka seyahatler yapmıştı. Bu suretle Arapça öğrendi. Uzun müddet Bağdat'ta kaldı. Sonra Hint ve Habeşistan'a giderek Mısır yoluyla memleketine döndü. Bu uzun seyahatler esnasında bir şarklı kadar şarkı öğrendi. Bu sıralarda İbni Sinâ, El-Birunî, İbni Butlan yaşıyordu. Fakat Africanus eserlerinde onları zikretmediği için, kendileriyle temas edip etmediğini anlayamıyoruz. Vatanına döndükten biraz sonra tıp, sihir ve kimya ile meşgul olmaya başladı. İyi bilinmeyen bazı sebeplerden dolayı yerini değiştirerek 1060'da Napoli'ye merbut* ve orta zamanda üniversitesi ile meşhur olan Salerno şehrine yerleşti.

Constantinus seyahatten dönüşünde birçok Arapça ve eski Yunanca eserleri de beraberinde getirmişti. Bunlardan 76 kadarını Latinceye tercüme etti. Ayrıca tıbbâa ait bazı eserler de yazdı. Fakat onun şöhreti bilhassa tercümelerinden ileri geliyor. 1080 veya 1085 senesinde Kloster Monte Cassino civarında öldü.

Tabedilmiş eserleri arasında Arapçadan tercüme Hippokrates, Calinos, Razî (vefatı 923), İshak bin Süleyman (vefatı 932), Ali bin Abbas (vefatı 994), İbn ül-

Cezar (vefatı 1004), ilâh ye ait tıbbî ve felsefî mühim kitaplar vardır

Africanus'un Arapçadan tercüme ettiği eserlerinden en mühimleri şunlardır:

1. *Liber Pantegni Isaac israelite* Ali bin Abbas, (Kâmil-üs-sinaat-üt-tıbbiye)

3-4. *Liber dictarum universalium Liber dictarum particularium, etc*

8. *Hippocratis*

9-10. *Hippocratis*

11. *Techni Galeni* (Calinos)

12-13. *Abubecri filii Zachariae Rhasis* (Ebubekr ibni Zekeriya er-Razî)

14. *Terapeutica* (El-edviyet-ül-müfrede)

15. *De oculis* (Huneyn) — 16. *Megatechni* 17. *De Interioribu membris*.

ADELARDUS BATHONIENSIS

İngiliz Benedikten rahibi olan Adelard felsefî meselelerle meşgul olmuş ve Fransa, Almanya seyahatlerinde, bilhassa Tours ve Laon'daki manastırlarda yaptığı tetkiklerinde bunu daha derinleştirmişti. Eski Yunan ilim ve felsefesini hakkiyle öğrenmek için mutlaka Arapça bilmek ve İslâm felsefesini tetkik etmek lâzım geldiğini anladı. Arapça öğrenmeye başladı. Bunun için İspanya, Mısır'a seyahat etti. Bu seyahat on üçüncü asrın başlarına düşüyor. Dönüşünde felsefe, riyaziyat ve heyete dair çok mühim eserler tercüme etti. Garp uyanışı üzerinde en çok müessir olanlardan biridir.

1. Arapçadan bilhassa riyaziyata ve heyete ait eserleri tercüme etti. Sabit bin Kurre, İshak bin Huneyn,

Nasirüddin Tusî'nin eserleriyle meşgul oldu. Adelardus 1201—1273 aralarında yaşıyordu. Latince tercümelerinin elyazıları Glasgow kütüphanesinde (Haenel. Col. — 786)dir. Riyaziyeye ait eserleri:

Euclidis elementa ex arabica in Latinum translata par Adelardum ismi ile bir cilt teşkil edecek surette toplanmıştır

2 Ebû Ma'ser Cafer'in *El-Medhal*'ini *İsagocia* adıyla tercüme etti.

Japharis Mathematici in Astronomiam par Adelardum Bathoniensem ex Arabica sumpta (Catal. Mss. Angl. Iom. I P I pag. 80. Nr. 1669)

3 "Ziç Cafer" diye meşhur olan Ebû Ma'ser Cafer Harezmi'nin *Heyet-i levha*'sını tercüme etti:

Ezich el Kauresmi, i e Tabulae Chavaresmica per Ethelardum Bathoniensem ex Arabico Iraductae (Oxford, catal Mss. Angl. Nr. 4137).

Aynı eserin bir diğer nüshası da şudur:

Liber Ezichiafaris el Kauresmi per Adelardum Bathoniensem ex Arabico in latinum sumptus (Biblio Mazarine Nr, 1256).

İbni Hallekân, *Vefeyât-ül-âyan* adlı eserinde Ebû Cafer'in *El Medhal ve'l-zic* adlı eserini zikrediyor ki bunun iki kitaptan mürekkep olup ayrı ayrı tercüme edildiği görülüyor. Bu eser de Horasanî unvanı ile zikredilmektedir.

JOANNES OCREATUS

Bu zat *Euclidis elementaria*'yı tam olarak ilk defa Arapçadan Latinceye tercüme etmiştir. Hayatı ve başka eserleri tamamiyle malûm değildir.

STEPHANUS

Stephanus, asıl Antakyalıdır. Komşuluğu dolayısıyla, kolaylıkla Arapça öğrenmiş ve erkenden İslâm felsefesine ve ilmine ait eserleri tetkike başlamıştı. Sonradan garba (İspanya ve İtalya'ya) giderek götürdüğü ve bir kısmını tercüme ettiği eserleri neşretti. Tam olarak Ali bin Abbas'ın tıbbî eserlerini Latinceye tercüme etti. Ayrıca bu eserlerden bir kısmına ait Constantinus'un da tercümesi vardı. Fakat bu ilk tercümeden Stephanus'un haberi yoktu. Bu koleksiyonun Arapçası *Kâmil-üs-sinaat-üt-tıbbiye* unvanını taşıyordu. Latince tercümesinin başında şu isim vardı:

Liber completus artis medicinae qui dicitur regalis dispositio hali filii abbas, discipulus abimeher moysi filii sejar edidit (Feller, p. 249-31).

Latince elyazısı Leipzig'de, ikinci kısmı Paris'tedir.

JOHANNES HISPANUS

Bu zat Garp uyanışının en büyük mütercimlerindendir. Onun sayesinde İslâm ve Yunan ilmine nüfuz etmek mümkün olmuş, İbni Sinâ Garpta esaslı bir surette tanınmaya başlamıştır. Muhtelif eserlerde bu zatın adı Hispaniensis, İspanensis veya Hispalensis diye geçmektedir. Aslen Eşbiliye (Sevilya)'lidir. Fakat hayatının büyük bir kısmını Luna'da geçirdi. Bundan dolayı kendisine Lunensis de diyorlardı. Ailesi Yahudi idi. Babasının adı İbni Davud (Abendehut) olduğu görülür. Bu hâdise çok defa iki ismin ayrı ayrı adamlara ait olduğu zannını uyandırmıştır. Arapçadan heyet ve müneccim-

liğe dair birçok eserler tercüme etti. Fakat en mühim tercümeleri felsefî eserlerdi

1. İlk eseri Toledo reis-i ruhanîsi Raimundus'un teklifi üzerine Gundissalvi ile birlikte yaptığı İbni Sinâ'nın *Kitab-ün-nefs* (De Anima) tercümesidir. Bu eserde Hispanus Yahudice ismi olan Joannedus Abendehut İsrailita adını kullanmıştır:

Avicenna opus de anima. Hapiae per Anton de Carceno. (Oxford Cod. 1012, 2. ve: Leiden Cod. 1466) Bunu Jourdain zikrediyor

2. İbni Sinâ'nın *Kitab-üş-şifa*'sı ile fiziğe ait olan *Re-sail-ül-hikme ve't-tabiiyat*'ı, *Kitab-ün-nefs*'i, *Metafizik* veya *Felsefet-ül-ulâ*, *Kitab-üs-sema-ve'l-âlem*'in tercümelerinden ibaret olan büyük bir koleksiyon da Hispalensis'e aittir. Mütercim bu eserleri (Opera) Mecmua ismi altında toplamıştır. Onlar ilk defa 1495'de, sonra 1500 ve 1508'de Venedik'te tabedilmiştir. Bu koleksiyon 1495'te Venedik'te şu isim altında tabedilmiştir:

Avicenna peripatetisi philosophi, ad medicorum primi, opera in lucem redacta, etc – Bu ciltte şu eserler bulunuyordu:

1) *Logika*, 2) *Sufficientia* (*Kitab-üş-şifa*), *De Cælo et Mundo* (*Kitab-üs-sema ve'l-âlem*) 4) *De Anima*, 5) *De Animalibus*, 6) *De Intelligentiis*, 7) *Alpharabius De intelligentii*, 8) *Philosophia prima*

İbni Sinâ'nın *Mantık*'ı Latincesinden Fransızcaya Vathier tarafından 1658'de tercüme ve Paris'te tabedilmiştir. İbni Sinâ'nın manzum diğer bir mantık kitabı da Schmœlders tarafından *Documentia philosophia arabum* koleksiyonu içerisinde tabedilmiştir

3. Farabî'den yine Gundissalvi ile birlikte *De Divisione philosophiae* içinde (tab'ı: Paris, 1636) *De Scientiis*'i tercüme etti.

4. Mehmet İbni Kesir ül-Ferganî'nin heyete dair mühim bir eserini tercüme etti. Bu eser şu isimle Oxford kütüphanesinde bulunmaktadır:

Perfectus est liber Alfaragani in scientia astrorum et radicibus morum celestium interpretatus a Johanne Hispaniensi atque Limensi (Lunensi) est XX. die V. mensis anni Arabum quin. gentesimi (Oxford, Col. Corp. Nr. 224,2)

5. Batlamyos'un heyete ait yüz vecizeden ibaret *Kitab-üs-semere* adlı eserini *Ptolemaei centiloquium* adı ile Latinceye tercüme etmiştir. Arapça aslı Escorial kütüphanesinde (Cod. 1824, 2)dir. İhtimâl ki Nasirüddin Tusî'ye ait olan Farisî bir de şerhi vardır. Latince tercüme nüshası Oxford kütüphanesindedir (Catal. Bib. Pars. I. 931)

6. Hispanus, bir de Gazalî'nin *Makasid-ül-felâsife*'sinden mantık, metafizik ve fizik'e ait üç faslı Latinceye tercüme etti. Bu eser *Logika et philosophia al-Gazalis* adıyla neşredilmiş ve Gundissalvi'nin Gazalî'ye ait tercüme ve iktibaslarıyla beraber bu büyük İslâm feylesofunun Garpta tanınmasına hizmet etmiştir.

7. Hispanus'un müneccimlik, heyet ve riyaziyeyle dair olan tercümeleri daha çoktur. Müellifi meçhul olan *El-Medhal ilâ ilm-i ahkâm-ün-nücum* adlı eseri *Introductio ad scientiam judiorum astrorum* (Oxford, 272–294) ismiyle Latinceye tercüme etti.

8. *Kitab-ül-karanât – Liber conjunctionum siderum* (Oxford, Catal. Nr. 1030) Bu eser İbni Ebi Useybia ve Kâ-

tip Çelebi'nin *Keşfüzzunun*'u tarafından zikredilmektedir

9. *Flores astrologia*, yahut, *Flores de judiciis astrorum* (Paris, 7198) (Oxford, Nr 259, 8)

10 El-Kabızî'nin *El-Medhal fi ilm-in-nücum* adlı eserini tercüme etti Yakut ül-Hamevî'nin *Mu'cim ül-Büldan*'ında El-Kabiz ismini zikrediyor Asıl adı Ebubekr Abdülâziz bin Osman bin el-Kabızî'dir. Seyfüddevle bin Hamdan zamanında yaşamıştır Farabî'nin muasırıdır (vefatı 356, milâdî 967). Eserin Latince tercümesi üzerinde şu unvan vardır: *Alcabitius* (veya *Alchabitus*) *Astronomi jüdicari principiae tractacu, etc.*

11 Oronce Fine tarafından yapılmış aynı eserin bir de Fransızca tercümesi vardır

12. Kosta bin Luka'nın *Kitab-ül-fark beynen nefis ver-ruh* adlı eserini tercüme etti.

Differentia inter animam et spiritum. Johannes Hispanensis ex arabico in latinum reverendo (Jourdain, p. 117).

13. Sabit bin Kurre'nin müneccimliğe dair bir eserini Arapçadan Latinceye şu adla tercüme etti:

Liber de imaginibus translatus (Paris, Cod. 7282, 4 160204).

14. Ebû Kasım Müslime bin Ahmed ül-Mecrîfî'den de orta zamanda çok meşhur olan müneccimliğe ait bir eser tercüme etti. Bu zatın *Gayet-ül-hakim ve ehakkun neticeteyn bittakdim* adında bir eseri olup 1933'de Leipzig'de H. Ritter tarafından *Das Ziel des Weisen* adıyla Arapça olarak tabedilmiştir Hispanus tarafından Latinceye tercüme edilen eser şu unvanı taşımaktadır.

Tractatulus de astrolabia ex arabico in latinum (Paris, Cod 7292, 14)

Arapça aslının bir nüshası Escorial kütüphanesinde (Cod, 967, 3).

15 *Ahkâm-ül-karanât ve mümazecat* adlı Kâtip Çelebi tarafından zikredilen eserin Latince tercümesi şudur.

Epistola in rebus eclipsis lunae et solis conjunctionibus planetarum, revolutionibus (Paris, Cod 7016 A, 2. 7307, 4).

16 *Liber Messahalla de receptione (planetarum) interpretatus a Joanne Ispalensi ex Arabico in latinum* (Oxford).

17 *Messahalae antiquissimi ac laudatissimi inter Arabes Astrologi*

18 El-Harezmi diye meşhur olan Mehmed bin Musa'nın hesaba ait eserini de şu adla tercüme etti:

Liber Algorismi de Practica Arismetica (Tabı: Roma, 1857)

19 *Epistola Aristotelis ad Alexandrum de Observatione corporis humani a Johanne Hispanensi translata*

20 Razi'nin *Sır-ül-esrar*'ını şu adla tercüme etti:

Secretum secretorum (Florenz, Bandini. I II p 84. Paris, 16170).

DOMINICUS GUNDISSALVI

Arapçadan Latinceye felsefî eserler tercüme etmiş olan üç Gundissalvi adı tanınmaktadır. Birincisinin ilk adı yoktur İkincisi Johannes'dir Üçüncüsü de burada bahsettiğimiz Dominicus G'dir. Asıl tercümeleriyle meşhur olan ve bütün orta zamanda Garp tercüme devrinde büyük bir iz bırakmış olan bu zattır. Evvelce

Yahudiden dönme olan J Abendehut İbni Sinâ'nın *De Anima*'sını tercüme etmiş ve iktibas suretiyle bir *Opera* meydana getirmişti. Fakat onun teşebbüsleri dağınık ve kifayetsizdi. O daha ziyade riyaziyat, ve müneccimlikle meşgul olmuştu. Asıl İbni Sinâ'yı Garba nakleden bu Gundissalvi'dir. Evvelce gördüğümüz gibi Ségovie'de reisi ruhanî olup İbni Sinâ, Farabî ve Gazalî ile meşgul oldu. Augustinisme felsefesine İslâm-Türk tefekkürünü aşlamak suretiyle onu canlandırdı. O yalnız mütercim değil, aynı zamanda kuvvetli bir mütefekkir idi. 1151'de vefat etti.

1. İbni Sinâ'nın metafiziğe ait olan *Necat*'ını tercüme etti.

Avicenna Metaphysicorum libri decem interprete Dominico Gondisalvo, Archidisceno Iholet De arabico in latinum (Paris, Cod. 6443, 1 16097)

Matbuu Venedik'te 1495'de basılan *Opera*'nın içinde şu adla çıkmıştır: *Prima philosophiae*

2. İbni Sinâ'nın *Resail-ül-hikme ve't-tabî'iyat*'ını tercüme etti.

Avicenna Physicorum libri quinque (Paris, Cod 6443, 2)

3. *Avicenna Liber de cælo et mundo* (Paris, 6443)

Farabî'nin *İhsa-ül-ulûm*'undan muktebes parçalarından ibaret şu meşhur tercümeyi vücade getirdi:

De Divisione philosophiae (Oxford, catal. Mss. Tom I part I. p 8)

5 Yine Gazalî'den *Liber philosophiae* (Paris, Cod 6552, 7)

6. İbni Sinâ'nın *Kitab-üş-şifa'*ının tercümesini yaptı: (Tab tarihleri: 1495, 1500, 1508) *Sufficientia*

PLATON İIBERTIINUS

Tivoli'de doğdu, İspanya'da yaşadı Orada Arapça ve İbranice öğrendi Riyaziyat ve heyete dair birçok eserleri tercüme etti. On ikinci asrın ilk yarısında neşriyat yaptı. Tercümelerinde birçok noksanlar olduğu için sonradan tashih ve tenkit edilmiştir. Zamanımıza kadar kalan başlıca tercümeleri şunlardır:

1 Mehmed bin Cabir bin Sinan ül-Harranî-ül-Battânî'den mühim tercümeler yaptı. Latince'eserlere göre bu zatın adı Acharani Albategni'dir Battân'da doğmuş ve Harran'da yerleşmiştir O civarda Rakka'da oturuyordu Zamanın meşhur heyetşinaslarından idi. Tetkikatını 264-306 aralarında yaptı. Bağdat seferinden dönüşte Elhızır kasrında 317 (Miladi 929)'de öldü. İslâm medeniyetinin birinci derecede heyetşinas ve riyazîlerinden değildi. Ebülvefa, Ahmet Hâsib, Harezmi, ilâh. ondan daha mühim şahsiyetlerdi Fakat garpta ilk önce bu Albategni tanındığı için diğer riyazîlere ait birçok buluşlar garpta ona izafe edilmiştir Platon'un ondan yaptığı tercüme şu ismi taşıyordu:

Albategnus de motu stellarum ex observationibus tum propriis tum Ptolemais omnia cum demonstrationibus Geometricis ex additionibus Joannis de Regiumente (Paris, Cod. 7266 Oxford)

2 *Theodisii Spherica*

3. *Ptolemaei Quadripartitum interprete*

4 Mansur bin İbrahim ismindeki İspanyalı bir Yahudi müneccimin halife El-Hakem'e ithaf ederek Arapça yazılmış bir eserini tercüme etti.

Capitula stellarum oblata regi magna saracensorum Alchacham ab Almansor astrolo filis Arahe Judei, etc de Arabico in latinum. (Paris, Cod. 7287 10.)

5. Ebû Ali ül-Hayyat'ın mühim eserlerini tercüme etti. Latince müellifin adı Abu Ali Alghihac diye yazılıdır. Bu Ebû Ali'den Kâtip Çelebi de bahsetmektedir. Eseri Latince şöyle başlıyor:

Albuhali Arabis astrologi antiquissimi, etc

6. El-Kasım ibn ül-Kasıd: *De Nativitatum revolutionibus* (Paris, Codex 7439, 4)

7 Ebu'l-Kasım Ahmed bin el-Ceffar. Kurtubalı meşhur bir riyazî ve heyetşinastır (400/Milâdî 1010 civarında) Platon'un ondan yapılmış bazı ufak tercümeleri vardır.

8. *Questione geomantiae Alkindi Arabici filii a Platon in latinum tanslata ex antique Manuscripti de Anno 1535*

9. *Sahib-üş-şurta (Savosarda)*. Bu eserden Steinschneider bahsetmektedir.

ROBERTIUS RETENENSIS

Retenensis İngiltere'de doğmuş; Fransa, İtalya, Dalmaçya, Yunanistan ve Suriye'de seyahat ettikten sonra Arapça öğrenmiş ve oradan İspanya'ya dönmüş; İspanya'da vefatına kadar Pamplona'da kalmıştır. Latince Kur'an tercümesi yapmıştır. Bu tercümenin başında şöyle yazılıdır:

Illustru gloriosoquae viro Petro Cluniacensi Ablate praecipiente suus

Angligena Robertus Retenensis *Librim istum translutik*

1 Kur'an tercümesi: *Muhammetis Saracenorum principis, ejusque successorum vitae doctrina ac ipse Alcoran*

2. Mehmet bin Cabir ül-Battanî'nin (Albategni) heyetine ait bazı eserlerini Latinceye tercüme etti

PEIRUS IOLETIANUS
PETRUS PICTAVIENSIS

Bu iki zatın isimleri malûmsa da eserlerinden pek az parçalar kalmıştır

HERMANNUS DALMAIA

1. İslâm akîdesi hakkında bir eser tercüme etti: *Incipit doctrina Mahumet.*

2. Hazreti Muhammed'in nesli hakkında bir eser tercüme etti: *De Generatione Mahumet et nutrilitura ejis.*

3. Kur'an tercüme etti: *Alcorani Epitomen Arabicam in latinam.*

RODOLFUS BRUGENSIS

Bruge'lü bir Fransızdır. Toulouse'da yaşadı. (1143 Milâdî) ve Batlamyos'un bütün Arapça eserleriyle meşgul olarak onlardan hulâsalar, iktibaslar, ilâh. yaptı. Bundan başka yukarda zikrettiğimiz Kurtube ahalisinden Ebu'l-Kasım Müslime bin Ahmet el-Mecrîfî'den bazı eserler tercüme etti Fakat onun eserlerinden büyük bir kısmı bulunamamaktadır

GERARDUS CREMONENSIS

Tercüme devrinin en mühim şahsiyetlerinden olan Gerardus Lombarya'da Cremone'de doğmuştur (1114) Felsefe ile meşgul oldu. Ve Yunan felsefesini Latinceye tercüme etmeye çalıştı. İslâmların ekseri Yunan müelliflerini Arapçaya tercüme etmiş olduklarını görerek, İtalya'da malûm olmayan bilhassa Batlamyos'un *Elmecesti* (Almagèste)'si gibi eserleri tercüme etmeye çalıştı. Tuleytule (Toledo)'ye gitti, orada Arapça öğrendi. Sonra bütün hayatını Yunan ve Arap eserlerinin Latinceye tercümesine hasretti ki bunların sayısı 76'yı buluyordu. Arapçadan Latinceye tercüme yapanların en büyüğü ve kudretlisi odur. Başlıca tercüme ettiği eserler şunlardır:

Diyalektik:

1 *Liber analiticorum posteriorum Aristotalis tractatus* (Paris, Cod. 14700, Jourdain).

2 *Liber commentarii Themistii supur posteriores analiticos tractatus* (Paris 16096)

3. *Liber Alfarabii de sillogismo* (Steinschneider).

Geometri:

4. *Liber Euclidis tractatus XV*

5. *Liber Theodosii de speris tractatus III*

6 *Liber Archimedis tractatus I*

7 *Liber de arcubus similibus tractatus.*

8. *Liber milei tractatus.*

9 *Liber Thebit de figura alchata tractata* (Sabit bin Kurre)

10 *Liber trium fratrum* – üç kardeş (Mehmet, Ahmet, Hasan), Musa bin Şakir'in oğulları olup büyükbabaları Beni Şakir idi. Hepsî Harezmi unvanını taşıyan

bu kardeşler riyazî ve heyetçi idiler

11. *Liber Hameti de proportione et proportionalitate* — Müellifi Ahmet'dir. *Kitab-ün-nisbe ve't-tenasüp*

12. *Liber judei super decimum Euclidis* Ebû Yusuf Razi'den tercümedir

13. *Liber Alchoarismi de iebra et almucabla tractatus*. Mehmet bin Musa-l-Harezmi'nin *Kitab-ül-cebr ve'l-mukabele*'sinin tercümesidir. Bu zat halife Me'mun zamanında yaşamıştır

14. *Liber de practica geometrie tr I*

15. *Liber amaritii super euclidem* Müellifi El-Nirizî'dir

16. *Liber datorum Euclidis* (Bunu Leclerc zikrediyor).

17. *Liber Tidei de speculus*

18. *Liber Alchindi de aspectibus*. — Elkindî'den

19. *Liber divisionum*.

20. *Liber carastonis* (Farastûm) Sabit bin Kurre'nin. *Astroloji*

21. *Liber Alfragani continens capitula XXX* Meşhur Türk Âlimlerinden El-Ferganî'nin eseridir.

22. *Liber almagesti* El-Mecestî tercümesi.

23. *Liber introductorius Ptolomei ad artem spericam*.

24. *Liber iebri tr IX* Müellifi Cabir bin Eflâh'dır

25. *Liber Messhala de orbe tractatus*

26. *Liber Theodosii de locis habitabilis* Bu eser, Kosta bin Luka'nın *Kitab-ül-mesakin*'inin tercümesidir.

27. *Liber esculegii* Kosta bin Luka'nın *Fi'l-metali*'inin Elkindî tarafından tashih edilmiş şeklinin tercümesidir.

28 *Liber Thebit de expositione nominum almagesta* Sabit bin Kurre'nin eseridir.

29 *Liber Thebit de motu accessionis et recessionis tr I*

30. *Liber autolici de spera mote tr I* Sabit bin Kurre'den tercümedir

31. *Liber tabularum Iahen cun regulis suis* Leclerc bu kelimeyi Cabir bin Eflâh diye okumuştı. Wüstenfeld bu kelime için Zarcalı olacaktır, diyor.

32. *Liber de crepusculis tr I* Bu eserin müellifi Ebû Ali bin Hasan ibni Heysem'dir. Evvelce bu büyük İslâm riyazî ve feylesofundan bahsetmiştik. Onun hakkında tafsilât İbni Ebi Usaybia'da ve Kâtip Çelebi'de vardır

Felsefe:

33 *Liber Aristotelis de expositione bonitaes pure*

34 *Liber Aristotelis de naturali auditu tractatus VIII*

35. *Liber Aristotelis de celi et mundi*

36. *Liber Aristotelis de causis proprietatum*

37 *Liber Aristotelis de generatione et corruptione*

38 *Liber Aristotelis de meteorum* (Jourdain'in baş tarafa bibliografyada zikrettiğimiz eserinde bu Aristo tercümeleri hakkında mufassal malûmat vardır.)

39 *Tractatus Alexandri Afrodisii de Tempore et alius de sensi* İshak bin Huneyn'den tercümedir

40 *Distinctis Alfarabii super librum Aristotelis de naturali auditu*

41. *Liber Alchindi de quinque essentiis* (İshak bin Yakub Elkindî).

42. *Liber Alfarabii de scientiis* (ihtimal Farabî'nin olacak)

43. *Liber İacub Alchindi de sompno et visione*

Fizik:

44. *Liber Galieni de elementis tr I*. (Breslau, Henschel)

45. *Expositiones Galenus super librum Ypocratis de regimine acutarum agritudinum*

46. *Liber de secretis Galenus tr I* (Hynayn filis Isaci) Huneyn İbni İshak

47. *Liber Galenus de complexionibus tr III*

48. *Liber Galenus de malicia diverse*

49. *Liber Galenus de simplici medicina*

50. *Liber Galenus de creticis diebus*

51. *Liber Galenus de crisi*

52. *Liber Galenus de expositione libri Ypocratis in pronosticatione*

53. *Liber veritatis Ypocratis*

54. *Liber Isaac de elementis tr III.*

55. *Liber Isaac de descriptione rerum et definitionibus earum et de differentia inter descriptionem et differentionem.* Ebû Bekr Razî'nin *Liber Rasis ad al-mansurem* adlı bir eseri bunun arkasında zeyldir.

56. *Liber Alubatri Rasis qui dicitur almansorius*

57. *Liber divisionum continens*

58. *Liber Abubecri Rasis introductorius in medicina parvus.* Bu kitap Ebû Bekr Razî'nin ilmi vecizeleridir.

59. *Pars libri abenguefiti medicinarum simplicium et ciborum* ابراطرف عبد الرحمن ابر و ذر İbni Wâfid'in eseridir.

Kurtube'nin meşhur tabibi olup 467'de (Miladî 1076) vefat etmiştir

60 *Breviarius Serapionis Iohannis* Yuhanna bin Serabyun'un eseridir

61. *Liber azaragui de cirurgia* (Albucasis): Ebû'l-Kasım-üz-Zehravî. Kitabın adı *Ettecrîf* olup muazzam bir tıp kitabı olan bu eserin yalnız otuzuncu faslı cerrahiye aittir

62. *Liber Iacob Alchindi de gradibus* — Yâkub ibni İshak el-Kindî.

63 *Canon Aviceni*. İbni Sinâ'nın *Kitab-ül-kanun fi't-tibb*'ının tercümesidir

Canon Avicennae libri quinque, kitabın mufasssal olarak ismi şöyle yazılıdır: *interprete Gerardo Cremonensi*

64. *Tegni Galieni cum expositione ali ab radohan*. Ali bin Rıdvan'ın Calinos tıbbına dair yazdığı büyük şerhin tercümesidir 1495'de Venedik'te basılmış olup matbu nushasında şöyle yazılıdır:

Haly Eben Rodan s. Rodoham Aegyptius, 1495.

65 *Liber divinitatis* meşhur Câbir'in *Kitab-ül-lâhut*'unun tercümesidir.

66 *Liber de aliminibus et salibus*

67 *Liber luminis luminum* (müellifi Rases Castrensis olacak).

Falcılık:

68. *Liber geomantie de artibus divinantibus qui incipit*

69 *Liber Alfadhöl i est arab de bachi* (müellifi: Ebül-Fadl)

70 *Liber de accidentibus alfel (alphel) (لافال)*

71 *Liber anohe* Arib bin Said'in İkinci El-Hakem zamanında yazdığı *Kitab-ül-enva'*ının tercümesidir

ACCURISIUS PISTOLENSIS

Calinos'tan Arapçaya tercüme ve şerh edilen *Kitab-ül-kuva-l-ağdiye'*sinin tercümesini yapmıştır. Başka eseri bilinmiyor.

PHILIPUS TRIPOLITANUS CLERICUS

Yahya bin Batric'in *Kitab-üs-siyase fi tedbir-ür-riyase* adlı eserini tercüme etti. Bu eser Yunan siyaset nazariyelerinden mülhemdir. Bu zatın da başka tercümesi bilinmiyor

SOLOMON CANONICUS PADUANUS

İbnil-Hüseybî'nin doğuşlar hakkındaki eserinin tercümesini yapmıştır

ALFREDUS ANGLICUS

1 *Nicolai Damasceni de plantis libri dus Aristoteli vulgo ad scripti. Ex Isaaci ben Hunain versione arabica latine vertit Alfredus*

2 Bu zatın bir de *De Vegetabilitus* adlı yine Huneyn'den yapılmış bir tercümesi vardır (Campbell'den naklen)

AEGIDIUS DE TEBALDIS

Proclarissimus liber completus in judiciis astrorum quem edidit Albohazen Haly filius Abenragel quam felicissimi incipit

MAGISTER G. FIL. MAG JOHANNIS

Eczacılığa ve tıp vasıtalarına dair Arapçadan bazı eserler tercüme etmiştir. Bilhassa El-Gafıkî'den tercümeler yapmıştır

HERMANNUS ALEMANNUS

veya

THEUTONICUS

Yunan felsefesi ve bilhassa Aristo ile meşgul olmuştur. Onun Arapça eser ve şerhlerinden bazılarını tercüme etti. Bilhassa *Ethique, Rhétorique, Poétique* bunlardandır. Hermann, Tuleytula (Toledo)'ya Arapça öğrenmek için geldi ve 1240–1260 arasında yirmi sene kaldı. Mühim tercümelerini bu sırada yaptı. İngiliz feylesofu Roger Bacon'ın hocası idi. Tercümeleriyle onun üzerinde müessir oldu. Esasen Bacon da biraz sonra, (1257–1267 arasında) İspanya'ya bir seyahat yaparak İslâm ilmiyle doğrudan doğruya temasa gelmişti.

1 Evvelâ Aristo'dan *Ethique*'i tercüme etti: (Oxford, Cox Pars. III. Bibl. Canon col. 223 No 271.16)

Translatio nova Ethice Aristotelis ab Hermanno Theutonico ex Arabico

2. Bundan sonra büyük bir zahmetle 1256'da *Rhetorik*'i tercüme etti. *Poetik* üzerinde çalışmaya kalktığı zaman Arapça ve Yunanca metinleri arasında pek çok ihtilâflar gördü ve müşkülâta uğradı. Malûm olduğu üzere bu kitap yalnız bir defa eksik olarak tercüme edilmiş ve İslâm mütercimlerinin ince, müşkülpesent tenkidinden geçmemiştir

3. İbni Rüşd'den de dağınık bazı parçalar tercüme etti

4. Farabî'den bazı parçaları Latinceye çevirerek bir mecmua haline getirdi: Bilhassa *İhsa-ül-ulûm*'dan istifade etti. *Declaratio compendiose viam divisionis Alfarabii super libris rhetoricorum Aristotelis ad formam tamen clariorem et tabule reducta per infrascriptum d correctorem* – (Basım tarihi: 1481–1515)

4. Hermann tekrar *Ethique* mevzuuna döndü ve İbni Rüşd'ün mütevassıt şerhini tercüme etti. *Aristotelis libri cum Averrœs expositione, Venetiis, 1550*

STEPHANUS MESSINENSIS

Müellifi meçhul olan *نصول لطارد الجبال في ررار السماء* adlı eseri tercüme etti

Aphorismi Mercurii Babylonici secretorum cœlestium computatoris (Oxford. Nr. 357 6. – Paris Cod 7321, 3. 7357, 4. 7440, 6).

ARMENGONDUS BLASII

Armengaud evvelâ Fransa'da eserleriyle meşhur oldu. Arapçayı İspanya'da öğrenmiş olduğu memûldur* Eserlerinden birisinde tarih yerinde Barcelona adı yazılıdır. Büyük mütercimlerdendir. Onun hakkındaki en eski malûmat Vignier'nin *Bibliothèque historique* (1583) inde vardır, burada şöyle yazılıdır: Montpellier, Baise'i ve tıp doktoru üstad Armengond, bu sırada İbni Sina'nın *cantique*'lerini İbni Rüşd'ün şerhleriyle beraber Arapçadan Latinceye nakletti

Zamanımıza kadar kalan başlıca eserleri şunlardır:

1 İbni Sinâ'nın *Ercuze fittib'*ının İbni Rüşd şerhiyle birlikte tercümesi olup (1280—84) yine İbni Sinâ'nın *Kanun* tercümesiyle birlikte 1390—95'de tabedilmiştir (Oxford, Coxe Pars II Colleg. No 72,6). *Canticum de medicina Avicenna Cantica cum Averrois commento perpetuo in Latinum versa et Armegandum Blasii*.

2. İbni Me'mun (Maïmonides)'den tercüme (Oxford Coxe Pars II. Colleg. Corp. Nr 125) *Rabbi Mosis Cordubensis liber de venenis per Hermengaldum Blasii de Monte-Pessulano ex Arabico in Latinum versus*

3. R. Moses: *Aegyptius de Sanitate translat ex Arabico in latinum*, 1290, (Oxford. Catalog. Mss. angl. Tom I Paris III. p 116. Nr. 974).

4. Yconomia Galieni: interprete Armengondus Blasii. Dresden

5 *De cognitione propriorum defectuum, codem, interp* Dresden.

MICHAEL SCOTIUS (SCOTTUS)

Yunanca, Arapça ve İbranîce öğrendi. Bu lisanlardan birçok tercümeler yaptı.

1 1217 senesinde Arapçadan İbn ül-Batrucî'nin he-yete dair bir eserini tercüme etti: *Liber Aven Alpetrandi*; ilk defa bu eseri Jourdain Esküryal'de gördü ve bahsetti. Bu zatın adı Munk tarafından Orte Petroches diye yazılmış olup ibni Tufeyl'in şakirdi* gibi gösteriyordu

2. Kayser ikinci Frederik için bazı eserler yazdı.

Physionomia laqual compilo, Maestro Michael Scotto, a preghi de Fredrico Romano Imperatore huomo de gran scientia

3. Evvelce Aristo'nun hayvanata ait kitabıyla meşgul olduğu gibi, sonradan tekrar aynı mevzua döndü:

Aristotelis de animalibus libri XIX interprete Michaeli Scotto (Paris, Cod. 6788. 92)

4. İbni Sinâ'nın hülâsaları — *Abreviationis Avicennae in librum Aristotelis*. Bu eseri İbranîceden mi, yoksa Arapçadan mı tercüme ettiğini tayin etmek kabil değildir.

FARAG (FARAGUT)

Ferac ibni Selim, Ağricentel'i bir Yahudi olup Garpta adı Faragut diye tanınmaktadır Salerno'da tıp tahsil etmiş ve o sırada Arapça ile de meşgul olmuştur. Napoli ve Sicilya kralı Karl von Anju 1266'da Hohensaufen'lerden Conrad'ı takip ederek, Razî'nin o zamana kadar tercüme edilmemiş olan tıbbı ait eserlerini getirip tercüme ettirmek istedi. *Elhavi'*nin Tunus'ta bir nüshasını buldurdu. Bu tercüme işini Ferac üzerine aldı.

Farag'ın Razî'den yaptığı unvansız olarak basılmış ilk tercüme kitabının sonunda imza yerine şu cümle vardır:

Explicit liber XXV elhavi cotinetis in medicina que composuit Bubikir zacharie errasis filius, traductus ex arabico in latinu, p. magistra faragiu medicum salerni jussu excellentissimi regis Karoli, Brixiae 1486

2 Ebû Ali Yahya bin Cüzle'nin *Takvim-ül-ebdan'*ını tercüme etti:

Tabula corporum (Oxford, Cox Paris II. Colleg. Mkr. Nr. 152).

3. Yahya bin Maseveyh'in cerrahtiye ait bir eserini tercüme etti:

Jonnis Mesuae Chirurgia quam ferrarius judacus chirurgus ex Arabico sermone in latinum translatus (Paris, Cod. 7131, 10).

4. Huneyn ibni İshak'tan *De Medicinis expertis* ile *Tacuinus agritudinum*'u tercüme etti Aynı zatın *Pseudo-Galien* eserlere ait tercümeleri vardır¹

GUILIEMUS DE MORBEKA

Ebû Osman Dımışkî'nin Proclus'dan tercüme ettiği ilâhiyata ait bir eseri tercüme etmiştir.

Traditus liber Proculi Platonici, Continens ducentas et novem propositiones «Elevatio Theologica».

WITELO THURINGO - POLONUS

İbni Heysem'den mühim tercümeler yaptı²

SIMON JANUENSIS (GENUENSIS)

Yuhanna bin Serabyon'dan tıbbı ait şu eseri nakletti:

Liber Serapionis aggregatus in medicinis simplicibus Translatio Symonis Joanuensis interprete Abraam Judeo Tortuosiensi de arabico in latinum

¹ Bu son tercümeleri hakkındaki izahatı Bonald Campbell *Arab tıbbı ve orta zaman üzerindeki tesiri* adlı yeni eserinde vermektedir. Bu eser eski menbaların birçok eksiklerini tamamlıyor Dr Bonald Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Age*, 2 vols 1926

² Bundan evvelki fasılda onun tercümelerini izah ettim

MARCUS IOLEIANUS

1. Tam bir kur'an tefsiri tercüme etti.

(Bibliot. Caesar, edit Koller, I II)

Volumina duo, quorum altero continentur Alcoranum Muhammedis Arabica lingua elegantissime scriptum

2 Calinos'un Arapça tercümelerinden dört eser tercüme etti. (Liber Galieni)

ARNOLDUS DE VILLANOVA

1235'de Barselona'da doğdu ve 1312'de Sicilya'da öldü. Tercüme devrinin mühim simalarındandır. İbni Sinâ, Elkindî vesaireden birçok nakiller yaptı.

1. İbni Sinâ'dan şu tercümesi vardır:

De Viribus cordis et medicamentis cordialibus, Arnoldo, Barchinone (Oxford, Cox. Pars. Colleg Merton No. 225, 227 ve 6)

Bu eser Armengaud'nun Canon'u ile birlikte 1282'de tabedilmiştir.

2. Kosta bin Luka'dan şu tercümesi vardır:

De physicis ligaturis, interprete Arnoldo de Villanova (Paris, Cod. 6971, 5 - 7337, 19)

3 Calinos'dan: *Galenı, liber de rigore et tremore translatus Barchinone Arnoldo de Villanova anno Domini, 1283.*

4. El-Kindî'den: *De Gradibus* (München, No 205)

5 El-Bumasar'dan: *Arabici de medicini simplicius.*

ROBERTUS ANGLICUS

El-Kindî'den heyete dair bir eser tercüme etmiştir. *Alkindus: de iudicii (Astrorum) ex Arabico latinus factus per Robertum Anglicum* (Oxford, Cat. Ms. Nr 1292)

ALPONSUS BONIHOMINUS

Aynı zamanda *Hispanus* unvanını taşıyan bu zat 1087'de Tuleytule (Toledo)'de doğmuştur Tercümelelerinden pek azı malûmdur

HUGO SANCTALIENSIS

Hayatı tamamiyle malûm değildir Aristo ve El-Ferganî'den bazı tercümeleri bilinmektedir

1. *Liber Aristotelis continens summam universalium questionum extractus de 250 Indorum voluminibus*

2. *Ars geomentiae secundum magistrum.*

3. *Alfragani tract de motibus planetarum*

STEPHANUS ARNOLDI

Eserleri bilinmiyor.

DAVID HERMENUS

Ebulkasım Ömer ibni Ali el-Musulî'den: *Liber selectus de curatione oculi auctore*

Ego canamusali de Baldah sustinui maximum laborem in translatando de libris chalderum

ANDREAS ALPAGUS BELUNENSIS

Evvelâ yalnız tıpla meşgul oluyordu. Fakat İslâm tıbbında derinleşmek için sonradan Arapça öğrendi; ve bilhassa ibni Sinâ ile meşgul oldu Türk feylesofunun Garpta tanınmasına en çok hizmet edenlerden biridir Başlıca eserleri şunlardır:

1. *Principis Avicenna Canonis, necnon de medicinis cordialibus et cantica ab Andrea Bellinensi ex Antiquis Arabum originalibus ingenti labore, etc* Avicenne liber Canonis medicine: *Kitab-ül-kanun fi't-tib*

Bu eser üç asır sonra 1544'de Venedik'te tabedilmiştir.

2. Alpagus bir de Aristo hakkında İbni Rüşd şerhlerini tercüme etti. Bunlar *Opera* içerisinde Venedik'te 1552'de tabedildi Bunlardan birincisi *Cantica castigata*'dır

3 Yine İbni Rüşd şerhlerinden *Külliyat*'ı tercüme etti: *Averrois Colligat libri septem diligentissimi castigati*

4. *Averroes tractatus de Theriaca nunquam antea apud Latinos visos*

5 (İbni Sinâ: *Kitab-ün-nefs*) *Avicennae Compendium de Anima* Ab Andrea Alpago

6 *De venenis De correctione errorum qui accidunt in regimine sanitatis De medicinis principum non horribilibus.*

7 Meşhur âlim El-Kiftî'nin feylesoflar ve hekimlerin tercümei haline dair olan eserini tercüme etti:

Historia Arabica de vitis philosophorum & medicorum Arabum et Graecorum per me ex arabica lingua in latinam traducta

Fakat maalesef Alpagus'un bu mühim tercümesi kaybolmuştur

8. *Libellus Avicennae de removendis nocumentis, qua accidunt in regimine sanitatis, etc.*

9. (İbni Sinâ: *Şifa*) *Sulficientia*

10 *Tractatus de syrupo acetosa compilatus ab Avicenna & traductus etc.*

11. (İbni Sinâ) *De divisione scientiarum*
12. (İbni Sinâ) *De Mehad (de dispositione)*
13. (İbni Sinâ) *De definitione et quaesitas*

ABRAHAM DE IORTIOSA

Yuhanna bin Serabiyon'dan *De Simplicius*'u tercüme etti. (Albucasis) Ebûkasım'dan da *Liber Servitoris*'i nakletti.

ACCURSIUS DE PISTOJA

Huneyn'in birçok Calinos tercümelerini Arapçadan Latinceye çevirdi.

ALFONSO DE TOLEDO

İbni Rüşd'den *De Separatione primi principii*'yi nakletti.

ANTONIUS FR. VICENTINUS

İbni Sinâ'nın *Kitab-üş-şifa*'sını *Sufficientia* adıyla tercüme etti

BERENGARIUS DE VALENTIA

Ebû Kâsım (Albucasis)'dan *Dictio de Cibariis*'i nakletti.

BONASSO DE PADUA

İbni Rüşd'ün *Külliyat (Colliget)*'ını tercüme etti

DEMETRUIS

Calinos'a atfedilen (pseudo-Galien) *De Oculis*'i tercüme etti.

DRAGON DE AZOGONI

El-Kindî'den *De Pluviis imbribus et ventis et de æris mutatione* adlı eseri nakletti. Bu eser ilk defa Venedik'te 1507'de ve Paris'te 1540'da tabedilmiştir.

FRANCISCUS DE MACERATA

İbni Sinâ'nın *Métaphysique* (Necat)îni, El-Gafikî'nin *De Simplici medicini*'sini tercüme etti.

HIERONYMUS RHAMNUSIUS

İbni Sinâ'nın *Kanun*'unu tercüme etti

JACOBUS SARASIN

Bu zatın da İbni Sinâ *Kanun*'unu ayrıca tercüme ettiği rivayet edilir

ANTONIUS

İbni Sinâ'nın *Şifa*'sını tercüme etmiştir: *Sufficientia*

AURELIUS

İbni Sinâ'dan üç fasıl tercüme etmiştir

XVIII

Orta zamanda Garbın tanıdığı İslâm âlimleri

Orta zamanda garplılar, bu ateşli tercüme faaliyetleri ile İslâm ve Yunan medeniyetlerini tanımaya başladılar. 13'üncü asır sonlarında gerek felsefe gerek müspet ilimlerde büyük bir canlılık başladı. Böyle olmakla beraber bu sırada, hatta onu takip eden asırlarda bütün İslâm ilmi Garpta tanınmış değildi. Bu sırada mütercimlerin eline geçmemiş mühim bazı eserler bulunduğu tahmin ediliyor; tercüme faaliyeti gevşedikten sonra yetişmiş Türk ve Arap âlimleri de bu suretle Avrupalılardan meçhul kalmıştı. Bunlar üzerine müsteşrikler ancak yakın zamanlarda dikkat etmeye başladılar.

Tercüme devrinde garplıların tanımakta oldukları başlıca âlimler şunlardır:

1. Yuhanna bin Maseveyh (777–857): Bu zat bilhassa Janus Damascenus tarafından tercüme edilmiş olup Latince “Mesue Senior” diye tanınmaktadır. Eserleri *Mesue Opera* diye toplanmıştır.

2. Huneyn ibni İshak (809–873): Evvelki fasılda gördüğümüz gibi eserleri birçok mütercimler tarafından nakledilmiş olup Latin âlemince “Hunajinus” veya “Johannitus Onan” diye tanınmaktadır. Orta zaman Avrupası’nda en çok tanınan âlim budur. *İsagoci*, *Calinos* (Galenos)’tan *Ars Parva*, sahte *Calinos* eserleri, ilâh... tercüme edilmiştir.

3. İsâ bin Yahya (987): Bu şahsın vasıtasıyla Dioskorides, Galenos ve Hippokrates’in birçok eserleri Garba geçti.

4. Ebû Yakub İshak (910).

5. İsâ bin Ali. Latinler tarafından “Jesu Haly” diye tanınır. *Liber memorialis opthalmicorum* adlı bir eserinin tercümesi malûmdur.

6. Ebû Yusuf ibni İshak el-Kindî: Latin âleminde “Alkindus” diye tanınır. Eserleri en çok tercüme edilenlerden biri de budur. Şarkta El-Kindî’nin birçok eserleri mahvolmuş olduğu halde bugün onları ancak bu Latince tercümeleri vasıtasıyla tanımaktayız. Bundan dolayı bu zat hakkında tam bir tetkik ancak iki memba karşılaştırıldıktan sonra yapılabilir. El-Kindî’nin Latinceye tercüme edilen başlıca eserleri şunlardır:

Almagesti, Aristo’nun *De Anima*’sı, kendi telifi olan *De Medicinarum* ve ayrıca birçok tıbbî eserleri Latinceye Gerard de Cremona tarafından tercüme edilmiştir. Ru-

hiyata ait mühim eseri olan¹ *Kitab-ül-akl ve'l-ma'kul* (De Intellectu et intellecto) Johannes Hispalensis tarafından tercüme edilmiştir. *De Judiciis* ve *De Proportione et proportionalibus*'unu Robert Anglicus tercüme etti. Heyete, müneccimliğe, tıbbâ dair birçok eserleri isimsiz (anonim) mütercimler tarafından nakledilmiştir

Meteorolojiye dair iki eseri de Dragon tarafından tercüme edildi

7 Ebû Bekr Mehmed bin Zekerya-r-Razî (841—926): Latin âleminde "Rhazes", "Alrazes" veya "Alubator" diye tanınmakta idi. Garpta en çok tanınan âlimlerden biri de budur. Farabî ve İbni Sinâ'lardan sonra Şarkta şöhreti epice sarsılmış olduğu halde, garpta orta zaman sonuna kadar en büyük üstatlardan ad-dediliyordu. Hipokrat ve Calinos'a ait şerhleri, şahsî eserlerinin bir kısmını tercüme etmişlerdir

Kitab-ül-mansurî Gerard de Cremona tarafından *Liber ad Almansorum* adıyla tercüme edilmiştir. *Kitab-ül-havî* adlı en mühim eseri Latinceye *Liber continens* diye nakledilmiş olup Brescia'da 1486'da ve Venedik'te 1500, 1506, 1509, 1542'de basılmıştır. Razî'nin *Tak-sim-ül-'ilel* adlı eseri de *Antidotarium divisio morborum* adıyla nakledilmiştir

8 Yahya bin Serabî (Serabiyon): Bu zatın adı Latince "Serapion Senior" veya "Janus Damascenus" diye meşhurdur. Kendi eserleri nakledildiği gibi, kendisi de tercüme yapmıştır. Eserlerini Latinceye nakleden bilhassa Gerard de Cremona'dır

¹ El-Kindî'nin bu kitabı hakkında Et Gilson'un *Orta zaman mezhepleri arşivi*'nde mühim bir makalesi vardır

9 Ebû Yakub İshak Süleyman el-İsrailî (850—941): *Tarifler hakkında kitap, Unsurlar kitabı, lûgati, ilâh.* nakledilmiştir Eserleri *Omnia Opera Isaac* adıyla toplanmış ve 1515'de Lyon da basılmıştır.

10 Ali bin Abbas: İranlı âlimlerdendir Şarktan ziyade Garpta tanınmıştır Latinler tıp ve müneccimliğe dair eserlerini *Haly Abbas* diye tanırırlar. *Kitab-ül-mülkî* adlı eseri *Liber Regius* adıyla nakledilmiştir

11. Ebû Cafer bin İbrahim Ebû Halid (1004): *Elgarîze* adlı eseri *Viaticum peregrinantis* diye tercüme edilmiştir.

12 Ebû Ali Hüseyin ibni Abdullah ibni Sinâ (980—1037): Garpta "Avicenna" diye meşhur olup felsefe ve tıp sahasında İslâm âlemi kadar Garp orta zamanında da asırlarca hüküm sürmüştür. Felsefede Avicennisme cereyanı birçok büyük feylesoflar üzerinde tesirler yaptığı gibi *averroisme* ve *thomisme* ile de mücadele etmiştir. Fakat tıp sahasında rakipsiz bir üstad olarak yeni devre kadar devam etmiştir. Bundan evvelki fasılda tercüme edilen bütün eserlerini zikretmiştim. Başlıca Andreas Alpagus, Gerard de Cremona, Gundissalvi, Johannes Hispalensis, İbni Sinâ mütercimi olmakla meşhurdurlar *Kanun, Şifa, Necat, Kitab-ün-nefs* gibi bazı eserleri birçok tashihler ve tenkitlerle yeniden tercüme ve şerh edilmiş; bu suretle onun Garp üzerindeki tesiri epeyce uzun bir müddet sürmüştür

İbni Sinâ'nın Latinceye nakledilmiş olan eserleri şunlardır:

Felsefe:

(Evvelce bu cilt içindeki kitapları zikretmiştim).
Opera, Vend 1495, 1500: *Sufficientia* (Kitab-üş-şifa) Ope-
ra içinde basılmıştır *De Intelligentiis, im primis et secun-*
dis substantiis et fluxuentibus

De Ortu scientiarum

De Divisionibus scientiarum (A Alpagus)

Aphorismi de anima (A Alpagus)

De Anima (Kitab-ün-nefs) (J Hispalensis)

Fizik:

Physica (Anthonius)

De Cælo et mundo (J. Hispalensis)

De Animalibus (Michael Scott)

Tıp:

Canon (Kitab-ül-kanun fi't-tıb)

De Viribus cordis seu de medicamentis cordialis (Alpa-
gus)

Liber liberationis seu semovendis nocumentis, etc.
(Andreas)

Canticum de Medicina seu liber de medicina in compen-
dium reducta (Kitab-ül-ercuze fi't-tıb) G Cremona

Tractatus de syrupo acetoso (Andreas)

De Mahad (Andreas Alpagus)

Simya:

Patrae elementarum

Epistola ad regem Hasen

Lapidis philosophici (Hacer-i felsefi)

Tractatus de Tinctura metallorum

Tractatus de alchimia

Aquae rubeae ad tingendum

Lumen novum ab Avicenna extractum de Congelatione

13. Ebû Ali Yahya bin Cüzle (1057) İslâm tercüme devrinde rol oynayan mütercimlerden olduğu gibi, Garp tercüme devrinde de onun bazı eserleri ve tercümeleri nakledilmiştir Bunlardan bilineni: *Disposito corporum de constitutione hominis* ile *Tacuinus agritidinum*'dır Bu eserler 1533'de Hans Schotte tarafından Strasbourg'da basılmıştır.

14 Ebû Muhammed Abdüllâtîf ibni Yusuf (1162–1231): Şarkta çok meşhur olmayan bu zatın da birçok Latince tercümeleri yapılmış olduğu için garpta "Abdölatifi" adıyla tanınmıştır *Compendium memorabilium*'u ilk önce 1800'de sonradan Slyvestre de Sacy tarafından 1803'de tabedilmiştir

15 İbni Ebi Usaybia (1203–1269): Muvaffaküddin Abdül'abbas Ahmed ibni Kasım ibni Ebi Usaybiya Abdüllâtîf'in muasıdır Bu eserde daima zikrettiğimiz meşhur biyografi eseri olan *Uyunül'enba* Latinceye şu adla tercüme edilmiştir:

Fontes relationum de classibus medicorum

16 İbn ün-Nefis (vefatı 1288): Latinler tarafından "Annafis" diye yazılmaktadır.

İbni Sinâ'nın *Kanun*'una ve Calinos'un bazı eserlerine şerhleriyle tanınmıştır *Kanun* şerhi Latinceye tercüme edilmiştir: *Compendium Medicinæ* (Bu eseri Wüstenfeld *İbranî mütercimleri* adlı eserinde tetkik etmiştir.)

17 Ebû Kasım Zehravî: Latince "Bucasis", "Al-ducasis" veya "Alzaharavius" diye tanınmakta idi. Kurtube yakınında ez-Zehra vatanıdır. Endülüs'te üçüncü Abdurrahman zamanında yaşamış ve eserlerini yazmıştır.

Mühim eserlerinden olan *Et-Tasrif*, *Epitome* adıyla Gerard de Cremona tarafından tercüme edilerek 1497'de Venedik'te, 1532'de Strasbourg'da basılmıştır. *Chirurgia* adlı diğer bir Latince eseri neşredilmiştir.

18 Ebû Mervan Abdûlmalik ibni Zühr (1113–1162 veya 99): Latince eserlerde adı "Abhomeron" veya "Avenzoar" diye yazılıdır. Garpta en çok tanınan eseri *Et-Te'sir* Latinceye *Altersir* adıyla tercüme edilmiştir. Önce Arapçadan İbranîceye Yakub tarafından 1280'de tercüme edilmişken, sonra İbranîceden Latinceye Paravicius tarafından nakledilmiştir. Latincesi ve Venedik'te 1496'da İbni Rüşd'ün külliyyatı ile beraber tabedilmiştir.

19. İbni Rüşd (Ebu-l-Velid Mehmet ibni Ahmet ibni Mehmet ibni Rüşd (vefatı 1198–Hicrî: 595) Latince eserlerinde "Averroès" diye tanınmaktadır. Garpta en çok tanınan İslâm âlim ve feylesofudur. *Averroisme* felsefî cereyanı Rönesansa kadar devam etmiş ve mühim tesirler yapmıştır. İbni Rüşd'ün Garpta bilinen eserleri hakkında P.M. Bouyges tam tahlil yaptığı için bu malûmatı oradan alıyorum²

İbni Rüşd'ün Arapça eserlerini beş zümreye ayırmak lâzımdır: 1) Aristo (ve Eflâtun) eserlerine şerhler, 2) felsefe ve ilâhiyat kitapları, 3) riyaziyat kitapları, 4)

² P M Bouyges, *Notes sur les philosophes arabes connus des Latins au Moyen-Age*, Beyrouth, 1922

tıbbıa ait eserleri, 5) hukuk (fıkıh) kitapları. Şimdi bu taksime az çok uygun olmak üzere onun Latinceye çevrilen eserlerini tetkik edelim:

A. Aristo eserlerine şerhler:

Organon:

İsagocie, Introductio Porphyrii-Compendium, 1, 2. William de Lunis (orta şerh yok).

Catégories — Compendium (orta şerh "mutavassıt").

De Interpretatione — Compendium, orta şerh.

Premiers analytiques — Compendium, orta şerh.

Premiers Analytiques — Compendium, orta şerh,

Iopiques, Compendium

Refutation d soph — Compendium, orta şerh.

Rhétorique, Compendium, Hermannus Alemannus, orta şerh

Poétique — Compendium Hermannus Alemannus, orta şerh.

Poétique — Compendium, orta şerh.

Fizik:

De Physico audito — Compendium, orta şerh.

Büyük şerhten parçalar

De Cælo — Compendium, orta şerh.

De Generatione et corruptione — Compendium, (Michael Scott) orta şerh.

De Meteoris — Compendium, orta şerh.

De Plantis

(Animalibus yok)

De Anima – Compendium (Michael Scot), orta şerh
(Büyük şerh yok).

Parva naturalis-Compendium

Metafizik:

Metaphysica-Compendium Mütercimi: Michael Scot;
(Orta şerh yok) Büyük şerh.

Siyasi ahlâk:

Ethica (Bunun hiç şerhi yok)

(Eflâtun un *Republique*'ine hiç şerh yok).

B. Felsefe ve ilâhiyat kitapları:

La Destruction de la destruction (Tehafüt-üt-tehafüt
Mütercimi: Kalonymos Kalon)

Sur l'accord de la religion et de philosophie (Fasl-ül-
makal)

Tercüme eden Alphonso de Toledo: *Tractatus de se-
paratione primi principii*

*Dissertation sur les questions de logique, de physique,
etc...*

C Riyaziyat:

Müsellesatın dokuz kaziyesi* hakkında parçalar
(*Almagesti*'nin hulâsası yok)

1 *Le Colliget* (Külliyat) 59, 60.

D Tıp:

İbni Sinâ'nın *Ercuzat*'ına şerh, 61, 62

Calinos'un hummalar hakkındaki kitaplarına şerh,

Calinos'un tabîî melekeler hakkındaki kitaplarına
şerh.

Calinos'un illetler ve arazlar hakkındaki kitabına
şerh

Calinos'un hastalıklar hakkındaki kitabına şerh, 63.

İrtyaklar hakkında kitap (Andreas Alpagus)

Mizaç farkları hakkında kitap

Epistola de sanitate conservanda

Basit unsurlar hakkında risale.

E. Hukuk kitapları:

Bidayet-ül-müctehid, 67, 68, 69

F İbni Rüşd'e atfedilen şüpheli eserler:

El-Mukaddemat-ül-mümehhedat, (Prolegoménès), *Me-
nahic-üt-tahsil*

Compendium-Juris Canonici

Nevazil (Nawazil)

Kitab-ül-beyan ve't-tahsil

El-mesail-ül-melkutat fi ketüb-ül-mebsutat

De Jurisprudentia

De Causis forensibus, 67

Consultations, 77

Elfiye şerhi.

G. Muhtelif parçalar:

Fi maşiyeti tekevvünü marıza, *Kitab-ül-hac*

De turpi atque illicito quæstu, 79

De Decimis,

De Sacrificiis,

Organon'un hulâsası ve muhtasarı (Paris, Nı 1008).

20. Musa bin Meymuñ (İbni Me'mun, 1135~1208): Latince eserlerde "Maïmonides", "Rambon", veya mu-fassal olarak "Rabbi Moses ben Mimon" diye tanınan meşhur Yahudi feylesofudur Garpta en çok bilinen eserleri *Tractatus de regimine sanitatis* ile *Delil-ül-hâirin* (Le Guide des égarés) idi

21 İbni Serâbî (1070) Garpta "Serapion Junior" di-ye tanınıyordu Eseri: *Breviarium*'dur.

22 İbni Vâfid: Latince "Eben Wafedal Lachmi" diye biliniyor Tıbbâ ait eserlerinden şunlar tercüme edilmiştir:

Liber de medicamentis simplicibus

Liber virtutibus medicinarum et ciborum.

23, İbn-ül-Baytar (1235): Latince "Eben Baitar" diye biliniyordu. Tercüme edilen eserlerinden en mühi-mi şu idi:

Liber magnae collectionis simplicia medicamentorum et ciborum continens

24 Kosta bin Luka: Latince "Kosta ben Luka" diye geçer. Başlıca eseri *Differentia inter animam et spiri-tum* yani *Kitab-ül-fark beyn-en-nefs ver-ruh* tercümesidir

25 Fârabî: Latince eserlerde "Alfarabius" veya "Alpharabi" diye geçmektedir Latinceye nakledilmiş eserleri şunlardır:

De Syllogismo

De Scientiis, sive liber Gundissalvi

De Divisione philosophiae (İhsa-ül'ulûm)

De Intellectu et intellegibili (yahut: Intellecto) İbni Sina'nın *Opera*'siyle beraber Venedik'te basılmıştır

De Tempore

Distinctio super librum Aristotelis de naturali auditu

Declaratio compendiosa, super libri retoricorum, 1481, 1515.

26. İbni Cebirol "Avencebrol": Bu meşhur Endülüslü Yahudi feylesofunun *Yenbu-ül-hayat* adlı eseri Latinceye *Fons vitae* adıyla tercüme edilmiştir³ Bu kitap Duns Scot'un felsefesi üzerinde tesir yaptı. O vasıta ile Spinoza'nın panteizmine zemin hazırladı.

27. Sabit bin Kurre: Latince kitaplarda "Thabit ben Kurra" diye geçer Tercüme edilen eserleri: *De Figura alchata* ve *De Imaginibus astronomicus*'dur.

28. Gazalî: Büyük İslâm feylesofu ile Gundissalvi meşgul olmuştur. Ondan birçok iktibaslar ve hülâsalar yapmıştır. Al-Gazzalî adıyla tanınır tercümeleri *Mantık*, *Metafizik* ve *Fizik* ismini taşımaktadır.

29. İbni Vâfid: Latince kitaplarda "Aben Guefit" diye tanınır. *Kitab-al-wisad* adlı eseri *Liber Abenguefit medicinarum simplicium et ciborum* adıyla tercüme ve Venedik'te 1558'de neşredilmiştir.

30. Elferganî: Latince "Alfragani" diye tanınır. Birçok eserleri tercüme edilmiştir. Bilhassa *De Aggregationibus scientia stellarum* meşhurdu.

31. İbni Heysem: Latince "Al-Hazen" adıyla tanınmakta olup riyaziye ve fiziğe dair birçok kitapları tercüme edilmiştir

³ Bu eseri Munk *La source de la vie* adıyla Fransızcaya tercüme etmiştir

32. İbni Rıdvan: Latince "Ali ben Radohan" diye tanınır. Evvelce bazı tercümelerini zikretmiştim

33. El Harezmi: Bu büyük Türk riyazîsi "Alhorismi" diye tanınmış olup birçok tercümelerini gördük.

34. İbni Bâcce: Latince Avempace diye tanınıyordu. *Risalet-ül-veda* İbranîceye Juda ben Vivés tarafından tercüme edilmiş, sonradan İbranîceden Latinceye çevrilmiştir.

35. Ebû İshak ül-Batrucî: Latince "Alpetragius" diye tanınıyor. Bazı tercüme edilen eserlerini evvelce zikretmiştim.

36. İbni Tufeyl: Endülüslü meşhur Arap feylesofu olup mevzuunu İbni Sinâ'dan mülhem olduğu *Hay ibni Yakzan* ismindeki felsefî romanıyla tanınmıştır. Latinceye şu unvanla tercüme edilmiştir: *Philosophus autodidactus sive epistola, ex arabica in linguam latinam versa ab Edivardo Pocockio*

Arapçadan Latinceye yapılan tercümeler arasında ikinci derecede olanlarını bundan önceki fasılda gördüğümüz için burada tekrar etmedim. Bu mühim tercüme devrini aydınlatan başlıca membalar şunlardır:

F. Wüstenfeld:

Die Akademien der Araber und ihre Lehrer, 1837 *Geschichte der Arabischen Ärzte und Naturforscher*, 1840

Steinscheider:

Wissenschaft und Charlatanerie unter den Arabern im 9. Jahrhundert. Berlin, 1886

Die europäische Übersetzungen aus dem Arabischen Viena, 1904.

Die hebraische Übersetzungen des Mittelalters, Berlin
1893.

Berthélot:

Les Origines de l'alchimie, 1885.

Ed. Blochet:

Études sur l'ésotérisme musulman (Journ. asiat. 1902).

Carra de Vaux:

Traduction du Poème sur Avicenne (Journ. asiat.
1899).

Victor Chauvin:

*Bibliographies des ouvrages arabes ou relatif aux arabes,
publiés dans l'Europe chrétienne de 1810–1885* (Liège,
1892–1922). 12 volumes ont paru.

P. L. Cheikho:

Vingt traités théologiques d'auteurs arabes chrétiens,
Beyrouth 1920.

Forget:

*L'influence de la philosophie arabe sur la philosophie sc-
holastique* (Revue néo-scholastique, t. 1, p. 385–419)

Huit, C.

Les Arabes et l'aristotelisme (dans les Annales de
Philos. chrétienne, t. XX. Paris, 1890).

Schmölders:

Documenta philosophia arabum, Bonn, 1836.

de Slane:

*Catalogue des manuscrits arabes de la bibliothèque nati-
onale* 3 vol. (1883–1885)

B. Haneberg:

*Zur Erkenntnis lehre von Ibn Sinâ und Albertus Mag-
nus*, 1868.

S. Landauer:

Beitrage zur Psychologie des Ibn-Sinâ, München 1872.

Hans Bauer:

Die Psychologie Alhazens, Münster, 1911

Vattier:

La Logique du fils de Sinâ, Paris 1855.

Djemil Saliba:

Étude sur la métaphysique d'Avicenne, Paris 1926.

Aug. Schmölders:

Éssai sur les écoles philosophiques chez les Arabes et notamment sur les doctrines d'Algazzali, Paris. 1842.

A F Mehren:

Etudes sur la philosophie d'Averroès concernant son rapport avec celle d'Avicenne et Gazzali (Extrait du Muséon), 1888

P Miguel Asin:

El Averroismo teológica de Santo Thomas de Aquino (1904).

Léon Gauthier:

La Théorie d'Ibn Rochd sur les rapports de la religion et de la philosophie, 1909. *Tehafüt hakkındadır*.

M Horten:

Die Hauptlehre des Averroès nach seiner Schrift "Die Widerlegung des Gazali", Bonn, 1913.

D Boer:

Die Widersprüche der Philosophie nach Al-Gazzali und ihr Ausgleich durch Ibn Roschd Strasbourg, 1894

A. F Mehren:

Algazel, Maqaçid al-Falasifat (cité par Saint Thomas dans Summum)

Algazel, *Tahafut al-Falasifat* (cité par Raymond Martin).

Averroès (*Tahafut at-Tahafut*)

Avicenne (Traité de l'âme "*Kitab an-Nefs*", cité par Albert le Grand et St. Thomas d'Aquin.)

P.M. Bouyges, S. J

Notes sur les philosophes arabes connus des latins au Moyen-Age, Beyrouth 1922.

Dr Albino Nagy:

Die philosophischen Abhandlungen des ja'qub Ibn Ishaq al-Kindi, Münster, Aschendorf, 1897

A.F. Mehren:

Correspondance philosophique d'Ibn Seb'in avec l'empereur Frédéric II Florence 1897

Léon Gauthier:

Roman philosophique d'Ibn-Tophail, texte arabe et traduction française, Alger 1900.

Simon Ockley:

The History of Hayy Ibn Yaqzan by Abu Bakr Ibn Iufail, London, 1929.

Averroès:

Tahafut at-tahafut, texte arabe par M. Bouyges, 1930

XIX

Rönesans

Garp medeniyetinin uyanış devri 15—16'ıncı asırlarda İtalya ve Fransa'da başlayarak, yavaş yavaş bütün Avrupa memleketlerine yayılan Rönesans hareketidir. Eski Yunan uyanışı gibi, bu hareketi de tarihin büyük bir sıçraması, akılla kavranması mümkün olmayan bir hamle, bir nevi mucize gibi görmek eskiden beri âdet olmuştu. O derecede ki, bin yıl süren orta zaman medeniyetinin karanlığından keskin bir sınırla ayrılmakta; insanlık tarihinin en büyük hadisesi haline getirilmekte idi. Orta zaman mutlak bir uyuşukluk, taklitçilik ve bilgisizlik devri gibi görülüyordu. Bunun karşısında, insiyakların* büyük taşkınlığı olarak anlaşılan Rönesans devrine de canlılık, bilgi ve yaratış devri gözüyle bakılıyordu. Mübalağa etmeden denebilir ki bu iki devre, karanlık ve aydınlık kadar birbirine zıt farz ediliyordu. Bu

düşünüş tarzı —vak'alarla ne kadar az uyuşmuş olsa bile— içtimaî bir halin ifadesi olduğu için her zaman kendine taraftar bulmuştur İslâm tarihi yazanlar Hz. Muhammed'in hayatını "cahiliyet" devrinden keskin hatlarla ayırırlar Fransız inkılâbını yazanlar da aynı suretle Monarşi devri ile inkılâp arasında böyle bir duvar görüyorlardı Fakat İslâmiyetin hanîfler* zamanında hazırlanmaya başladığı, Mekke etrafındaki iktisadî ve siyasî merkezleşmenin dinî inkılâba temel olduğu; inkılâp devrindeki bütün müesseselerin köklerini Monarşi devrinden aldıkları düşünülünce bu görüş tarzının hataları meydana çıkar. Toqueville, *La Révolution et l'ancien régime* adındaki eserinde inkılâbı hazırlayan bu sürekli tekâmül çok güzel işaret etmişti.

Aynı tenkidi Rönesans hakkındaki görüşe de tatbik etmek lâzımdır. Höffding'in felsefe tarihinde gösterdiği gibi, orta zaman yalnızca bir karanlık ve uyuşukluk devri değildir Rönesansı hazırlayan fikir tekâmülünü orada aramalıdır. On beşinci asırda başladığı görülen büyük uyanış hareketinin kaynakları on iki ve on üçüncü asırlardadır Bu üç asır zarfında bütün eski Yunan ve İslâm medeniyetlerinin öğrenilmesi, onlara uzun müddet çıraklık ettikten sonra tenkit ve yaratış safhasına geçmeye imkân vermiş; düşüncenin sürekli zinciri üzerinde Rönesans bu suretle yeni bir halka halinde meydana çıkmıştır.

Evvelce gördüğümüz gibi fikir hareketinin Garba geçmesi, yani Rönesansı hazırlayan sebepleri iki zümrede toplayabiliriz. Birincisi Avrupa'daki siyasî, iktisadî esaslı değişikliktir: Burgların tekâmülü, Hindistan yolu

yani "baharat" meselesi, Haçlı seferlerinde şövalyelerin ortadan kalkarak iktisadî ve siyasî merkezlerin doğması, fikir faaliyetlerinin de bazı merkezler etrafında toplanmasına hizmet etti. İkincisi, evvelce izah ettiğimiz birçok âmillerden dolayı İslâm Yunan âleminin garba geçmeye başlamasıdır. Bu iki hâkim sebep, aşağı yukarı on ikinci asır ortalarında karşılaşmaya başladı. Fakat garp memleketlerine geçen İslâm-Yunan âleminin hakikî mahsullerini verebilmesi için, ancak Garp içtimaî teşekkülünün papalık, kuvvetli derebeylik, Provans'lar şeklinde siyasî iktisadî merkezleri kazanması lâzım geliyordu. Bundan dolayı tercüme devrinden yaratış devrine geçebilmek için iki asırdan fazla bir zaman geçmiştir.

Eskiden beri Rönesansı yapan sebepler arasında, Fatih'in İstanbul'u zaptı üzerine oradan kaçan Bizans âlimlerinin İtalya'ya sığınması gösterilirdi.

Bu iddianın ne kadar hakikatten uzak ve hatâlı olduğunu anlamak güç bir şey değildir. Garphlar 12 ve 13'üncü asırlarda İslâmlar vasıtasıyla tanınması mümkün olan bütün Yunan ilim ve felsefesini öğrenmişlerdi. Eski Yunan san'atını da Latinler vasıtasıyla zaten biliyorlardı. En az tanıdıkları Eflâtun idi. Bu eksiği tamamlamak için on üçüncü asır sonlarında "heleniste"ler yetişmeye başlamış; bu vasıta ile yavaş yavaş eksikleri kapamışlardı. Aristo felsefesine karşı mübalâğahı bağlanışın aksül'ameli olmak üzere bir taraftan Yunan san'atı ve Eflâtunculuk temaayülleri canlanıyor; bir taraftan da Hristiyan mistisizmi ve *augustinisme* ile en kolay uzlaşan Yeni Eflâtunculuk fikirleri tekrar meydana

na çıkıyordu Dante, fikrî inkişafı itibariyle müfrit bir Aristocu idi Halbuki Petrarque Aristo mukallitliğine isyan ederek, Hıristiyanlığa sığınıyor; Rönesans feylesofları bir nevi Yeni Eflâtunculuktan mülhem oluyorlardı. Her halde 1453'de Fatih İstanbul'u zaptettiği zaman, bundan evvelki fasıllarda gördüğümüz gibi, ekseri İslâm-Yunan ilim ve felsefesine ait eserler Latinceye çevrilmiş; hatta bu yolda esaslı tefsirler ve yeni akıdler meydana gelmiş bulunuyordu

*

*

Rönesans hareketi, eski Yunandan beri gördüğümüz uyanış hareketleri arasında en tam ve etraflı olanıdır. Çünkü orada Latin âlemi vasıtasıyla gelen san'at ve edebiyat kültürü, İslâm medeniyeti yolundan gelen ilim ve felsefe kültürü ile birleşti. San'at müşahhasın gayri muayyenliğinden*, felsefe de mücerretin sun'iliğinden kurtuldu Hakikatı yalnız "mücerret"te arayan İslâm kültürü ile; hakikatı yalnızca "müşahhas"da arayan Latin kültürünün eksikleri birbiriyle tamamlandı. Bu büyük kaynaşma, tam mânâsiyle Yunan medeniyetine bir dönüş oldu Fakat onun eski Yunana üstün ciheti bu ayrılıştan sonra birleşmededir. Eğer bu ayrılış olmasaydı, bu azametli birleşme meydana çıkmayacaktı Eski Yunan medeniyeti Site bünyesi içinde, mahdud* siyasî-iktisadî şartlar altında ulaşabileceği en yüksek inkişafa varmıştı.

Tarihî cereyana bakılırsa ondan sonra İskender, Roma istilâları barbarlığın galebe çalması gibi görünür. Bütün orta zaman Hıristiyan taassubunun hâkim oldu-

ğu devirdir Bundan dolayı Rönesans, ilk bakışta, barbarlığı ve taassubu aşarak eski Yunanın vazıh, plastik ve aklî düşüncesine tam bir dönüş olarak görünür. Âdeta bin beşyüz sene insanîyet boş yere bocalayıp lüzumsuz zikzaklar çizdikten sonra ancak Rönesansta tekrar kaybolan eski vazıhlığını ve aklî yolunu bulmuştur denilebilir.

Fakat yukarda işaret ettiğim keskin ayrılış gibi ,bu «tam dönüş» fikri de ilk bakışta görüldüğü kadar doğru sayılamaz. İnsan tefekkürünün inkişafında orta zaman, boşuna bir bocalama değildir. Site medeniyeti eski Yunanda verebileceği en yüksek mahsulleri vermişti. İctimaî kesafet*, siyasî-iktisadî şartlar onun sınırlarını çiziyordu. Eflâtun ve Aristo'da devlet fikri, insanın içtimaî rolü ve *conduite*'i fikri bir çerçevenin içerisinde idi. Esasında fatalist olan ve ocak (gens) töresine bağlanan Yunan sanatı da şekildeki bütün mükemmelliğine rağmen bu çizgilerin dışına çıkamazdı. Bu çerçevenin kırılması ve çizgilerin genişletilmesi için içtimaî nizamaya yeni âmillerin* girmesi lâzımdı: Barbarlık (İskender ve Roma) ona amelîlik* ve yayılma imkânı getirdi. Beşerî dinler (Hıristiyanlık, İslâmiyet) onu ocak töresinden kurtardı; ve insanîleşmek istidadını verdi. Yeni barbar istilâları (Cermen, Berberi) eski siyasî-fikrî nizamlara karşı yeni kuvvetler çıkarmak suretiyle hâkimiyetleri *hiérarchisé* etti. Zıt kuvvetlerin çarpışması neticesinde doğan kuvvetler muvazenesi sayesinde tek şekilli ve basit bir hâkimiyet yerine çok şekilli, dereceli ve mudil* hâkimiyetler meydana geldi. Her fikir, hemen yayılmak ve beşerîleşmek istidadını kazandığı gibi; aynı içtimaî

nizamin içinde birbirine nüfuz etmesi mümkün olan birçok zıt fikirlerin dağılması için lâzım gelen bütün şartlar da hazırlandı. Bütün bu hazırlıklar, tarihî noktadan Atina'nın yıkılmasından Rönesansa kadar geçen zaman içerisinde olan büyük Kompleks'in neticesidir. Rönesans onların üzerinde, daha doğrusu onların neticesi olarak doğmuştur. Bundan dolayı onu eski Yunana dönüş değil, fakat bütün bu Kompleks'in meydana getirdiği yeni bir doğuş saymak lâzımdır.

Orta zamanda en çok tenkit edilen, iki âmil üzerinde durmalıyız: Bunlar da barbarlık ve mistisizmdir. Barbar istilâlarının yaptığı tahripler hakkında eskiden beri müverihlerin* söylemekte oldukları şeyleri tekrarlüzum yoktur. Esasen saklaması mümkün olmayan tarihî vak'alar bu iddiayı sağlamlaştıır. Fakat bu istilâların doğurduğu neticeler üzerinde düşününce onlar hakkında daha insaflı hüküm vermek icap edecektir. Şarkı Garba bağlayan ve iki âlem arasında ilk temasları kuran İskender istilâsıdır. Ocak töreleri üstünde beşerî bütünlük fikrine yükselmeyi temin eden Röma ve Arap istilâlarıdır. Burgların kurulmasına, burjuvazinin ve sermayenin doğmasına sebep olan Cermen istilâsıdır.

Orta zamanın taassubu da aynı suretle şiddetli tenkitlere uğramıştır. Bu münasebetle zihnin, usuller araştıran yaratıcı felsefe yerine devr-i bâtıllar* içinde dönen *théosophie* çıkmazına düştüğü, realiteyi aydınlatan ilmi araştırmalar yerine skolastik kelimecilik ve taklitçiliğe esir kaldığı çok söylenmiştir. Gene bu münasebetle dinî taassuptan, fikir tesamuhsuzluğundan*, dar görüşten haklı olarak şikâyet edilmiştir. Filhakika eski Yunanın

her gün yenileşen ilmî araştırmaları yerine taklitçilik ve şerhçiliğin geçmesi; “içtihat” cesareti yerine “üstat” otoritesine bağlanmanın kaim olması, ilâh. bu iddianın saklanamaz delilleridir. Böyle olmakla beraber dinî devir, fikir mücadelesinin ehemmiyetini arttırdı. Fikirlerin yayılma imkânı büyük bir nispette arttı. Gözlerini iç hayata çevirmek, şuurun buhranı ve hastalığı ile meşgul olmak; böylece kütlenin karşısında ferdin, normalin karşısında marazînin mevkiini meydana çıkarmak, tek şekilli cemiyetin içinde tenevvu’*ler ve değişmeler bulmak ancak bu suretle mümkün olmuştur. Hasılı orta zamanda doğup inkişaf eden bu iki âmilin rollerini hesaba katmadıkça, Rönesans’ın mânâsını anlamaya ve onu eski uyanış devirlerinden ayıran karakteri meydana çıkarmaya imkân yoktur.

*

On beşinci asır ortalarında üniversiteler ve resmî müesseselerin dışında prensler, papalar ve bazı münevver zenginlerin himayesi altında birçok fikir ocakları meydana gelmeye başlamıştı. İlk defa Floransa ve Venedik’te başlayan, sonra diğer İtalya şehirlerine geçen bu hareket Rönesansın başlangıcıdır. Az zaman içerisinde uyanış hareketi edebiyatta, plastik sanatlarda, teknikte, ilim ve felsefede kendini gösterdi. Teknik inkişaf, pusulanın kullanılması, barut ve topun yayılması, matbaanın icadı, bunları takip eden sınaî ve mihanik sahasındaki icatlar az zaman içerisinde Garbın gözlerini açarak, görüş ufkunu —büyük bir nispette— genişletti

Bu suretle felsefeden evvel edebiyat ve müspet ilimlerde esash bir kımıldanış başladı.

Dinî edebiyata aksülamel* olmak üzere kuvvetli bir humanizma hareketi meydana çıktı Erasme ve Reuchlin'in tenkitleri, Dante ve Petrarque'ın dinî edebiyatını karşılıyordu. Resim, heykeltraşlık ve mimarlık hiçbir devirde kazanmadığı zengin bir yaratacılık kudreti kazandı: Titien, B Cellini, Leonard de Vinci, Michel Ange, Corregio, kısa bir zaman içerisinde sayısız şaheserler verdiler Edebiyatta Iasso, Ariosto, Boccacio gibi yeni zamanın klasikleri sayısız büyük eserler meydana getirdiler

İlmî zihniyet büsbütün değişti. Galilée, Kepler, Copernic'in sayesinde eski Yunandan beri hâkim olan âlem sistemi bırakıldı. Batlamyos'un *Almageste*'si yerine yeni heyet geçti Aristo fiziği yerine modern fizik geçmeye başladı. On altıncı asır içerisinde ilim inkişafı en parlak eserlerini veriyordu. Bununla beraber henüz eski felsefî zihniyet mukavemet etmekte idi. Bir taraftan sanatın inkişafı medrese mantığına karşı Eflâtunculuğu canlandırıyor, bir taraftan da yeni müşahedelerle eski felsefe sistemleri arasında çıkan tenakuzlar yüzünden felsefe sistemleri terkedilerek yerine yenilerini koymak ihtiyacı meydana çıkıyordu. Fakat Rönesansın felsefe sahasındaki hamleleri çok yarım ve kifayetsiz kaldı. Aristo felsefesi *péripatétisme*, *averroisme* şekillerinde yeni ilimle uzlaşmaya çalıştı. Fakat Nicolas de Cusa ve Giordano Bruno gibi Eflâtunculuktan kuvvet alan feylesofların karşısında bu irtica teşebbüsleri sönük kaldı. Yeni ilmî zihniyet yavaş yavaş felsefe muhitine de yayılmaya

muvaffak oldu. Léonard de Vinci, mücerret surî mantık karşısında tecrübenin kudretini gösterdi Fransa'da Montaigne, medrese zihniyetine karşı şüphecilikle hücum etti Skolastik tâlim ve terbiye usullerini hıpaladı

Zihniyet değişikliğinin en tam şekli siyasî felsefe sahasında görüldü On beşinci asırda Campanella, insaniyet fikrine rağmen henüz Eflâtun'un siyasî idealizmine sadık kalıyordu. Fakat on altıncı asırda Machiavel, cemiyet telâkkisinde esaslı inkılâp yaptı Yeni doğmaya başlayan siyasî merkeziyetlerin (kuvvetli derebeylikler ve krallıkların) ideolojisini yapan Machiavel cemiyette bütün dikkati ahlâkî veya dinî gayeler yerine, siyasî bünye ve hâkimiyet üzerine çevirdi. Eski devri yeni devirden ayıran en mühim karakteri, laik devlet ve mutlak hâkimiyet görünüşünü getirdi.

Hasılı Rönesans hareketi, bütün içtimaî* müesseselerde esaslı bir inkılâp ve yaratış vücuda getirdiği için, uyanış devirlerinin en büyüğü ve haklı olarak bir "yeniden doğuş"tur¹

¹ Câmi Bey: Comte de Gobineau'dan tercüme *Rönesans*; Ahmet Refik: Ch. Seignobos'dan tercüme *Medeniyet tarihi*; Emil Bréhier: *Histoire de la philosophie*, t. I, fasc III; H. Höffding: *Histoire de la philosophie moderne*, t. I; Whitehead: *La Science et le monde moderne*

Bu suretle felsefeden evvel edebiyat ve müspet ilimlerde esaslı bir kıvılcıdanış başladı.

Dinî edebiyata aksülamel* olmak üzere kuvvetli bir humanizma hareketi meydana çıktı. Erasme ve Reuchlin'in tenkitleri, Dante ve Petrarque'ın dinî edebiyatını karşılıyordu. Resim, heykeltraşlık ve mimarlık hiçbir devirde kazanmadığı zengin bir yaratıcılık kudreti kazandı: Titien, B. Cellini, Leonard de Vinci, Michel Ange, Corregio, kısa bir zaman içerisinde sayısız şaheserler verdiler. Edebiyatta Tasso, Ariosto, Boccacio gibi yeni zamanın klasikleri sayısız büyük eserler meydana getirdiler.

İlmî zihniyet büsbütün değişti. Galilée, Kepler, Copernic'in sayesinde eski Yunandan beri hâkim olan âlem sistemi bırakıldı. Batlamyos'un *Almageste*'si yerine yeni heyet geçti. Aristo fiziği yerine modern fizik geçmeye başladı. On altıncı asır içerisinde ilim inkılâbı en parlak eserlerini veriyordu. Bununla beraber henüz eski felsefî zihniyet mukavemet etmekte idi. Bir taraftan sanatın inkişafı medrese mantığına karşı Eflâtunculuğu canlandırıyor, bir taraftan da yeni müşahedelerle eski felsefe sistemleri arasında çıkan tenakuzlar yüzünden felsefe sistemleri terkedilerek yerine yenilerini koymak ihtiyacı meydana çıkıyordu. Fakat Rönesansın felsefe sahasındaki hamleleri çok yarım ve kifayetsiz kaldı. Aristo felsefesi *péripatétisme*, *averroisme* şekillerinde yeni ilimle uzlaşmaya çalıştı. Fakat Nicolas de Cusa ve Giordano Bruno gibi Eflâtunculuktan kuvvet alan feylesofların karşısında bu irtica teşebbüsleri sönük kaldı. Yeni ilmî zihniyet yavaş yavaş felsefe muhitine de yayılmaya

muvaffak oldu Léonard de Vinci, mücerret surî mantık karşısında tecrübenin kudretini gösterdi. Fransa'da Montaigne, medrese zihniyetine karşı şüphecilikle hücum etti. Skolastik tâlim ve terbiye usullerini hırpaladı.

Zihniyet değişikliğinin en tam şekli siyasî felsefe sahasında görüldü. On beşinci asırda Campanella, insanîyet fikrine rağmen henüz Eflâtun'un siyasî idealizmine sadık kalıyordu. Fakat on altıncı asırda Machiavel, cemiyet telâkkisinde esaslı inkılâp yaptı. Yeni doğmaya başlayan siyasî merkeziyetlerin (kuvvetli derebeylikler ve kiralıkların) ideolojisini yapan Machiavel cemiyette bütün dikkati ahlâkî veya dinî gayeler yerine, siyasî bünye ve hâkimiyet üzerine çevirdi. Eski devri yeni devirden ayıran en mühim karakteri, laik devlet ve mutlak hâkimiyet görünüşünü getirdi.

Hasılı Rönesans hareketi, bütün içtimaî* müesseselerde esaslı bir inkılâp ve yaratış vücuda getirdiği için, uyanış devirlerinin en büyüğü ve haklı olarak bir "yeniden doğuş"tur¹

¹ Câmi Bey: Comte de Gobineau'dan tercüme *Rönesans*; Ahmet Refik: Ch. Seignobos'dan tercüme *Medeniyet tarihi*; Emil Bréhier: *Histoire de la philosophie*, t. I, fasc III; H. Höffding: *Histoire de la philosophie moderne*, t. I; Whitehead: *La Science et le monde moderne*

XX

Millî uyanışlarda tercümenin rolü

On yedinci asırdan sonra artık milletlerin siyasal ve kültürel birlikler halinde meydana çıktığını görüyoruz. Monarşilerin kuvvetlenmesi, burjuva sınıfının doğması, bazı memleketlerde ağır bir tekamülle, bazılarında inkılâp yolu ile millî teşekkülleri meydana getirdi. Kitabımızın mevzuu olan tercüme, bilhassa millî teşekküllerde büyük bir rol oynamaya başladı. Ve bu iki sebepten dolayıdır: Evvelâ bütün uyanış devirlerinde olduğu gibi, burada da tercüme, fikrin sürekliliğini temin etti. İkincisi millî uyanışlarda en mühim noktanın dil meselesi olması ve bütün fikir mahsullerinin ana dili ile ifade edilmek istenmesidir. Bundan dolayı orta zaman medeniyetinde bütün milletlerin ortak malı olan Arap ve Latin edebiyatları yerine, şimdi her millet kendi ede-

biyatını yapmaya çalıştığı için; ister istemez bütün dünya klasiklerini de kendi diline çevirmeye başlamıştır. Bu suretle on yedinci asırdan sonra Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya ve diğer garp milletleri kendi uyanış inkılâplarını yaparken bu hararetili tercüme işine büyük bir mevki ayırdılar. Köklerinden beri bu fikir intikalinin* nasıl olduğunu etraflı bir surette gördüğümüz için, burada millî inkılâplara öncülük eden tercüme ve çevirme faaliyetinden daha kısa olarak bahsedeceğim

*

*

Fransa'da on altıncı asırda, Fransızca mükemmel bir tefekkür dili haline gelmiş ve Latince eserler tercüme edilmeye başlamıştı. On yedinci asırda Fransız filozofları artık eserlerini tekâmül etmiş bir Fransızca ile yazıyorlardı. Bu sırada Yunan klasikleri tercüme ve adapte edildi. Molière komedilerinden büyük bir kısmının mevzuunu, hattâ ruhunu Latinlerden aldı. Bu suretle komedi san'atı Latinler vasıtasıyla Yunan san'atkârlarına kadar dayandı.

1. *Amphitryon* Plautus'un evvelce gördüğümüz komedisinden alınmıştır.

2. *Avaro*: Plautus'un *Aulularia*'sından çıkarılmış olan en meşhur eserdir.

3. *Les Fourberies de Scapin*. Birçok parçaları ve mevzuun kuruluşu Plautus'un *Asinaria*'sından çıkarılmıştır.

4. *Bourgeois gentilhomme*: Molière bu eserin birçok yerlerinde Plautus'un *Pœnulus*'ını taklit etti.

5. *Les Femmes savantes*: Aristophanes'in *Assemblée des femmes*'ından mülhemdir.

Racine de trajedilerinden bir kısmını Latin ve Yunanlıları taklit suretiyle vücuda getirdi:

1 *Phèdre*: Bu eser ilk defa eski Yunanda Euripides, sonra Roma'da Seneca tarafından yazılmıştı. Nihayet Racine yazdı

2. *Iphigénie*: Bu mevzu da Yunanlılarda Sophokles, Euripides, Fransızlardan Rotrou, Almanya'da Goethe tarafından yazılmıştır.

3 *Les Plaideurs*: Racine'in bu komedisi mevzuunu Aristophanes'in *Les Guêpes*'inden almış olup birçok parçaları oradan çıkarılmıştır.

Fransız klasiklerinden Rotrou da komedilerinden bir kısmını Latinlerden çıkarmıştır

1 *Les Deux sosies*. Yukarda gördüğümüz Plautus'un *Amphitryon*'undan alınmıştır

2 *Iphigéni*: Euripides'den alınmıştır:

Bunlardan başka Régnard, Baron birçok komedilerinde Plautus'u taklit ettiler. Corneille'in *Illusion Comique*'i Latin muharririnin *Miles Gloriosus*'ünün adaptasyonudur

Görülüyor ki Latin klasikleri Yunanlıların adaptasyon ve taklit suretiyle devamı olduğu gibi, Fransız klasikleri de Latinlerin taklidi suretiyle devamı idi. Fransız tiyatro muharrirlerinin san'at nazariyesi de Aristo'nun *Poétique*'inden başka bir şey değildi.

On sekizinci asırda akademinin teşekkülünden sonra eski Yunan ve Latin eserleri mazbut* bir surette tercüme edilmeye başladı. 19'uncu asırda Aristo ve Ef-lâton tercümelerine sistematik bir halde devam edildi ve tamamlandı. Victor Cousin ile Barthélemy de Saint

Hilaire bu ağır işi üzerlerine almışlardı Daha sonra Corrau, Chaignet, Dufour ve Hatzfeld, Dupréel, Mme. Favre, Gevaert, Gillet, Huit, Lapie, Luquet, Al-lé-Laprune, Pierron, Pouchet, Sentroul, Jules Simon, Thurot, Vacherot, Werner, Zevort gibi birçok mütercimler dağınık olarak Aristo'dan ve kısmen Elfâtun'dan tercümeler veya onlar hakkında tahliller yaptılar.

Aynı suretle birçok defalar Yunan ve Latin edebî klasikleri de tercüme edildi Bunlardan Le Comte de Lysle'in *Iliade* tercümesi gibi manzum olanları olmakla beraber, büyük bir kısmı nesirle tercüme edilmişti Bu eserler muhtelif ihtiyaçlara göre, büyük, orta veya küçük hacimde basılmak üzere birçok defalar tercüme edilmiştir. Eski tercümelerin eksiklerini tamamlamak veya yanlışlarını düzeltmek üzere yenileri yapılmıştır.

*

* *

İngiltere'de Rönesansın tesirleri az zamanda görüldü. Birçok mütercimler Fransız ve İspanyolları bol bol tercüme etmeye koyuldular Bu taklit devri edebiyat itibariyle çok feyzsiz idi. İntihap*sız, karma karışık tercümelerin yanında kaba ve beceriksiz taklitler yapılıyordu Latin inhitat* devrinde olduğu gibi bu sırada da İngiliz mütercimleri yalnızca nakletmek, iktibaslar, hulâsalar yapmak, manüeller meydana getirmek, hasılı ilmi öğretmek ve yaymak gayesini takip ediyorlardı. Bundan dolayı asıl san'at ve ilim gayesini bazen büsbütün kaybediyorlardı. Bu körü körüne yapılan tercümelerin tesiri ile Fransız düşünüşü, giyiniş ve yaşayışı da o kadar kabataslak taklit ediliyordu ki, bu suretle İngilte-

re'de tercümecilik ile kaba mukallitlik* gülünç bir tip haline gelmeye başlamıştı.

Bu devrin en parlak nümunesi Gower'ın *Confessio amantis*'i dir. Fransızların *Le Roman de la rose*'ı tarzında olan bu eser tercüme ukalâlığının mükemmel bir nümunesi idi. İçerisinde Aristo ve şerhlerinden parçalar, Cicero'nun *Retorik*'inden nümuneler, Arapçadan Latinceye yapılan tercümelerden alınmış fıkralar, nihayet Ovidius'den şiirler, ilâh. vardı.

Gower'den sonra, Occleve ve Lydgate bu yolda tercüme ve iktibas eserlerine devam ettiler. Occleve, Latinlerden Egidius'ün hükümet hakkındaki bir eserine manzum haşiye yazdı. Saint Augustin'in şefkat hakkındaki kitabına, ölmek san'atine ait tercüme ve şerhler yaptı. Lydgate üslûp itibariyle daha ince ve diğerinden daha muvaffakiyetli idi. *Prenslerin sukutu*, *Iruva muhasarası* ve *Teb tarihi* adlı üç mühim eseri tercüme etti. Hawes Fransızların *Roman de la Rose*'unu taklit ve adapte ederek bir nevi istiareli bir manzume yazdı: *The Temple of glass*. Barclay Fransızcadan *Le Miroir des bonnes manières* ile *Vaisseau des fous*'yu tercüme etti. Bu devir İngiliz edebiyatının skolastik devri idi. Tercüme ace-miliği üslûbun pişkin ve işlek olmasına mani oluyordu. Böyle olmakla beraber bu çıraklık ve acemilik devrinin geçirilmesi de zarurî idi. Çünkü İngilizce ile Latince arasında münasebet, Fransızca ile Latincenin münasebeti kadar sıkı bir akrabalık münasebeti değildir. Yabancı kelimelerin ana dile karışması, lisanın bünyesi tarafından hazmedilmesi ve eritilmesi için uzun bir zaman geçmesi lâzım geliyordu.

On beşinci asır sonlarında, İngiltere’de klasikleri okumaya hararetle başlandı. Birbiri üzerine birçok tercümeler yapıldı. Onları asıllarından okumak o sırada moda olmasına rağmen yine tercüme yapılyordu. Elisabeth, Jeanne Grey, Duchesse de Norfolk ve daha birçok asılzadeler daima Platon, Xenophon ve Cicero’dan bahsediyorlardı.

Artık tercümecilik Duns Scott zamanında olduğu gibi köşede kalmış, ihmal edilmiş, hatta hücumu uğramış bir iş olmaktan çıkmıştı. Şimdi tercüme, zamanın modası hükmünde idi. Asılzadeler, devlet adamları bu işle alâkadar olmaya ve onu teşviğe başlıyorlardı.

Böylece Hıristiyanlığı aşarak eski Yunana atlıyan bir nevi *paganisme* zevki teşekkül etti. Bu suretle eski Yunanlılardan Homer, Ihucydides, trajedi muharrirleri, Latinlerden mühim bir kısmı İngilizceye nakledildi.

On altıncı asır içerisinde ve bu asrın sonlarına kadar devam eden hararetli tercüme devrinden sonra edebiyatta Spencer ve felsefede Francis Bacon gelerek Rönesansı kapadılar. Bundan sonra İngiliz tefekkürü artık üstatlık devresine girdi.

İngiltere’de on dokuzuncu asırda tekrar Yunan san’at ve felsefesine ait eserleri tercüme etmek şevki uyandı. Aristo ve Eflâtun’la meşgul olarak ondan mühim nakiller yapan mütebahhir*ler yetişti. Bunlardan Burnet, Butcher, Cope, Grant, Gowett, Lewes, Newmann, Owen, ilâh...nin adlarını zikredebiliriz. Aynı alâka Fransız, Alman ve diğer yabancı milletlerin edebiyatlarına karşı da uyandı. Geçen asırda doğan bu alâka

ile bütün dünya edebiyatına ait büyük seriler meydana gelmeye başladı.

*

Alman fikrî inkişafında da tercüme büyük bir rol oynadı. On ikinci asırda halk şairlerinin koşmalarından başka Almanya'da muntazam bir yazı dili yoktu. Bu sırada Fransızcadan "Welche" kitapları tercüme edildi. Bu eserler halk arasında yayılan ilk Fransız tesiri idi. Rahip Conrad bir nevi iktibas suretiyle "Chronique" tercüme etti. Aynı zat bir müddet sonra *Chanson de Roland*'ı nakletti.

Rahip Lamprecht 1138'de, Alberic de Besançon'un *Alexandre*'ini tercüme etti. Eilhart 1187'de *Tristan und Iseult*'ü Fransızcadan manzum olarak çevirdi. Henri de Veldeke yine Fransızcadan *Roman d'Enéas*'ı tercüme etti. Bu tercüme faaliyeti Alman edebiyatının kısa devam eden ilk devrini doğurdu.

On dördüncü asırda tekrar bazı tercümeler başladı. Marguerite de Vaudemont, *Loher et Maller*'i Latince'den Fransızcaya, kızı Elisabeth de Fransızcadan Almancaya çevirdiler. Aynı kadın Hug Schapler'ı tercüme etti. Eléonore d'Ecosse *Pontus et Sidoine*'ı; diğer birisi *Mélusine* efsanesini Almancaya çevirdiler.

Matbaanın icadı bu tercümeleri arttırdı. Jean de Capoue Latince manzum bir eseri nesirle tercüme etti. Tercümeler gittikçe zenginleşiyordu.

Alman tefekkürünün en canlı devri on sekizinci asırdır. Aydınlık "Aufklärung" devri ile hazırlanan, *Fırtına ve giriş* "Sturm und Drang" devri ile açılan bu asır

hem tercüme, nakil, hem de yaratış itibariyle Alman ır-fanının en yüksek asrıdır denebilir. Alman dili bu asır-da teşekkül etmiş, klasikler bu sırada tercüme edilmiş, bütün dünya fikir mahsulleri bu asırda Alman milletine mal edilmiştir. Nitekim edebiyatta Gœthe, Schiller, fel-sefede Kant ve Romantikler, riyaziyede Gauss, musikî-de Beethoven, resimde Rembrandt ilâh. da bu asırda yetişmişlerdir.

On yedinci asır, Alman edebiyatında bir taklit asrı idi. Bu asırda, her zamankinden ziyade yabancı tesirleri kuvvetli idi. *Amadis*'ler, *Pantagruel*'ler, Fransız halk ro-manları, şarkılar ve hicviyeleri Almancaya tercüme edil-miştî. Paul Schede ve daha sonra Lobwasser Clément Marot'nun *Psaumes*'lerini naklettiler. Bu tercüme ve taklit buhranı otuz sene muharebelerine kadar sürdü. Âdeta Almanlar Logau'nun tabiriyle Fransızların may-munu denilecek kadar mukallit olmuşlardı. Tercüme budalalığı hayatın her tarafına da aksederek kılıkta, ya-şayıştâ, düşünüş tarzında da kendini gösteriyor; Fran-sıza benzemek bir nevi ukalâlık halini alıyordu.

Yerli şairler okunmuyor, kaba ve bayağı sayılıyor-du, *Niebelungen* ve *Gudrun* gibi büyük halk destanları, *Minnesinger*'ler iptidaiîlik ve kabalık nümunesi addedili-yordu. Bu tercüme salgını vasıtasıyla Alman diline ge-çen yabancı kelimeler, ana dilin kelimelerinden daha çok bir dereceye gelmişti. Fransız mukallitliği bu suret-lâ ta Büyük Frederik'in sarayına kadar devam etti. Bu sırada yaptırılan Alman binaları Fransız mimarisini tak-lit ediyor, sarayda Fransızca konuşuluyor ve Voltaire'in zihniyeti hakikî manasiyle hüküm sürüyordu.

Böyle olmakla beraber daha on yedinci asırdan itibaren tercüme buhranının aksülâmeli* feyizli eserlerini göstermekte gecikmedi. Bir taraftan çıraklık devresi aşılaraq, klasik örnekler üzerinde şahsî eserler meydana getirilmeye başladı. Bir taraftan da taklitçilikten bezen daha doğrusu onu aşan millî ruh kendi hüviyetini bulmak için gözünü halk edebiyatına ve yerli mahsullere çevirdi. Bu suretle bir asır önce bayağı bir taklit gibi görünen tercüme ile, kaba ve mübtezel* sayılan halk edebiyatı birleşerek, kaynaşarak Alman tefekkürünün orijinal eserleri meydana çıktı

Daha on altıncı asırda Luther'in İncil tercümesi ve *Théologie germanique*'i içten gelen hamle ile' tercümenin en güzel kaynaşmasına örnek olmuşlardı. Bu yolda Melanchton ve Hugo Grotius ilâh. onun ardından gittiler ise de yukarıda gördüğümüz ulu orta Fransız taklitçiliğinden ve hayranlığından doğmuş olan seçimsiz ve hatta beceriksiz tercümeler yüzünden bir müddet kadar yol kaybolmuş gibi idi. Fakat Thomasius, Leibniz ve Wolf taraflarından canlandırılan "Aydınlık" hareketi Fransız ve Latin ruhuna daha derinden, ciddi bir surette nüfuz temin etti. Yunan ve Fransız feylesofları, Latin edebiyatı esasından öğrenildi. Lessing, Kleist, Közebue klasiklerden mülhem olarak, onları muvaffakiyetle taklit ederek Alman sahnesini yarattılar. Artık tercüme ve taklit devri aşıldı, Klopstock, Wieland orijinal eserler meydana getirmeye başladılar. Bu devir Alman edebiyatının yaratıcılık devridir.

Gœthe ve Schiller'le Alman edebiyatı, Kant'la beraber Alman felsefesi kendine yeni tesir ve ilham saha-

ları aradılar. Artık Greko-Latin ve Fransız tesirleri tükenmiş ve onlardan bıkmıştı. Şimdi hararetle İngiliz tesirine kapı açılıyordu. Celenschleger ve Schlegel kardeşler İngiliz edebiyatını nakletmeye çalıştılar. Shakespeare'i âdeta yeni baştan keşfettiler. Gœthe İngiliz dâhisini taklit ederek, trajediler yazmaya başladı. Schiller, Shakespeare'in bütün trajedilerini manzum olarak tercüme etti. Fransa'da ancak *Othello* ve *Venedik taciri*, Alfred de Vigny tarafından, *Hamlet*'in bazı pasajları da Voltaire tarafından manzum olarak tercüme edilebilmiş olduğu halde Almanlar bütün İngiliz romantiklerini, felsefede Locke'dan Hume'a kadar ampiristleri naklettiler. Alman edebiyat ve felsefesinin 18'inci asır içerisindeki büyük yaratıcılığı bu yorulmak bilmez çalışmadan ileri geliyordu.

On dokuzuncu asırda eski Yunan san'at ve felsefesine ait yeni tetkiklere girildi. Eflâtun ve Aristo tekrar tekrar tercüme edildi. Bu asır içerisinde Baumker, Bonitz, Brandis, Brentano, Böhle, Eucken, Prantl, Ritter, Gomperz, Horowitz, Heinze, Kaufmann, Rose, Trendelenburg, Überweg, Waitz, Zeller ve daha birçok mütefekkirler Yunan filozofları hakkında , tercümeler tahliller ve tetkikler vücuda getirdiler. Bu suretle 17'inci asır sonlarında nakledilmeye başlamış olan Yunan üstatlarının eserlerine yorulmak bilmez bir surette tekrar dönüldü.

Alman tefekkürü tercüme ve nakildeki zenginliği itibariyle bütün Garp milletlerinden üstün sayılabilir. Bunun birinci sebebi bu milletin Latin ve Katolik an'anesi dışında millî bir kilise vücade getirerek inkişaf

etmesi ve bu yüzden millî şuurunu çok erkenden duymaya başlamasıdır. İkincisi Yunan ve Latin medenî an'anesine nazaran dil ve töre itibariyle yabancı olduğu için bu ayrılığın ancak büyük bir tercüme ve nakil ile doldurulabilmesidir. Nihayet Alman milletinin inkişaf itibariyle diğerlerinden sonra gelmesi birçok asırların işini kısa zamana sıkıştırmak mecburiyetini doğurduğu için tercüme ve tetkik faaliyeti de daha canlı olmuştur.

Bu hususî vaziyetlerin neticesinde Alman tercümeciliği lüzumundan fazla mütebahhir* ve "speculatif" olan bir zihniyet meydana getirmiştir. Fakat yine bu hararetli tercümecilik koyu mütebahhirliğin, ve mübalâğalı, mağrur romantizmin yanı başında şüpheciliği, tenkitçiliği ve tarih kültürünü de inkişaf ettirerek yeni ilmi zihniyetin köklerini de beslemiştir

*

*

Garp milletleri arasında tercüme işini en geçe bırakmış olan milletlerden birisi Ruslardır. On sekizinci asır başlarına kadar Rus edebiyatı yalnız dinî şiirler ve halk romanlarından ibaretti. Millî karakteri barizleştiren eserler meydana gelmeye başlamış olmakla beraber bunlar henüz beşerî kıymeti kazanmaktan çok uzak bulunuyordu. Büyük Petro'dan sonra Garp tesirleri kendini gösterdi. Kantemir zamanında klasikleri ve Garbı tanımak merakı uyandı. Bu zat Montesquieu'nün *Lettres persanes'*ını tercüme etti. Fontenelle'in âlimlerin çokluğu hakkındaki bir eserini tercüme ve bu zat hakkında bir tetkik neşretti. Boileau, Horatius ve Juvénal'dan parçalar nakletti. Artık On dördüncü Louis sa-

rayı ile beraber Fransız klasikleri de tanınıyor ve taklit ediliyordu. Trédiakovsky (1703–1769) bu gayreti devam ettirdi. Moskova’da bir “Slavo-gréco-latine akademisi” vücade getirildi 1735’de bir de “Rus dili sevenler cemiyeti” teşekkül etti. Bu zat Boileau’dan *l’Art poétique*’i Fénélon’un *Iélémaque*’ını, Esope’in birçok hikâyelerini tercüme etti. Horace’ın *De Arte poetica*’sını, Talle-mant’ın *Voyage de l’île d’amour*’u nakletti Gniéditch *Iliade* ve *Enéide*’i tercüme etti Soumarokov (1718–1777) tiyatro san’atında İngiliz ve Fransızları taklit etti. Bog-donoviç ve bilhassa Khemnitzer, La Fontaine’in hikâyelerini tercüme ve taklit ettiler. Verevkin, Diderot’nun ansiklopedisini nakle çalıştı Voltaire, Rousseau ve Helvetius’dan parçalar tercüme edildi. Radiatçev, on sekizinci asır Fransız feylesof ve ediplerine ait olan bu tercümelere devam etti. Bu zat on sene kadar Siberya’da kaldı. Locke, Newton ve Rousseau’dan mühim parçalar nakletti.

On dokuzuncu asır, Rus edebiyatında romantizm devridir. Bu sırada Fransız tesirleri yerine İngiliz ve bilhassa Alman tesiri geçmeye başladı. Joukovski bir taraftan Rusya’ya romantizminin belli başlı eserlerini naklederken, bir taraftan da *Odyssée*’yi tercüme ediyordu. *Paul et Virginie*’yi, Schiller’in trajedilerini, Firdevsî’nin *Şehname*’sinden mühim parçaları nakletmek suretiyle dünya edebiyatının şaheserleriyle temas temin ediyordu. Batiuşkov aynı yolda yürüyerek Parny, Tibulle ve Pétrarque’dan birçok güzel eserler verdi. Krylov, hakîmane edebiyat ve hayvanat şiirleri üzerinde

çalışarak Esope, Phèdre, La Fontaine, Gellert ve Diderot'dan mühim tercümeler yaptı.

Rus edebiyatı Puşkin'le beraber tamamiyle yaratıcı ve orijinal oldu. Bu büyük edebî şahsiyetin meydana çıkması da ancak bütün romantiklerin ve bilhassa Lord Byron'ın kuvvetli tesiri ile mümkün olmuştur.

On dokuzuncu asırda felsefî temâyüller başladı. Edebî tenkit ve san'at felsefesiyle harekete geçen bu temâyül, yavaş yavaş "speculatîf" felsefeye geçti. En fazla takip edilen idealistler ve Hegel'ci metafizik idi. Drujinin, Akeharumov, Soloviev, Alman filozofları hakkında tahlilî eserler ve bazı tercümeler vücuda getirdiler. Feylesof, iktisatçı, münekkit ve romancı olan Tchernichevsky pek çok miktarda içtimaî roman, Stuart Mill'in, Thomas Bucke'in, Darwin'in, materyalist Vogt'ın, Moleschot'un, tarihî maddeciliğin hücumlarına uğrayan Feuerbach'in mühim eserlerini tercüme ve tefsir etti. Bu yorulmak bilmez gayretleriyle Çerniçevski Rusyada felsefe ihtirasını uyandırdı. O zamana kadar dağınık tetkikler ve bazı şahsî meraklardan ibaret olan felsefî araştırmalar muayyen bir istikamete girdi. Hegelcilik artık yavaş yavaş materyalizm istikametine dönüyordu. Yirmi sene Sibirya'da menfa hayatı yaşayan bu büyük mütercim orada Alman, İngiliz ve Fransız müelliflerinden mülhem olarak vücuda getirdiği *Ne yapmalı?* adlı romanında inkılâp ruhunun tohumlarını atıyordu.

Artık on dokuzuncu asrın Çar sarayı ve zâdegân meclislerinde okunan romantizm ruhu çoktan aşılmış bulunuyordu. Felsefede idealizm ve Hegelciliğin yerine materyalizm, edebiyatta romantizm ve manzum tiyatro-

lar yerine realist roman nevi kaim oluyordu. Dostoyevski'nin büyük kardeşi Michel, Alman şairleri Schiller ve G  the'nin bütün eserlerini tercüme ettiği gibi *Zaman* ve *Devir* adında iki mecmua neşretti. Bu suretle büyük Rus romancısının meslek   inkişafına zemin hazırlandı. Sonradan İngiliz romancısı Charles Dickens ve Victor Hugo ile derinden derine meşgul olan Dostoyevski Almanların tesirinden kurtularak kendi şahsiyetini buldu. Almanlara karşı nefreti bütün eserlerinde devam etti.

XXI

Osmanlılar devrinde tercüme

Osmanlılar devri Garpla, eski medeniyetlerle bağlarını keserek kendi içine kapandığı için yaratıcılığını kaybetti. Bu devirde yalnız İslâm medeniyetinin kelâm, mantık ve tasavvufa ait eserleri ifrat derecede şerh edildi, haşiyeler ve ta'likler* yazıldı. Bu nevi eserlere ait ihmal edilemeyecek kadar da tercümeler yapıldı. Fakat Latin ve Yunan âleminden hiçbir nakil yapılmadığı gibi, evvelce bu âlemden Arapçaya geçmiş olan eserlere karşı da aynı alâkasızlık gösterildi. Büyük Türk feylesoflarının 9-10'uncu asırlarda vücuda getirmiş oldukları Arapça eserlerden mühim bir kısmı tercüme edilmeden kaldı. Bütün fikir faaliyeti, dinî devletin memurlarını yetiştirecek olan medreselere lâzım skolastik bilgilerden ibaretti. Eski ta'birle, aklî ilimler zayıflayarak bütün dikkat yalnız naklî ilimlere (tefsir, hadis, fıkıh, ke-

lâm) döndü: Bu sahada bile esaslı yeni hiçbir şey yapılmadı. Haşiyecilik fikir uyuşukluğunun en bâriz alâmeti idi. Saçaklızade *Tertib-ül-ulûm*'unda medreselerin bu dar zihniyetinden şikâyet ederek lüzumsuz haşiye ve ta'likler yerine; talebe için yalnız faydalı malûmatı alan klasik kitaplar vücuda getirilmesini tavsiye ediyordu; Kâtip Çelebi *Mizan-ül-hak*'da skolastik zihniyeti ve bunun doğurduğu feci neticeleri anlatıyordu. Fakat bütün bu hücumlara rağmen dinî devletin bünyesi, medreselerin dinî devlete âlet haline gelmiş olması fikir sahasında her nevi reformayı imkânsız bırakıyordu. Samanoğulları zamanında Harezmi tarafından yazılmış bir ansiklopedi olan *Mefatih-ül-ulûm* ile Taşköprülüzade tarafından Osmanlılar zamanında yazılmış olan *Mevzuat-ül-ulûm* karşılaştırılacak olursa, fikir canlılığının ne kadar kaybolmuş olduğu anlaşılır

*

* *

Selçukluların son zamanında ve Anadolu Beylikleri idaresinde tercüme başladı. Sultan Velet Türkçe şiirler yazmaya başladı. Gülşehirli Şeyh Ahmet (Arapsunlu, 1317) Feridüddin Attar'dan *Felelname* ve *Mantık-üt-tayr*'ı manzum olarak tercüme etti. Âşık Paşa Mevlâna ve Sultan Velet'ten mülhem olarak *Garipnâme*'yi yazdı. Mevlevî Yusuf Meddah, Ebû Mihnef'den *Maktel-i Hüseyin*'i kötürüm Beyazıt namına tercüme etti. Ali Baba el-Canî, Germiyanoglu Süleyman Şah namına *Kâbusname*'yi tercüme etti. Osmanlılar devrinde Arapça ve Farsîden tasavvufa, kelâm ve mantığa dair yapılan tercü-

meler birinci derecede geliyordu. Edebî şaheserlerden pek az şey nakledilmişti. Felsefî eserlerin tercümesi de mahduttu. Bir dereceye kadar büyük İslâm hekimlerinin tıbbî eserleriyle uğraşmış, bu da yarım kalmıştı.

Tasavvuf kitapları: Orta Asya'da vaktiyle Heratlı Malik Bahşî, Feridüddin Attar'ın *Tezkeret-ül-evliya'sını* tercüme etmişti ¹. Asıl tasavvuf tercüme ve şerhleri kuvvetle Anadolu'da başlamıştı. Biraz önce zikrettiğimiz Gülşehrî bu Feridüddin Attar tercümelerine devam etti. Şair Ahmedî yine Feridüddin Attar'dan manzum *Esrarname* tercüme etti. Lâtîfî tezkeresine göre, İbni Sînâ'dan manzum *Kanun* ve *Şifa* tercüme ettiği rivayet edilir. H. Dokuzuncu asırda Nahîfî Süleyman Efendi Mevlâna'nın *Mesnevî'sini* manzum olarak tercüme etti.

Bu eser, Osmanlı tercüme devrinin en mühim hadiselerinden biridir. Bu sayede Mevlâna'nın san'at ve fikrine nüfuz etmek mümkün oldu.

Mühim bir tasavvuf tarihi olan Molla Câmi'nin *Nefahat'ını* Lâmiî Çelebi nakletti. Hoca Sadeddin Efendi diğer mühim bir tasavvuf kitabı olan *Risalet-ül-kuşeyriyye'yi* tercüme etti. Yusuf bin Ali ikinci defa ve yine manzum olarak *Mantık üt-tayr'ı* tercüme etti. Bu suretle İslâm tasavvufuna dair esaslı eserler dilimize nakledilmeye başlamıştı.

Daha sonra Arapça eserlere de geçildi. Bosnalı Abdullah Efendi'nin Muhyiddin Arabî'nin *Fusus-ül-hikem*

¹ Dokuzuncu asırda Orta Asya'da Mir Haydar, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzen-ı esrar'ını* manzum olarak Türkçeye çevirdi.

tercümesini, Kefelizade Abdülbâkî Efendi'nin, Abdülkerim ül-Ceylî'nin *İnsan ül-kâmil* tercümesini, Mustafa Hıfzı Efendi'nin Attar'dan *Tezkere-t-ül-evliya* tercümesini, Mehmet bin üş-Şerîf'in Hüseyin Vâiz'den *Reşehat* tercümesini burada zikretmeliyiz. Tercüme bilhassa son asırlarda ziyadeleşti. Yalnız Arapça metinlere bağlı kalmayarak onları Türkçeye çevirmek arzusu bir cihetten bu eserleri halka yaymak istemekte diğer cihetten Türk edebiyatının kuvvetlenmesinden ileri geliyordu

Edirneli Emrî manzum *Pendi Attar* tercüme etti. Son asırlarda Bedreddin Simavî'nin *Vâridât*'ı birkaç defa tercüme edildi. On dokuzuncu asır sonlarında Hasbî Süleyman Efendi Abdülganî Nabulusî'den *Ta'tir-ül-enam*, Abdülkadir Geylânî'den *Gınyet-üt-talibîn*, aynı zattan *Delail* tercüme etti. On yedinci asırda İaşköprülüzade Kemâleddin Efendi Hüseyin Vâiz'in bir risalesini, İbni Firuz Mehmet Bey (1018) Şeyh Mahmud'un *Dürret-ül-garrâ*'sını naklettiler

Osmanlı devrinde tasavvufa ait metin tercümelelerinden ziyade şerhlere ehemmiyet veriliyordu. İlk büyük şarih Selçukîler zamanında Sadrettin Konevî'dir. Eserlerinin büyük bir kısmı Muhyiddin Arabî'ye ait şerhlerdi. Onun Mağripten getirdiği *théosophie*'nin Anadolu tarikatları arasında yayılmasına sebep oldu. H. Sekizinci asır ortalarında bu şerhler hâkim oldu. İlk defa bu asırda Davud Kayserî'yi görüyoruz. Orhan Bey tarafından İznik'e çağrılarak orada ölünceye kadar Muhyiddin şerhlerini okuttu. Bundan sonra H. dokuzuncu asır sonlarına kadar mühim şeyler yoktur. Bu asrın sonlarında Kutbettinzade Mehmet Muhyiddin Şeyh Ekber'in

birçok eserlerini şerh etti. Onuncu asırda Yavasî Mehmed Muhyiddin Efendi Bedreddin'in *Vâridât*'ını şerh etti. Yine bu asırda Sofyalı Balî Efendi'nin *Fusûs* şerhi, haleflerinden Nureddinzade Muslihiddin Efendi'nin *Vâridat* ve *Nusûs* şerhlerini zikretmeliyiz.

On birinci asırdan itibaren Muhyiddinin yanında Mevlâna şerhleri de görülmeye başlıyor. Bundan sonra Mevlevîliğin Osmanlı padişahlarına nüfuz ettiği, yüksek tabakada ehemmiyetinin arttığını söylemek lâzımdır. İlk defa Sivaslı Abtûlmecit *Mesnevî* ile *Kasidei Mimiye*'yi şerh etti. Fakat asıl büyük ve meşhur olan şarih Ankaravî'dir. Ankaralı İsmail Efendi'nin eseri Mevlevî an'anesinde klasik oldu. Bu zat ayrıca Muhyiddinin *Zubdet-ül-Fusus*'unu tercüme ve Sühreverdî'nin *Heyakıl-ün-nur*'unu şerhetmiştir. Aynı devirde Ankaravî'den başka ikinci derecede Sirozlu Hasan Zarîfî, Bosnalı Mustafa, Sebuhî Dede, Derviş İlmî gibi birçok *Mesnevî* şarihleri daha vardır. Fakat bunlardan hiçbirisi Ankaravî derecesinde değildir.

Aynı asrın diğer büyük bir şarihi de Bosnalı Abdullah Efendi'dir. Bu zat *Fusûs* şerhi ile Muhyiddin felsefesine karşı olan alâkayı tekrar canlandırdı. Aynı asırda ondan sonra Sarı Abdullah Efendi'nin Muhyiddin şerhi bu hamleyi devam ettirdi.

Bu asrın sonlarına kadar yaşamış olan Arabkirli Karabaş Velî'nin şerhleri de ayrıca zikre değer. Bu zat mufasssal* ve muhtasar* olarak iki nevi şerh vücade getirmişti. H. On ikinci asrın en büyük âlimlerinden olan Bursalı İsmail Hakkı aynı zamanda büyük bir şarihti. On ikinci asır sonlarına kadar yaşayan Balıkesirli Salâhî

Efendi Muhyiddin, Arap şairi İbni Fariz ve Mevlâna'ya ait birçok şerhler yazdı Müstakimzade, İmam Rabbanî'nin *Mektubat'*ını tercüme etti. On üçüncü asrın son senelerinde (M. 19'uncu asır) yetişen mühim bir şarih de Harirîzade Kemal Efendi'dir. Bu zat büyük mutasavvıflardan başka Bedreddin'in *Vâridât'*ını şerh etti.

Başlıca mütercimler: Hicrî 7 ve 8'inci asırlarda ilmi eserleri tercüme etmeye henüz başlanmamıştı. Osmanlı Türkçesi kâfi derecede işlenmiş olmadığı için her mevzuu ifade edebilecek derecede değildi. Türkçe eserler halk edebiyatı ve halk tasavvufuna dair risalelerden ibaretti. Fakat sekizinci asır sonlarında tıp, kelâm ve fıkha dair tercüme ve şerhler yapılmaya başladı. 797'de ölen İbni Melek ilk büyük şarihtir. *Meşarık, Menar, Vîkaye, Tuhfet-ül-mülûk, Mukaddemet-ül-fıkhiye* gibi tanınmış eserlere ait birçok şerhler vücutte getirdi.

Sekiz yüz tarihlerinde Ahmed Daî, Ebû Naim Hafız'ın *Hıfzıssıhha's*ını tercüme etti. Bu asırda İbrahim bin Süleyman (vefatı: H. 782) ve Bayburtlu Ekmelüddin Mehmed (vefatı: H. 782) gibi gayretli şarihler yetişti. Eserleri, genişletilmiş tercüme mahiyetinde idi. İznikli Mûsâ bin Hacı Hüseyin (vefatı: 833), dokuzuncu asrın en büyük mütercimidir. Bu zat Hâzin-i Bağdadî tefsirini *Enfes-ül cevahir* adıyla tercüme ettiği gibi, (ابن البیت) Semerkandî'nin tefsirini, Hoca Parisa'nın tasavvuf hakkındaki *Fasl-ül-hitab* adlı eserini Timurtaş Paşazade Umur Bey'in emriyle Türkçeye çevirdi. Ebûbekir bin Mehmed Seylânî'den *Necat-üz-zakirîn'i* nakletti. *Compilation* suretiyle sade Türkçe ile bir ahlâk kitabı yazdı. Onun muasırı olan Molla Fenarî Şemseddin

Mehmed Efendi, (vefatı: 834)'nin de Sadreddin Konevî'ye, Kâşânî'ye ait şerhleri vardır

H Onuncu asırda tercümeler bir parça daha zenginleşti. Umur Bey namına Derviş Ahmed, İbni Baytar'ın *Müfredat*'ını açık Türkçe ile tercüme ederek *Kamus-ül-etibba* adını verdi² Bu eserin tercümesi eski tıp sahasında oldukça mühim bir hâdisedir Cem Sultan (vefatı: H 900) Selman Saveci'nin *Cemşit ve Hurşit*'in tercüme etti. Sarı Lûtfi Efendi (vefatı H 900) Ebû Bekir Abdullah Bağdadî'nin *Ferebade-ş-sidde*'sini nakletti عى Mehmed Efendi *Şifa-yi şerif, Meşarik, Vikaye, Mustatraf* tercümeleri yaptı.

İbni Kemal Şemsüddin Efendi'nin de birçok şerhleri vardı. Bu asrın sonlarına kadar yaşayan Amasyalı Dede Cengi Efendi'nin (vefatı: H. 975) *Siyatname*'si sonradan Meşrebzade Arif Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Aynı sene vefat etmiş olan Pir Mehmed Çelebi Molla Câmî'nin *Tuhfet-ül-ahrar* adlı eserini Türkçeye çevirdi. Fuzulî'nin, Hacı Hüseyinzade'nin *Ravzat-üş-şü-heda*'sından yaptığı *Hadikat-üs-suada* tercümesini de zikretmeliyiz

On yedinci asırda tercümeler bir derece daha kuvvetlendi. İbni Firuz Mehmed Bey (vefatı H. 1018) Şeyh Mahmud'un *Dürret-ül-garrâ*'sini *Gurret-ül-beyzâ fî nesâyih-ül-mülûk ve'l-vüzerâ* adıyla Türkçeye çevirdi. Bu asrın başında vefat eden Hüsrevzade Mustafa Efendi *Galetat, Yemen tarihi, Tuhfet-ül-mülûk* gibi birçok eserlerin mütercimidir. Dukakinzade Osman Bey (vefatı: H.

² Bu eser kütüphanemdedir

1012) İbni Arabşah'ın *Fakihet-ül-hulefa'sını* tercüme ettiği gibi, Yazıcızadenin *Magarib-üz-zaman'ını* hulasa etti.

Taşköprülüzade Mehmed Kemaleddin Efendi (vefatı: H. 1030) babası tarafından Arapça yazılmış olan *Mevzuat-ul-ulûm'u*, Hüseyin Vâiz'in bir risalesini, *Mısır kütliği tarihi'ni* Türkçeye çevirdi. Akhisarlı Nasuh Efendi (vefatı: H. 1003) Farisîden İmam Gazalî'nin *Kimyâ-üs-saâde'sini*, Aristo'nun Arapça tercümelerinden *Kitab-ür-riyase ve's-siyase'yi* tercüme etti. Bu ikinci eseri *Ferahname* diye tanınıyordu. Yine Farisîden *Ahlâk-ı Muhsinî'yi* nakletti. Üsküdarlı Vifak Mehmed Efendi (vefatı: H. 1025) Seyid Ahmed menakibini, Fahrüddin Razî'den *Sırr-ül-mektum fi ilm-ün-nücum'u* tercüme etti. Aynı asır sonlarında Lâlî Ahmet Efendi Amr ibnül-Farız'ın *Kaside-i Tâiyye'sini* Türkçeye çevirdi. Bu asrın ilk yarısında yaşamış olan Mustafa bin Hayreddin Hüseyin Harezmi'nin *Nasihatname-i şahî'sini* 12 bap üzerine *İrşad-ül-aşıkîn* adıyla tercüme ettiği gibi Şeyh Mehmet Kazvinî'nin *Menakib-i Şeyh Nakşiye'sini* nakletti "Altı parmak" diye meşhur olan Mehmet Efendi (vefatı: H. 1003) Molla Miskî'nin *Maaric-ün-nübüvve'sini* *Altı parmak* adıyla Türkçeye çevirdi. Ahmet bin Kavzinî'den *Nigâristan Gaffarî'yi*, Ahmet Tarsus'dan diğer bir eseri nakletti. Nazmizade İbni Arabşah'ın *Timurlenk tarihi'ni*, şair Nedim, *Müneccimbaşızade tarihi'ni* tercüme ettiler.

Bu asrın en büyük mütercimi şüphesiz, Yanyalı Esat Efendi'dir (vefatı: H. 1098) Yanya'da doğarak orada Yunanca ve Arapça tahsil etmiş olan bu zat İstanbul medreselerinde Arapça ve Farisî tahsilini tamamladı. Bir taraftan eski Türk feylesoflarının eserlerini Türkçeye

çevirirken, bir taraftan da Aristo'dan doğrudan doğruya yeni tercümeler yapmaya çalıştı. İbni Sinâ'nın *Şifa'sını* Sühreverdî'nin *Hikmet-ül-işrak'ını*, Kadı Ürmevî'nin mantık ve kelâma ait meşhur eseri olan *Metali-ül'envar'ını* tercüme etti. Ayrıca *Kütüb-ü semaviye fi hikmeti tabiiye*, mantığa dair *Şerh-ül-envar'ı* Türkçeye çevirdi. *Manzume-i şahid'i* hakkında Türkçe bir şerh ve Rumca bir tercüme yaptı. Aristo'nun eserlerinden *Physique* yahut eski mütercimlerin tabiriyle *Sema-üt-tabîi'yi* *Kütüb-üs-semaniye* adıyla tercüme etti. Esat Efendi bu tercümesinde, bütün eski Aristo tercümelerini tenkit ediyor; bunların ekseriya Yunanca ve Süryanice yollarından ve ikinci elden tercüme edilmeleri dolayısıyla vuzuhsuz veya hatalı olduklarını söylüyor³. Bütün Osmanlı devrinde eski Yunanla doğrudan doğruya temas giren yalnız bu zattır. Onun etrafı bir mesai planı hazırladığı, yaptığı tercümelerinden ve bilhassa *Kütüb-üs-semaniye* mukaddemesinden anlaşılmaktadır. Fakat kâfi derecede himaye ve alâka görememesi, genç yaşta vefat etmesi yüzünden — maal'esef — bu büyük teşebbüs yarıda kalmıştır.

Esat Efendi'den sonra tercümecilikte yine bir durgunluk görülüyor. Arap ve İran edebiyatının şah eserleri lisanımıza nakledilmemişti.

Mevlâna Celîlî, beş manzum hikâyeden teşekkül eden *Hamse-i nizamî'yi* tercüme etti. Hamidîzade Celîlî'nin *Şehname'yi* manzum olarak tercüme ettiği rivayet

³ Bu eser hakkında tafsilatı Türk tefekkürü 2'nci ciltte verdim.

edilir Sehî tezkeresinin rivayetine göre Bihiştî Ahmet Sinan Çelebi'nin de bir *Hamse-i nizamî* tercümesi vardı.

Rodosîzade Mehmet Efendi, İbni Hallekân'ın *Vefeyat-ül-âyan*'ını, bir de *Acaib-ül-mahlûkat*'ı Türkçeye çevirdi

Eski Türk feylesoflarından henüz esaslı hiçbir şey nakledilmemişti İbni Sinâ, medreselerde *Hidaye* şerhleri vasıtasıyla okunuyordu. Bu suretle ana kitaplardan epeyce uzaklaşmıştı Tokatlı Mustafa bin Ahmet tarafından *Tenciz-ül-mathun* adıyla İbni Sinâ'nın *Kanun*'u tercüme edildi. *Şifa* birkaç defa tercüme ve şerh edildi Sühreverdî'den bazı tercümeler yapıldı (Birisini yukarda zikretmişim). Buna mukabil Farabî, Razî, Nasîr Tusî, ilâh gibi büyük âlimlerin eserlerine, İbni Sinâ'nın eserlerinden büyük bir kısmına dokunulmadı.

Üçüncü Ahmed devri tercüme itibariyle az çok feyizli bir devirdi. Yukarda gördüğümüz Yanyalı Esad Efendi'yi Sadrazam İbrahim Paşa teşvik ediyordu. Şair Nedim'e tarih tercüme ettirmişti⁴ Yine bu sırada üçüncü Ahmed'in emriyle, ilmî bir cemiyet kurularak (حوادير) in *Habib-üs-siyer*'i ile Bedreddin Mahmud ül-Aynî'nin *Akd-ül cümman* adındaki 24 ciltlik büyük tarihi tercüme ettirildi.

Hicri on ikinci asırda İshak Hoca diye meşhur olan Ahmed Efendi'nin (vefatı H 1120) Zemaşşerî'den, Tirmizî'den mühim tercümeleri vardır. Şeyhülislâm İshak

⁴ Bay Halil Edhem'in *Düvel-i islâmiye*'sinde bu tercümenin tanınmamış diğer bir zat tarafından yapılarak Nedim'in yalnız tashih ettiği söyleniyor

Efendi (vefatı: H 1147) *Şifa-yı şerif*'i ve Sâdî'nin *Bostan*'ını Türkçeye çevirdi Hacı Çelebi diye tanınan İsmet Mehmed Efendi, Hüseyin Meybedî'nin *Cam-ı kitî nüma*'sını tercüme etti. Köprülüzade Esad Paşa Yusuf ve Züleyha'yı, Köprülüzade Lokman Paşa *Risale-i kuşeyriye*'yi tercüme ettiler Sadrazam Koca Ragıp Paşa (vefatı 1176) Abdürrezzak Semerkandî'den *Matla'-üş-sa'-deyn* adlı eseri tercüme etti. Osmanzade Ahmed Taîb Efendi (vefatı: 1136), *Meşarik-ül-envar*, *Meşarik-ı şerif* tercümelerini tashih ve ikmal* etti. Hüseyin Kâşif'in *İlm-i ahlâk*'ını tercüme etti Bu tercüme *Ahlâk-ı Ahmedî* diye meşhurdur.

Yine bu asır içerisinde Pirîzade Mehmed Sahip Efendi (vefatı: 1162) İbni Haldun tarihinin bir kısım mukaddemesini iki cilt halinde tercüme etti. Bu *Mukaddeme*'nin diğer bir kısmı da Suphi Paşa tarafından tercüme edilmişti Garpta tarih felsefecileri ve içtimaiyatçıların dikkatini celbederek birçok dillere tercüme edilmiş ve hakkında pek çok tetkikler yapılmış olan bu meşhur *Mukaddeme*, hakikaten, ilk tarih felsefesi ve içtimaiyat kitabıdır denebilir⁵ Bundan dolayı onun Türkçeye çevrilmesi dilimiz için en mühim kazançlardan biridir.

Osmanlı büyük âlimlerinden olan Kâtip Çelebi ilk defa Garp dillerinden nakil yapanlardan biridir *Géographie* karşılığı olarak "cihannüma" kelimesini kullan-

⁵ Garpta İbni Haldun etrafındaki neşriyat hakkında René Mau-
nier'nin *Sociologie algérienne* adlı eserinde iki ayrı makale vardır

muş, İtalyan eserlerinden istifade etmişti⁶ Ebû Bekir Efendi bin Behram Dımışkî tarafından *Atlas majeure et mineur* tercüme edildi. İtalya'dan eczacılık ve tıbb'a ait de bazı eserler nakledildi. Ömer Şifâî Efendi (vefatı: 1155). Pralios'den *Tıbb-ı cedid-i kimyevî*'yi tercüme etti. Bu asrın sonlarına doğru Hekimbaşı Abdulâziz Efendi'nin İspençiyarî ve Tıbb'a dair birçok tercümeleri, Şanîzade'nin *Tıb lûgati*, ilâh. bu devrin eserlerindendir. Fikir sahasında Avrupa ile temas epice inkişaf ettiği için Hacı Paşa'nın *Teshil-i şifa*'sı Hans Barth tarafından Almancaya, Kâtip Çelebi'nin *Keşf-üz-zünun*'u Latinceye ve sonra Flügel tarafından Almancaya tercüme edilmişti. "Dar-üt-tıbaat-ül-âmire"nin kurulması tercümelerin neşrini kolaylaştırıyordu İbrahim Müteferrika'nın ilk defa gördüğü hizmetleri burada hatırlamak lâzımdır. Herhalde Üçüncü Ahmed zamanında başlayan, Birinci Mahmud ve Hamid zamanlarında devam eden bu faaliyet şark eserlerinde olduğu kadar garpla da temas etmemizi temin ediyor; iki âlemin arasında olan Türk milletinin hakiki inkişafı için çok feyizli bir yola girilmiş bulunuyordu. Fakat bu teşebbüsler Birinci Hamid'den sonra Tanzimata kadar bir müddet tekrar gevşedi.

⁶ Kâtip Çelebi, Latinceden bir *İstanbul tarihi* ile bir *Firengi tarihi* tercüme eylediğini *Mizan-ül-hak*'de söylüyor. Bu *Firengi tarihi*'nin küçük bir kısmını Şinasi neşre çalışmıştı. Eserin aslı Carionis Joannis tarafından yazılmış ve Luther'in arkadaşı Melanchton tarafından ikmâl edilmiştir. Garpta ilk tab'ı 1572'dedir. Alman müsteşirliği Flügel *Keşf-üz-zünun*'u Latinceye 1836-1856 arasında tercüme ederek İbrahim ef. ve Hanîf zade zeyilleriyle beraber basmıştır.

Görülüyor ki Garpla temas ve Garptan nakiller yapmak hadisesinin Tanzimat ile alâkası yoktur. Ondan çok evvel başlamış, hatta Tanzimat sıralarında eskisine nazaran çok gevşemiştir. Bu birinci devirdeki nakiller yalnız coğrafya, tıp, eczacılık hakkındaki ameli eserler olduğu halde Tanzimat devrinde daha ziyade askerlik, riyaziye etrafında devlet için zarurî eserler tercüme ettirilmiştir. Fakat felsefe, mücerret ilim, edebiyat sahasında hiçbir tercüme teşebbüsü olmamıştır. Bu noktai nazardan da Tanzimatı bir geçit sayamayız. Çünkü ondan evvel ve sonra yapılan tercümeler yalnız teknik mahiyette olduğu halde felsefe ve edebiyata yani esasa ait bütün tercümeler yine Şarktan yapılıyordu. Hatta dahası var. Bu devirde garp tekniğine karşı gösterilen mecburî alâkanın aksülâmeli olmak üzere, esasa ait mevzularda Şarka daha fazla dönülmüş ve daha çok tercümeler yapılmaya başlamıştır. Bunun için olacak ki Şarktan en çok tercüme yapılan ve en mühim eserlerin nakledildiği devir, garp tesirlerinin gittikçe kuvvetlendiği ve büyüdüğü bu on üçüncü asır (milâdi on dokuzyuncu)'dır.

Üçüncü Selim devrinin en büyük mütercimi Ayıntablı Asım Efendi'dir (vefatı H. 1235). Mütercim Asım Efendi Arapça, Farisî ve Fransızca biliyordu. Türkçeye çok esaslı vukufu vardı. Eserleri yalnız tercüme olarak değil, bugün için bile örnek olacak temiz Türkçe olarak mühimdir. Mecdüddin Firüz Âbadî'nin meşhur *Kamus*'unu *Okyanus* adıyla tercüme etti. Bu kitapta ki altmış bin kök kelimeye bulduğu karşılıklar halk dilinden ve eski metinlerden çıkarılmış çok zengin Türkçe keli-

melerdir Bundan sonra Hüseyin bin Halef Tebrizî'nin *Burhan-ı katı* adlı Farisî lûgatini tercüme ederek Üçüncü Selim'e takdim etti Bunlardan başka *Siyer-i Halebî* ve Abdurrahman Cebrûtî'nin Mısır tarihine dair *Mazhar-üt-takdis bilhuruci taifetil ferensis ilâh.* tercümeleri vardır Asım Efendi'den sonra Abdullah Eyyübî (vefatı: 1252) Hasan Şazalî'den *Menakıb*, nakşbendîlik hakkında *Hadimî risalesi*, Mestcizade'nin *Fazail-i camaat*'ini tercüme etti. Yusuf Sıdkı Efendi, Gazalî'nin *İhya-i ulûm*'unu ilâveler ve izahlarla dokuz cilt halinde tercüme etti. Tab edilemeyen bu eser Yıldız kütüphanesinde saklanmış, oradan Üniversite kütüphanesine nakledilmiştir Sıdkı Efendi'nin bir de *Mehasin-ül-hisam* adıyla yaptığı *Nevabig-ül-kelim* tercümesi vardır ki, bu eser hakkında müsteşrik Barbier de Meynard tarafından takdirlerle dolu bir makale neşredilmişti. Esat Mehmed Efendi'nin *Nasihât-ül-mülûk* tercümesi ile Âzerî İbrahim Çelebî'nin Nizamî'den *Mahzen-i esrar* taklidini burada zikretmek lâzımdır

Hayatîzade Halil Şeref Efendi (vefatı: 1267) Bakülü Kudsî'nin heyete dair *Esrar-ül-melekût*'unu, Sünbülzade'nin *Nuhbe*'sini tercüme etti.

Tanzimat devrinde üzerinde durulacak en mühim şark mütercimlerinden biri de Ali Suavi Efendi'dir (vefatı: H. 1294). Fikir tarihimizde mühim mevkie olan Ali Suavi, mütercim olarak da mühim bir rol oynamıştır Saçaklızade'nin evvelce zikrettiğimiz haşiyecilik ve şerhçilik aleyhindeki *Tertib-ül-ulûm* adlı eserini Türkçeye çevirdi. Gazalî'nin *İhya-ül-ulûm*'unu hülâsa halinde

tercüme etti. Yine *İhya-ı ulûm'*un *Hâl* kitabını genişleterek ve açıklamalar yaparak *Iedbir-i servet* adıyla tercüme etti. Arapçaya İbni Miskeveyh tarafından tercüme edilmiş olan (ألفاراسى فلاطود) 'u Türkçeye nakletti Hoca Sadık Efendi, Yusuf Paşa'nın *Telemak* tercümesine nazire yaptı. Osman Beyzade Fethi Efendi (vefatı: 1274) Hazreti Ali'nin *Kelâmu erbain'i* ile *Nesayih-i Eflâtun'*u tercüme etti.

On üçüncü asrın sonlarında çalışmış olan mütercim Kerim Efendi (vefatı 1303) İngiltere seyahatinden sonra İngiliz Kerim Efendi diye meşhur olup birçok şerhlerinden başka kıymetli tercümeler bıraktı: Bunlardan Bagavî tefsirinin tercümesiyle, İbni Sinâ'nın eski Yunanlılardan aldığı *Selâman ve Übsal* hikâyesini tercüme ve *Şifa'sını* şerh etti. Harputlu Hoca İshak Efendi (vefatı 1310) İbni Sinâ'nın *Şifa'sını İstisfa fi tercümet-üş-Şifa* adıyla Türkçeye çevirdi. Ömer Hilmi Efendi (vefatı 1308)'nin arâzi ve evkaf kanunları hakkında vücade getirdiği *Ahkâm-ül-evkaf* adlı eseri Fransızcaya tercüme edildi. Ramazanzade Abdünnâfi Efendi (vefatı: 1308) meşhur *Mutavvel'i*, usulü hadisten *Nuhbet-ül-fikr'i*, Gelenbevî'nin *Bürhan* adlı mantık kitabını Türkçeye çevirdi. Yozgatlı Çuhadarzade Hacı Keşfi Efendi (vefatı 1308) *Keşfiye* adıyla *Ahlâk-ı Adudiye'*yi tercüme etti. Hasbî Süleyman Efendi (vefatı: 1327) Gazalî'nin *Tehafüt-ül-felasife'sini* Gelenbevîzade İevfik Efendi ile beraber tercüme etti. Musacalzade Mehmet Sait Efendi (vefatı: 1320) Muhteşem Kâşânî'nin meşhur mersiyesini *Behçet-üş-şüheda* adıyla tercüme etti

Osmanlı medreselerinin son âlimlerinden olan Hacı Zihni Efendi (vefatı: 1329) İmam Süyutî'den *Seham-ül-isabe*'yi, fıkhıtan meşhur *El-Menar*'ı; Sait Efendi ile beraber, Gazalî'nin fikrî inkişafına ve usulüne dair en mühim eseri olan *El-Munkiz min ed-dalâl*'ı tercüme etti Zemahşerî'den *Etvak-üz-zeheb*'i, Abdullah Tercümanî'den *Tuhfet-ül-erib fi reddi ehli salib*'i Türkçeye çevirdi.

Çaylak Gazetesi sahibi olan Çaylak Tevfik Efendi (vefatı: 1311) Mevlâna Hasan ül-Kâfi'nin *Nizam-ül-âlem*'ini tercüme etti Müverrih ve hukukçu Cevdet Paşa (vefat: 1311) da bütün teliflerinde şark eserlerine bağlı kaldığı gibi bazı kıymetli tercümeler de yaptı

Belâgat-i Osmaniye'sinde Saadeddin Teftazanî'den iktibaslar yaptı İbni Haldun *Mukaddemesi*'nden birinci kitabın altıncı faslını tercüme etti

İmam Münzerî'den *El-Terhib ve't-tergib*'i Türkçeye çevirdi Sadriâzam mühürdarı olan Mehmet Emin Paşa (vefatı 1326)'nın da tabedilmemiş pek çok tercümeleri vardır: Ebû İsnak Vatvat'ın *Gurer-ül-hasâis*'ini, Şeyh Abdülmecid'in *Tuhfet-ül-marziye*'sini Allâme Yafî'nin *Ravz-ür-riyaz*'ını, Bahaeddin Amilî'nin *El-Muhalat*'ını, Celâleddin Süyutî'nin, Tennuhî'nin, Ali üs-Sebkî'nin, İbni Arabşah'ın ilâh birçok eserlerini Türkçeye çevirmiş ise de bunlar neşredilmemiş olup büyük oğlu İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in kütüphanesinde saklı bulunmaktadır

Görülüyor ki son asrı içerisinde garplılaşma yolundaki teşebbüsler büyüdükçe, Garp ilim ve felsefesinden nakiller yapıldıkça Şarka karşı alâka da çoğalmış, hatta

Osmanlı devrinin ilk asırlarında görülmedik bir derecede zengin ve mütenevvi* tercümeler yapılmıştır. Yalnız dikkat edilecek nokta bunların yine — maalesef — Arap ve Acem edebiyatının şaheserlerine⁷, büyük ilmî ve felsefî eserlerine ait değil, yine yalnız fıkıh, tefsir, kelâm ve menakibe dair tercümeler olmasıdır.

⁷ Son devirde Abdullah Cevdet'in *Dil mestî-i Mevlâna* sı, Hüseyin Daniş'in *Rubaiyat-ı Hayyam*'ı, *Sipehsâlâr* tercümesi, ilâh gibi bazı eserleri istisna etmelidir.

XXII

Tanzimattan sonra Garp tercümeleri

Bundan evvelki fasılda gördüğümüz gibi Garp tercümeleri Tanzimattan evvel başlamış ve mahiyet itibariyle büyük bir fark göstermeksizin Tanzimattan sonra da devam etmiştir. Ancak Garp ve Şark zihniyetleri arasındaki karşılaşma mücadele şeklini aldığı zamandır ki, ikilik yavaş yavaş kaybolmuş ve iki âlem arasında kaynaşma başlamıştır. Bu karşılaşma ise Garptan yalnız tekniğe ait eserler tercümesiyle kanılmıyarak, tam bir zihniyet değişmesini temsil eden san'at, felsefe ve ilim etrafında nakiller yapılmasıyla mümkün oldu. Bu son devir açılalı tam bir asır oluyor.

Bu asır içerisinde garplılaşma, avrupalılaşma, yeni uyanış etrafında çok şeyler yazıldı ve söylendi. Tanzimat hareketi ister şuurlu ister şuursuz addedilsin, her-

halde o zamandan sonra garp medeniyeti ile temasımız, bu medeniyete girmenin zarurî olduğunu gösteriyordu

Büyük Reşit Paşa, Âlî ve Fuat paşalar siyaset sahasında bu garplılaşma hareketini Osmanlı zihniyetiyle temsil ediyorlardı. Fakat her şeye rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda tam bir istikamet ve veche* yoktu: itikat ve iman yani kıymetler âlemi itibariyle Şarka bağlı kalmak, fakat teknik ve hayat vasıtalarını Garptan almak. İşte Tanzimat'tan sonra hâkim olan bu zihniyetti. Bu uzlaşma ilk zamanlarda bir dereceye kadar mümkün oldu.

Fakat garp ırfanının kaynaklariyle temas arttıkça, hayat şekilleri değiştikçe bunun imkânsızlığı görülüyordu. Bu suretle fikir sahasında ikilik başladı. Şarkçılar ve garpçılar yakın zamanlara kadar birbirine dirsek çevirmiş vaziyette çalıştılar. Bundan evvelki fasılda Şarkçılar bu mücadelede ne kadar çalıştıkları ve tercüme sahasında neler yaptıklarını gördük. Burada da garpçıların davalarına ne kadar sadık kaldıklarını ve bu yolda hakikî bir hamle yapabilmek için tercüme sahasında ne derecede çalıştıklarını göreceğiz. Önceden hiçbir hüküm vermemek için, evvelâ yalnız bu devirde yapılmış olan tercümeleri gözden geçireceğim.

*

* *

Uçuncü Ahmet devrinde matbaa kurularak garp tercümeleri başladıktan sonra fikir tarihimizde yeni bir sayfa açıldı. Fakat siyasî mecburiyetler ancak Uçuncü Selim, İkinci Mahmut zamanında garp kültürüne kapı-

larımızı açmaya sebep olduğu için, garplaşma hareketi-
ni bu devirde görmek âdet olmuştur. Abdülmecit za-
manında “Mühendishane”nin kurulması, garp riyaзиye-
sinin Türkiye’ye esaslı bir surette sokulması için kökten
teşebbüslere girilmişti.

Bu münasebetle yapılan ilmî tercümelerin başında
İshak Hoca’yı görüyoruz. O devirde çalışanlardan Tâ-
manlı Hüseyin Rıfki Efendi ve Emin Paşa vardır. Tâ-
manlı Rıfki Efendi (vefatı: 1816) Kırım’da Tâman kasa-
basında doğmuştur. Mühendishane’nin kurulduğu
1795’ten itibaren yirmi sene başhoca unvaniyle mual-
limlik etti. Talebesi kendisine büyük Hüseyin Efendi
derlerdi. İngilizce biliyordu; İngiliz eserlerinden istifade
ederek tercüme veya iktibas suretiyle *Usul-ü hendese*,
Müsellesat, *Mecmuat-ül-mühendisin*, *Telhis-i eşkâl*, ilâh. gi-
bi birçok eserler vücuda getirmiştir. Emin Paşa on do-
kuzuncu asrın birinci yarısında yaşadı. Hüseyin Efen-
di’nin oğludur. Londra’da Cambridge Üniversitesi’nde
tahsil ederek memleketimizde modern riyaзiyatı neşret-
meye çalıştı. Babasının açtığı çığırda devam etti. Harbi-
ye mektebinde uzun müddet ders nazırlığı ve muallim-
lik yaptı. Daha Cambridge’den mezun olurken yazmış
olduğu tezi Türkçeye çevirerek *Tahavvülât* adıyla neşret-
mişti. 1840’da mermilere dair Fransızca bir risale neş-
retti. Eserleri daima araştırma mahsulü ve orijinal idi.

İshak Hoca (vefatı: 1826), Karlova’da doğmuştur.
Divan tercümanlığından yetişmiş kıymetli bir âlimdir.
Arabî ve Farişîden başka Fransızca ve Latince biliyordu.
1816’dan 1836’ya kadar Mühendishane’de hocalık et-

miş, 1830'da bu müesseseye başhoca olmuştur¹

Hüseyin Rifkî Efendi'den sonra garp dillerinden Türkçeye pek çok kitap tercüme eden bu zat Osmanlı üslûbunda ıstılahlar koymak suretiyle yeni ilim ve fen kitaplarının dilimize çevrilmesini kolaylaştırdı. Hoca İshak Efendi riyaziye eserlerinden başka Fransızcadan *La Maison rustique* adlı ziraata ait bir eseri *Hane-i zürre* adıyla tercüme etmiştir. *Mecmua-i riyaziye* adıyla neşrettiği dört büyük ciltten mürekkep olan eseri birçok garp riyaziye kitaplarından iktibas suretiyle vücuda getirilmişti²

İshak Hoca'dan sonra memleketimizde riyaziye tercümeleri yapan Vidinli İevfik Paşa (1832–1893)'dır. Erkânıharp olarak mezun olduktan sonra Paris'te ataşemiliterlikte bulunmuş, orada aynı zamanda riyazî ilimlerle meşgul olmuştu. İevfik Paşa remzî hesap hakkında *Linear algebra* adıyla İngilizce bir eser vücuda getirdi. Cebr-i âlâ, mihanik ve cebr-i hattî hakkındaki eserlerinden bir kısmı telif suretiyle meydana getirilmişti.

Abdülâziz zamanında garp tarihine ait tercümeler başladı. Âlî Paşa'nın yardımıyla küçük bir tercüme heyeti kuruldu: Şekip Paşa'nın oğlu Ahmet Arifî Bey (sonradan sadrazam olmuştur), Kelâmî Paşa'nın küçük kardeşi Edhem Pertev (sonradan hariciye vekili Edhem Pertev Paşa), Âlî Paşa'nın oğlu Âlî Fuat Bey (sonradan vergi emini) birlikte çalışıyorlardı. İlk eser olarak Michaud'nun *Ehl-i salib tarihi*'ni tercüme ettiler. Bu eserin

¹ Prof. Hüsnü Hâmid, *Türk riyazîleri* (Türk tarihinin ana hatları müsveddelerinden), Akşam matbaası

² Şemseddin Sami, *Kamus-ül-lâm* (Hoca İshak Efendi maddesi)

yalnız birinci cildi tabedilmiştir Ethem Pertev Paşa'nın, (vefatı: H 1289) ayrıca Victor Hugo ve J J Rousseau'dan küçük tercümeleri de vardır

Ali Suavî Efendi (1294) Avrupa'ya giderek Paris ve Londra'da neşriyat yaptı. Dönüşünde Mektebi Sultanî müdürü oldu Arapça, Farisî, Fransızca ve İngilizce biliyordu. Garp ve şark dillerinden birçok tercümeler yaptı. Beşinci Murad'ı tahta çıkarmak için ihtilâl çıkardı. Fakat ihtilâl bastırıldığı gibi kendisi de tevkif edilerek idam edildi Paris'te on beş günde bir çıkan *Ulûm* gazetesini, İstanbul'da başlayarak sonradan Avrupa'da devam ettirdiği *Muhbir* gazetesi neşretti. Eflâtun'un arkadaşı Yunan hakîmi Kiotios'un ahlâka dair risalesini tercüme etti Paris'te 1875'de Fransızca olarak *Herseklilerin ifadeleri* adlı eseri neşretti. Dil ve fikir yolunda türkçülüğü kuranlardan olan Ali Suavi Efendi, bu suretle şark eserleriyle aynı zamanda garp irfanını tanıtmak yolunda da hizmet etmiştir

Pertev Paşa'dan sonra bilhassa Şinasi Efendi Fransız edebiyatına ait birçok tercümeler yaptı. La Fontaine'den masallar, Florian'dan efsaneler, Racine'den bazı şiirler, Lamartine'den yine bazı şiirleri manzum olarak çevirdi

Şair Ziya Paşa edebiyat, tarih ve felsefeye dair tercümeler yaptı Bu suretle garp medeniyetine ait ufku-muzu genişletti. Molière'den *Tartuffe*'ü, Rousseau'dan *Emile*'i tercüme etti Ethem Paşa tarafından başlanan *Endülü's tarihi* tercümesini bitirerek neşretti. Namık Kemal yalnız Volney'in *Les Ruines* adlı eserini *Palmir harabeleri* diye tercüme etmiş ise de neşredilmemiştir Bu

eser Suphi Paşazade Ayetullah Bey, defteri hakan nazırı Ziya Paşa, Recaizade Ekrem Bey, şuray-ı devlet muavinlerinden Seyfi Raşit Bey taraflarından aynı ayı beş defa tercüme edilmiştir.

Kemal Paşazade Sait Bey, edebî tercümeler yaptı ise de bunların çoğu gazetelerde dağınık kaldığı için mazbut* değildir. Recaizade Ekrem Bey La Fontaine'in birçok masallarını, Chateaubriand'dan *Atala*'yı, Silvio Pellico'nun *Mes Prisons*'unu tercüme etti. Bu suretle Fransız klâsiklerinden yavaş yavaş romantiklere geçilmişti. Abdülhâk Hâmit, *Nesteren* adıyla Corneille'in *Le Cid*'ini adapte etti. Muallim Naci, Sully Prudhomme'dan *Les Yeux*'yü nakletti. Ahmet Mithat Efendi *Monte Cristo*, *Simone et Marie* gibi tercümeleri yanında *La Dame aux Camélias* gibi Dumas fils'in en güzel eserlerinden birini de Türkçeye çevirdi.

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa Fénelon'dan *Telemak* tercümesi yaptı. Hoca Sadık Efendi bu tercümeye bir nazire vücade getirdi. Ahmet Vefik Paşa ikinci defa ve daha mükemmel olarak *Telemak* tercümesi yaptı. Vefik Paşa türkçülük tarihinde olduğu gibi tercüme tarihimizde de mühim bir yer tutar, Ebûlgazi Bahadır Han'dan yaptığı *Uşa-ı şecere-i türki* tercümesi ile *Hikmet-i tarih*'i millî şuurun uyanmasında büyük bir rol oynadı. Molière'in bütün eserlerini fevkalâde muvaffakiyetle adapte etti³ Bu eserler garp edebiyatında yaptığımız nakiller içerisinde en mühimleri ve kıymetlileridir.

³ Bu eserler geçen yıl (1934) Bay Mustafa Nihad tarafından yeni harflere çevrilerek bir cilt halinde bastırılmıştır.

(Le mariage forcé) *Zor nikâh*, (George Dandin) *Yorgaki Dandini*, (Le Malade imaginaire) *Merakî*, (Avare) *Avarya ilâh* adlariyle adapte edilmişti. Bu son eser ayrıca *Pinti Hâmit* adiyle Teodor Kasap tarafından adapte edilmiştir. Bu eserlerin muvaffakiyeti Garp orta zamanına veya Fransız burjuvazisine ait sahnelerin tam karşılıklarını eski İslâm-Türk hayatında bulabilmesinde idi. Azerbaycan Türklerinden Feth Ali Ahundof da aynı suretle Vefik Paşa gibi Molière'in ekseri eserini Türkçeye adaptasyon suretiyle çevirdi.

Edebiyat-ı Cedide'den evvel Ahmet İhsan Bey ve Nuri Şeyda Fransız edebiyatından birçok tercümelerle bu harekete zemin hazırladılar. Nuri Şeyda, Abbé Prévost'dan *Manon Lescaut* ile Lamartine'den *Raphaël*'i tercüme etti⁴. Ahmet İhsan Bey Jules Verne'in bütün eserlerini François Copée'nin *Mai düşes*'ini Türkçeye çevirdi.

Edebiyatı cedidecilerden İevfik Fikret, F. Copée'den bazı iktibaslar yaptı. Hüseyin Cahit, Pierre Loti'den *İzlanda balıkçıları* ve Lamartine'den *Graziella*'yı tercüme etti.

Bu devrin en mühim mütercimlerinden biri de Beşir Fuat Bey'dir. Emile Otto'dan yaptığı Fransız diline ait gramer ve tercüme kitaplarıyla, *Almanca muallimi* ve *İngilizce muallimi* adlı kitaplarıyla Garp edebiyatına nüfuz etmek için gençlere kıymetli âletler verdi. Victor Hugo'dan müntehap* parçalardan ibaret bir eser yazdı.

⁴ Bu malûmat Ali Kemalî Bey'in *Tercüme hakkında düşünceler* adlı eserinden alınmıştır. Bu eserler Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır. Ahmet İhsan Bey bunların Nuri Şeyda'ya ait olmadığını söylüyor.

Emile Zola'dan *Cinayetin tesiri* adlı eseri nakletti. Al-mancadan *Binbaşıya davet*, İngilizceden *Birinci kat*, Fransızcadan *İki bebek* adlı tiyatroları tercüme etti.

Türkçülük cereyanını açanlardan büyük âlim Şem-seddin Sami Bey tercüme yolunda en çok hizmet eden-lerdendir. Fransızcadan Türkçeye lûgati ile tercüme iş-lerini kolaylaştırdı. Victor Hugo'nun *Les misérables*'ini *Sefiller* adıyla Türkçeye çevirdi. W. Thomsen'in *Orhun kitabeleri*'ni tercüme etti ise de neşrine muvaffak olama-dı.

Edebiyat ve bilhassa tiyatro sahasında bu devrin iki mütercimini daha hatırlamak lâzımdır: Bunlar da Bursa-lı Halil Edib Bey'le (vefatı: 1330) Hasan Bedri Paşa (ve-fatı: 1330)'dır. Halil Edib Bey edebî kıymeti olmaktan ziyade halkın okuma zevkini düşünerek birçok popüler roman ve tiyatrolar nakletti. *Bir mektup paketi*, *Gümüş mahfaza*, *Âşıkâne bir dram*, *Mesire-i etfal*, *Cümel-i hikemi-ye-i ecnebiye*, *İki refika*, *Paris esrarı*, *Güvercin mükâfatı*, *Mis Mari* yahut *Mürebbiye*, *13 Numaralı araba*, *ilâh* gibi bir-çok tercüme eserleri vardır. Hasan Bedri Paşa da Harbi-ye mektebinde kozmoğrafya okuturken bu mevzua dair bazı tercümeler yapmakta idi. Fakat sonradan edebiyata dönerek *İskat-ı cenin faciası*, *Bir günlük ikbâl*, *Jirofle* tiyat-rolarını ve *Madame l'archiduc* operasını Türkçeye çevirdi ve temsil ettirdi.

Abdülhak Molla'nın reislik yaptığı tıbbiye mektebi kurularak dersler Fransızca verilmeye başladıktan ve bazı Fransız profesörler getirildikten sonra tıbbı ait mü-him tercümeler yapıldı. Bu yolda teşrihleriyle en mü-him vazifeyi gören Mazhar Paşa idi. Yakın zamana ka-

dar birçok müderrisler onu takip ettiler. Bütün tıp ıstılahlarının Osmanlı zihniyetine göre Arapça karşılıkları bulundu. Vakıa bu iş ihmal edilemeyecek kadar büyük ve etraflı idi. Fakat Türkçülük cereyanı bir taraftan şuurlu kazanır ve kuvvetlenirken, onun karşısında Osmanlı zihniyetinin doğurduğu bu içinden çıkılmaz ıstılahcılık* hareketi Garp ilminin memlekette kolaylıkla yayılmasına, yerleşmesine mani oluyordu. Bu yüzden yine, eskisi gibi, kapalı bir fikir aristokrasisi teşekkül ederek tahsil lüzumsuz yere güçleşiyordu.

*

* *

Meşrutiyet devrinde tercüme faaliyeti tekrar canlandı. Raif Necdet Bey Tolstoy'dan *Bir izdivacın romanı* ile *Anna Karanina* 'yı nakletti. Bu sırada bilhassa tarih ve felsefe tercümeleri yapılmaya başladı. Ahmet Refik Bey umumî tarihleri ve Ch. Seignobos'dan *Medeniyet tarihi*'ni tercüme etti. Atâ Bey Hammer'in *Osmanlı tarihi*'nden onbeş cildini tercüme etti. Ali Reşat Bey umumî tarihe, Fransız inkılâbına dair bir çok eserlerle, bir mektep kitapları serisini nakletti.

Abdullah Cevdet Bey Shakespeare'in birçok trajedilerini (Hamlet, Macbeth, Kral Lear, ilâh.) Schiller'den *Guillaume Tell*'i, Hayyam'ın *Rubailer*'ini, Doktor Dozy' nin *İslâm tarihi*'ni, Gustave Le Bon'un birçok eserlerini, Guyau'nun *Terbiye ve veraset*'ini, Alfieri'nin *İstibdat felsefesi*'ni, ilâh. Türkçeye çevirdi. Yirmi dört sene fasılasız çıkardığı *İctihat* mecmuasında Garp edebiyat ve fikriyatından birçok parçalar tercüme etti.

Artık felsefe merakı çoğalıyor ve edebiyat, ilim tercümelerinin yanında felsefe tercümeleri de yapıliyordu. Baha Tevfik (vefatı: H 1332) Louis Büchner'den *Madde ve kuvvet*, Fouillée'den *Tarih-i felsefe* tercüme etti. Nietzsche, *Vahdet-i mevcut*, ilâh... adlı diğer bazı tercümeleri ve *Felsefe* adıyla çıkardığı mecmuada tercüme makaleleri vardır. Machiavel'in *Prince'i* Haydar Rifat Bey tarafından *Zekâ* mecmuasında tercümeye başlandığı halde, sonradan Şerif Paşa ayrıca *Hükümdar* adıyla tercüme ve neşretti⁵ Meşrutiyet devrinin felsefî tercümeleri çok zengin değildi. Rıza Tevfik'in bazı eserleri *compilation* olmakla beraber tam tercümesi yoktur⁶ "Gustave Le Bon merakı" Abdullah Cevdet'ten etrafa yayılarak bu zattan Giridîzade Ahmet Saki, Köprülüzade Fuat Bey'ler tarafından daha bazı tercümeler yapıldı. Bunlara bilhassa İbrahim Ethem bin Mes'ut tarafından yapılmış Descartes'ın *Discours de la methode* tercümesini ilâve etmek lâzımdır.

Meşrutiyet devrinde mücerret riyaziye ve felsefe merakları yavaş yavaş birleşiyordu. Salih Zeki riyazî ilimlere dair yaptığı birçok tercümelerden başka riyaziye felsefesine dair de mühim nakiller yaptı. Henri Poincaré'nin *İlmin kıymeti*, *İlim ve usûl*, *İlim ve faraziye* adlı eserlerini Türkçeye çevirdi. Mektepler için Alexy Bertrand'ın *Felsefe-i ilmiye ve ahlâkiye*'sini tercüme etti.

Ruhیات sahasında — intizamsız olmakla beraber — bazı tercümeler yapılmaya başladı. İlk defa Fransızca-

⁵ Haydar Rifat geçen yıl aynı eseri tekrar tercüme ve neşretti.

⁶ Meselâ *Felsefe kamusu* nda, Baldwin'ın İngilizce felsefe lûgatini esas olarak almıştır

dan *Ruh* adıyla *Psychologie* tercüme eden Hoca Tahsin Efendi'dir. Ondan sonra Ali İrfan Bey *İlm-i ahval-i ruh*, Baha Tevfik *İlm-i ruh*, Abdullah Cevdet *Fenn-i ruh* adlı yarı tercüme eserler meydana getirdiler. Almanya'da felsefe tahsil eden Hoca Şevketî Efendi Ebbinghaus'un *Ruhiyat'*ını tercüme etti. Mehmet Ali Aynî Bey Rabo'dan *Terbiye ve ahlâk tatbikatiyle beraber ruhiyat'*ı nakletti. Naim Bey Fonsegrive'den *Mebadi-i ilm-ün-nefs'i*, Hüseyin Cahit Bey Höffding'den *Psikoloji'*yi, Hasan Âlî Bey *Ruhiyat alfabesi'*ni, Avni Bey İngilizceden *Ruhî hars'*ı, yine Hüseyin Cahit Bey Claparède'den *Çocuk ruhiyatı'*nı, Alfred Binet'den *Ruh ve beden'i*, Abdüllâtif Nevzat Bey Rasmunsen'den *Çocuğun ruhiyatı'*nı, ilâh tercüme ettiler. Son zamanlarda terbiye ve ruhiyata dair tercümeler gittikçe çoğaldı. Münür (Serim) Bey Ch. Richet'nin *Umumî ruhiyat'*ı ile *Gayri şuur* adlı iktibas suretiyle tercüme edilmiş bir eser neşretti. "Dün ve yarın" tercüme serisi içersinde profesör Hayrullah Bey Yung'un *Inconscient'*ını, doktor İzzeddin Şadan Bey Dr. B. Barth'dan *Delilik psikolojisi'*ni tercüme ettiler. Ruhiyat sahasında tercümeleriyle en büyük hizmeti yapan – şüphesiz – M. Şekip Tunç'dur. Üniversitede ruhiyat profesörü olan Şekip Tunç mütareke senelerinden beri garp ruhiyatına ve felsefeye dair birçok eserleri tanıttı. Taş basma halinde Ebbinghaus'ın ruhiyatını, tercüme ve neşretti. Freud'un psikanalize dair bazı konferanslarını, Bergson'un *Énergie spirituelle* adıyla topladığı makalelerini Türkçeye çevirdi; *Le Rire* adlı eserini adaptasyon suretiyle tercüme etti. Ribot'dan *Hissiyat ruhiyatı* ile *Yaratıcı muhayyile'*yi nakletti. Keiserling'den bazı tercüme-

ler yaptı. Bergson'un *Yaratıcı tekâmül'*ünün yarısını son zamanlarda tercüme ve neşretti. Bunlardan başka kitap halinde toplanmamış dağınık bazı tercüme makaleleri de vardır Hilmi Ziya, Baudouin'in *Telkin ve kendine telkin'*ini nakletti * Devlet matbaasında olup henüz basılmamıştır.

İçtimaiyat sahasında tercümeler bu kadar zengin değildir Umumî harp sonlarında Necmeddin Sadık Bey *İçtimaiyat* mecmuasında birçok mühim makaleleri Türkçeye çevirdi Durkheim'den *İçtimaiyat usulünün kaideleri'*ni tercüme etti ise de Devlet matbaasında henüz tabedilmemiştir Hüseyin Cahit Bey bu Fransız içtimaiyatçısından *Dinî hayatın iptidai şekilleri ile Ahlâkî terbiye'*yi nakletti E Mithat Bey aynı zattan *İçtimai taksim-i amel'*i Türkçeye çevirdi. Nâzım Bey Montesquieu'nün *Ruh-ül kavanin'*ini tam olarak tercüme muvaffak oldu. Daha evvel (A) imzasiyle Rousseau'nun *Mukavele-i içtimaiye'*si nakledilmişti Mehmet İzzet Bey Hilmi Ziya ile birlikte mektepler için Hesse ve Gleyse'in *İçtimaiyat'*ını tercüme etti Hilmi Ziya Gaston Richard'dan *İçtimaiyat hakkında iptidai malûmat'*ı, İbrahim Memduh Bey Worms'un *İçtimaiyat'*ını tercüme ettiler. Ali Kâmi Bey Souriau'nun *İçtimaiyat'*ını adaptasyon suretiyle nakletti. Son zamanlarda Durkheim'in *Pedagoji ve içtimaiyat'*ı nakledildi Yine son zamanlarda Sadri Ethem Bey Marcel Mauss'un mühim bir makalesini *Hibe* adıyla bir kitap halinde tercüme etti. İçtimaiyat cereyanı henüz yeni başladığı bir sıralarda Suphi Ethem Bey Bouglé'nin "*İlm-i içtima nedir?*"ini Türkçeye çevirmişti M Servet Bey Simiand'den usule dair *İstatistik ve tecrübe'*yi nakletti Fakat görülüyor ki içtimaiyat sahasındaki tercüme-

ler şimdiye kadar hemen hemen yalnız bir mektebe bağlı kalmıştır.

İktisada dair tercüme edilen eserler de ehemmiyetsiz değildir. Sivas meb'usu Rahmi Bey'le beraber Şükrü Kaya Bey *İktisadî meslekler tarihi* adıyla iki ciltlik bir eser tercüme ettiler Hüseyin Cahit Bey V Pareto'dan *Sosyalist meslekleri*'ni nakletti Hüseyinzade Ali Bey Adam Smith'den *Servet-i milîl*'i tercüme etti ise de neşredilemedi Haydar Rıfat Bey Karl Marx'ın *Kapital*'inden Fransızcaya yapılmış bir ciltlik hülâsayı nakletti. Lenin'den *Devlet ve ihtilâl* ile *İşçi sınıfı ihtilâli*'ni, De Monzi'den bolşevikliğe ve sovyetçiliğe dair bazı eserleri, v s., Muhiddin Bey Engels'in *Aile ve mülkiyetin menşei* adlı eserini *Cemiyetin asılları* ismiyle; Haydar Rıfat Bey de aynı zatın *Hayalî sosyalizm ve ilmi sosyalizm* adlı bir broşürünü tercüme ettiler Bundan başka klâsik iktisat ve tarihî maddecilik etrafında daha bazı ufak tefek neşriyat vardır.

Mantık sahasında kuvvetli sayılamıyacak bazı tercümeler vardır. İlk defa H. 1277'de İtalyan Galobi'den bir mantık tercüme edilerek *Miftah-ül-fünun* adıyla Sadrazam Emin Âli Paşa'ya takdim edilmişti. O zamandan beri meşrutiyet senelerine kadar bir daha mantığa dair bir eser tercüme edilmedi. Salih Zeki'nin *Felsefe-i ilmiye* tercümesi, Reşat Nuri'nin Luquet'den yaptığı küçük mantık tercümesi ile Tezer Hanım ve Hasan Ali Yücel'in iktitaf* suretiyle yazdıkları eserler istisna edilirse bu son devirde garp mantığına ait hiçbir tercüme yoktur. Garp mantığına karşı gösterilen bu alâkasızlık, çok muhtemeldir ki, bütün İslâmî Türk tarihinde surî mantığın ifrat derecede suistimâl edilmesinden ileri gelmiş olsun.

Meşrutiyetten sonra mekteplerin ıslahı münabetiyle terbiyeden çok bahsedildi, birçok pedagojik mecmualar çıkarıldı. Fakat terbiyeye ait mühim hiçbir tercüme yapılmadı. Bu yüzden garp terbiyecilerinin fikirlerine esaslı bir surette nüfuz edilemedi. Ancak Cumhuriyet devrinden sonra terbiyeye ait tercümelere ehemmiyet verilmeye başladı. En çok Amerikan muharrirlerinden nakiller yapıldı. Son zamanlarda Almanlara doğru da bir temayül görülmektedir. Şekip Tunç, W James'den *Terbiye müzahabeleri*'ni tercüme etti. Avni Bey, John Dewey'den *Mektep ve cemiyet, Çocuk ve mektep, Terbiye ve demokrasi*'yi Türkçeye çevirdi. Sadreddin Celâl Dekrolî *usulü'nü*, İbrahim Aşkî *Hesabın ruhiyatı*'nı naklettiler. Daha evvel Spencer'in *Terbiye*'si tercüme edilmişti. Hüseyin Cahit Fransızlardan *Ahlakî terbiye, Oğullarımız ve Kızlarımız*'ı tercüme etmek suretiyle ufku genişletti. Bir aralık cüzümler halinde İzmir Muallim Mektebi muallimlerinden Ali Rıza Bey *Emile* tercümesi neşretmeye başladı. Fakat sanırım ki bitmedi. Kâzım Nami Bey Gaston Richard'ın *Pedagoji*'sini tercüme etti. Hüseyin Cahit Bey Claparède'den *Tercribî pedagoji*'yi çevirdi.

*

* *

Umumî felsefede tercümeler gittikçe daha toplu ve ciddî bir şekil aldı. Felsefe, lise dersleri arasına girdiği için bir taraftan talebe kitapları naklediliyor, bir taraftan da yine bazı mühim eserler çevriliyordu. Mehmed Emin Bey, Ruysen'den adaptasyon suretiyle *Kant felsefesi*'ni nakletti. Evvelce Bohor İsrail'in Abbé Barbe'dan tercüme ettiği *Felsefe tarihi* ile Mehmed Emin'in Boirac tercümesinden başka felsefe tarihine dair kitap yoktu.

Mehmet İzzet Bey, Forlender'in felsefe tarihinin birinci cildini, Orhan Saadettin Bey de ikinci cildini tercüme ettiler. Hilmi Ziya, Boutroux'dan *Tabiat kanunlarında im-kân*'ı Türkçeye çevirdi ise de Devlet matbaasında henüz basılmamıştır* Bay Hidayet, E. Faguet'nin *Küçük felsefe tarihi*'ni Türkçeye çevirdi. Ziya Talât, Wundt'un muhtasar *Akşam ruhiyatı*'nı nakletti. Hüseyin Cahit tarafından Stuart Mill'den *Hürriyet* tercüme edildi. Bay Halil Nimetullah, Bergson'dan *Şuurun bilâvasıta mûtalâları*'nı tercüme etti. Levy Brühl'ün Auguste Comte hakkındaki eserini tercüme ve neşre başladı. Servet Bey, Comte'un *Müsbet felsefe dersleri*'nin birinci cildini tercüme ve Devlet matbaasına teslim etti. Haydar Rifat Bey, Gustave Le Bon'dan *Tarih felsefesi*'ni Türkçeye çevirdi. Lise tedrisatına yardım etmek üzere Maarif Vekâleti tarafından büyük feylesoflardan bazı parçalar tercüme ettirildi: Sud Kemalettin Bey Spinoza'nın *Etika*'sının birinci kitabı ile Leibniz'in *Monadologie*'sini tercüme etti. Bu yoldaki tercümelere diğerleri tarafından devam edilmektedir. Dün ve Yarın tercüme kütüphanesi içerisinde Hilmi Ziya Schlick'den *İlim ve felsefe*, Gaston Bachelard'dan *Yeni ilmî zihniyet*'i tercüme etti. Aristo *Metafizik*'inin birinci kitabını tahlil ve haşiyeler ilâve ederek Türkçeye çevirdi⁷

Son zamanlarda klasiklerin tercümesine en çok hizmet edenlerden biri Semiha Cemal Hanım'dır. Eflâ-tun'un *Symposion* adlı diyalogu ilk defa Şaziye Berin Hanım tarafından *Ziyafet* adı ile tercüme edildi. Semiha

⁷ Henüz neşredilmemiş olan bu broşürlör: Mehmed Bey'in Descartes, *Méditations*'dan, Vehbi Bey'in Lœb, *Hayatın mihanikî telakki-si*'nden, Sabri Esad Bey'in Ernst Mach, *Bilgi ve hata*'dan yaptıkları ıktibas tercümelerdir.

* Bu yapıt 1947 de yayınlanmıştır

Cemal Hanım Eflâtun'dan *Ruhun Bekası* yahut *Phédon*, *Vazife* yahut *Criton*, *Apologie*, *Alkibiad*, *Hippias*, *Ötifron*, *Yalan tekva*, *Ruhların güzelliği*, *Fazilet*, *Georgias*, *Aşk* adlı diyalogları tercüme ve bunların büyük bir kısmını neşretmiştir Marc Aurèle'in *Kendime* adlı eseriyle Eflâtuncu feylesoflardan Kevis'in *Tablo'sunu*, *Epictetus'un Düşünceler*'ini tercüme ve neşretti. Denilebilir ki ciddî felsefe tercümeleri başladığı zamandanberi Semiha Cemâl Hanım kadar devamlı bir surette Yunan ve Latinleri nakleden olmadı. Bir cihetten Dün ve Yarın tercüme serisinde diğer cihetten de Maarif Vekâletinin yukarda başladığını söylediğim klasiklere ait *extrait* suretindeki tercümelerinde bu çığıra devam edildiği takdirde, tercüme işi memleketimizde beklenen ve maalesef hâlâ açılmamış olan yola girmiş bulunacaktır

*

*

Meşrutiyet yıllarında bir aralık garp edebiyatının şaheserlerini nakletmek ihtiyacı kuvvetle duyulmaya başlamıştı. Bu ihtiyacı duyanların başında Garp ve Şark klasiklerini çok iyi bilen Hüseyinzade Ali Bey'le bu yolda yürümeye karar vermiş olan Abdullah Cevdet Bey'i zikretmek lâzımdır. Ali Bey, *Faust'u* manzum ve mensur olarak tercümeğe çalıştığı gibi, *Enéide*'den de manzum parçalar nakletti. Abdullah Cevdet'in bu sahadaki gayretlerini yukarda zikretmiştim. Raif Necdet'in Rus edebiyatından yaptığı tercümeleri ve Ali Kâmi Bey'in *Werther* tercümesini de ilâve edersek bu devrin ciddî nakilleri bundan ibaret kaldı. Felsefî tercüme merakı uyandığı zamandanberi Garp edebî klasiklerine karşı alâka gevşedi, hattâ unutuldu. *Yeni mecmua* içerisinde

Maksim Gorki ve Dostoyevski'den yapılan bazı küçük tercümelerle, Ömer Seyfeddin'in *Iliada* ve *Kalevala* tercümeleri bu uyuşukluğu bir dereceye kadar giderdi. Mütareke yıllarının meyus ve mistik ruhunun şevkiyle bazı Oscar Wilde ve Tagore tercümeleri yapıldı. Fakat Garp edebiyatının büyük eserlerine bir türlü girilemiyordu.

Meşrutiyet yıllarında Fransızlardan *Topal şeytan* ve *Robenson*'u, İspanyollardan *Don Quichotte*, İngilizlerden Byron'un *Don Juan*'ı tercüme edilmişti. Cumhuriyet devrinden sonra bu esaslı işe girmek lüzumu tekrar duyulmaya başladı. Yakup Kadri Bey Dostoyevski'den *Ölüler evinin hatıraları*'nın tercümesini tefrika olarak neşretmeye başladı ise de yarım kaldı. Ruşen Eşref Bey, Virgile'in *Georgique*'lerini tercüme etti. Léon Cahun'den *Gök Bayrak* tercümesiyle meşhur olan Galip Bahtiyar Bey, bir parça eski ve tantanalı bir lisanla *Faust*'u tercüme etti. Hasan Cemil Bey Schiller'in *Haydutlar*'ını, Fichte'nin *Hitabe*'lerini, Selma Lagerlof'dan *Bataklı damın kızı*'nı, ilâh. ve Strindberg'in tiyatrolarını Türkçeye çevirdi.

Burhan Ümit (Toprak), André Gide'den *Dar Kapı*'yı, Oscar Wilde'den *De Profundis*'i tercüme etti. Haydar Rifat Bey Turgeniev'den *Duman*'ı, İlk aşk'ı, Balzac'dan *Gorio Baba*'yı nakletti. H. Nazım Bey, Reşit Bey, Dün ve Yarın tercüme serisi içinde Racine'in külliyyatını mensur* olarak Türkçeye çevirdi.

Nasuhi Esat Bey Anatole France'den *Thais* tercümesi yaptı. Reşat Nuri Bey, Emile Zola'dan bazı romanları tercüme etti. Halil Nihat Bey, Alphonse Daudet'den *Taraskonlu tartaren*'i ve *Küçük Efendi* adıyla *Petit chose*'u tercüme etti. Pierre Loti'den *Désenchantées* ve

Asiadé tercümeleri yapıldı. Alishanzade mensur olarak Baudelaire'in *Fleurs du mal*'ini Türkçeye çevirdi. Polonyalı romancı Sienkiewicz'den *Quo wadis?* tercümesi yapıldı. Son zamanlarda Nurullah Atâ, Haydar Rifat ve Alishanzade Bey'ler, André Maurois'dan bazı romanlar naklettiler. Alishanzade Gustave Flaubert'in *Salambô*'sunu tercüme ederek neşretmektedir.

Rus romanlarına karşı alâka tekrar uyanmıştır. Şehir tiyatrosu Tolstoy'un *Karanlıkların kudreti* ve *Yaşayan ölüler* adlı tiyatrolarını tercüme ettirerek temsil etti. Haydar Rifat Bey bu Rus romancısının *Basübadelmev*'i ile, Dostoyevski'nin *Ölüler evinin hatıraları*'nı; Alishanzade Tolstoy'un *Samimî saadet*'ini⁸, Samizade Süreyya Bey Turgeniev'den *Bahar selleri*'ni tercüme ettiler. Peyami Safa François Mauriac'ın *Le Noeud des vipères*'ini Engerek Dügümü adıyla Türkçeye çevirdi. Nasuhi Esat, Malraux'dan *İnsanlığın hali* adlı bir roman tercüme etti. Kemal Emin manzum olarak Sophokles'den *Cedipe-Roi*'yi tercüme etti. Alishanzade, Pierre Loti'den *İsfahana doğru*'yu tercüme etti. Haydar Rifat, A. Daudet'den *Safo* ve Paul Bourget'den *Mev'ut* toprak*'ı nakletti. Şehir tiyatrosu Shakespeare'in eserlerinden *On ikinci gece*, *Hamlet* ve *Otello*'yu tekrar tercüme ettirerek oynadı. Son senelerde, Darülbedayi'de oynanan eserler içerisinde Sabri Esat, Sadreddin Celâl, Bedri, Rasim ilâh. beyler tarafından yapılmış bir çok edebî tercümeler vardır.

Maarif Vekâleti liselerdeki edebiyat derslerine yardımcı olmak üzere garp klasiklerinden bazı *extrait*'ler tercüme ettirdi. Bu münasebetle Reşat Nuri, Hasan Âli,

⁸ Bu kitabın aslı *Le Bonheur conjugale* olup evvelce de *Bir izdivacın romanı* adıyla tercüme edilmişti

Kâmurân Şerif, ilâh. küçük broşürler neşrettiler. Son zamanlarda "Dün ve Yarın" serisi içinde Garp edebî klasiklerinin çevrilmesine de teşebbüs edilmektedir. Bu teşebbüsün ilk eseri olmak üzere Salih Zeki, Ovide'in *Métamorphoses*'ini *Değişişler* adıyla Türkçeye çevirdi. Haydar Rıfat, Xenophon'dan *Cumhuriyet* adıyla bir tercüme yaptı. Bu ilk teşebbüslerin arkasından vadedilen diğerleri gelecek olursa tercüme faaliyetimiz ciddî bir yola girmiş sayılabilirler.

Bizde tercüme işi Meşrutiyetten sonra resmî ve hususî olmak üzere daima iki yol takip etmiştir. Eski Maarif Nezareti bir Telif ve Tercüme Hey'eti vücade getirmişti. Yukarda gördüğümüz bir kısım felsefî ve ilmî tercümeler onun tarafından yaptırılmıştı. Cumhuriyetten sonra Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Hey'eti bu işe devam etti. İlk önce Ziya Gökalp'ın reisliği altında çalışmaya başlayan bu hey'et, sonra Mustafa Rahmi Bey'in reisliği ile neşriyata girişti. En büyük kısmı Mustafa Rahmi Bey tarafından yazılmış olan bu tercüme koleksiyonu daha ziyade garp bilgisini *vulgariser* etmek gayesini takip ediyordu. Bu yüzden koca koca kitaplar yalnız birkaç formalık broşürler haline getirilerek telhis* ediliyordu. Bu teşebbüsün faydası inkâr edilememekle beraber, eserlerin ruhuna nüfuz etmeyi temin edemediği ve ekseriya bu eserler hakkında çok sathî kanaatlerin yayılmasına sebep olduğu için de tehlikelidir. Vakıa Mustafa Rahmi Bey tarafından Darülfünunda veya dışarda birçok zatlara müracaat edilerek geniş bir klasikler tercümesi işine girilmiş, hatta bu arada Hüseyinzade Ali Bey, Adam Smith'in *La Richesse des nations*'unu tercüme etmiş ise de bu teşebbüs yarıda kalmıştır.

Daha sonra Abdülfeyyaz İevfik Bey'in reisliği zamanında hey'et yeni bir teşebbüse girdi: Tercüme edilmesi istenen eski ve yeni eserlerin bir listesini neşretti. Fakat bu listeden de ancak birkaç eser tercüme edilebildi. Son zamanlarda Maârif Vekâleti tekrar felsefî ve edebî klasiklerin tercümesine ehemmiyet vermekte ve yeni bir teşebbüse girmektedir.

Bizde tercüme yolundaki hususî teşebbüsler de ekseriya hey'et halinde ve organize olmaktan ziyade ferdî ve dağınık kalmıştır. Bu sahada şimdiye kadar yapılan bütün gayretleri söyledim. Fakat bilhassa bunlardan birkaç kişi üzerinde durmamız ve hususî tercüme yapanları iki zümreye ayırmamız lâzımdır: Birincisi — Garptan tamamıyla popüler — ve sırf kütüphane için eserler tercüme edenlerdir ki bunların başında Hasan Bedreddin ve Avanzade M. Süleyman'ı saymak icabeder. İkincisi — garp ilim ve edebiyatına ait tanınmış ve mühim eserleri “muayyen bir mevzu ayırmaksızın” tercüme eden ve bu suretle Türkiye'nin orta tahsil ve fikir muhitine hizmet edenlerdir ki, bunların da başında Hüseyin Cahit ile Haydar Rifat'ı zikretmek lâzımdır. Hüseyin Cahit “Oğlumun kütüphanesi” adlı seri içerisinde yalnız başına tarih, felsefe, içtimaiyat ve ruhiyata dair Fransızca, İngilizce ve İtalyancadan pek çok eser nakletti.

Birçok tarihçilerimize menba olan Deguignes'nin *Umumî Türk tarihi*'ni, birçok içtimaiyatçılarımızın temeli olan Durkheim'in eserlerini, Caetana'nın büyük İslâm tarihini, demokrasiye ve sosyalizme dair birçok eserleri

tercüme etti. Tercümelerinin nev'i ve zenginliği sayesinde fikir ufkumuzu genişletti, okumak alâkasını arttırdı. Son zamanlarda *Fikir cereyanları* adlı mecmuasiyle bu teşebbüsünü makale tercümeleri şeklinde devam ettirmektedir. Mevzuların dağınıklığı zarurî olarak ihtisas dışına çıkmaya sebep olduğu için bu tercümelerin mühim bir mahzuru memleketimizde az çok yerleşmiş olan bazı ıstıhlara riayet edilmemesidir. Bu yüzden ruhiyat ve felsefeye ait kitaplarda ıstılahlar yerlerini kaybederek, orta tahsil derecesinde olan gençlerin alıştıkları tabirlerden ayrılarak bu kitaplardan lâzım olduğu kadar istifade edilmemesine sebep olmuştur. Haydar Rifat, Hüseyin Cahit'ten birkaç sene sonra tercüme işine başlıyarak yeni bir çağrı açtı. Fakat bu teşebbüs mahiyet itibariyle ondan birçok noktalarda ayrılır. Evvelâ, Hüseyin Cahit'te tercüme işinin sıklet merkezi tarih ve felsefesidir. O, yeni bir uyanış hareketini, ancak bugünkü garp fikriyatına nüfuzlu bir bakışta ve tarih kültürünün zenginleşmesinde görüyordu. Halbuki Haydar Rifat'a göre garba bakmak bilhassa garp klasiklerine kadar inmekle mümkündür. Bugünkü garbı anlamak için onu hazırlayan iki bin yıllık fikir mazisinin büyük eserlerini tanımak lâzımdır. Burada o, klasikler deyince bilhassa edebî klasikleri anlıyor: İlim ve felsefe eserleri onun yanında, fakat ikinci derecede yer alır.

Bu iki mütercim arasında mühim bir fark da şudur: Hüseyin Cahit fertçi, Haydar Rifat cemiyetçidir. Tercüme serilerini ve mecmualarını yalnız başına çıkaran H. Cahit ile, tercüme planları kuran ve heyetleri canlandır-

maya çalışan H. Rifat'ın çalışma tarzları da bunu gösterir⁹

Haydar Rifat'ın tercümeleri için de Hüseyin Cahit Yalçın hakkında söylediklerimi — bir dereceye kadar — tekrar edebilirim Edebî ve hukukî eserlerin tercümesinde bu mahzur kayboluyor Halka okutmak ve popüler olmak ihtiyacı, yukarda hulasa ettiğim dava ile karışarak bazan ona zarar verebilecek dereceye geliyor. Diğer cihetten, henüz yerleşmiş olan bazı tabirlerin fazla kullanılması tercümelerin istifadesini daraltmıyor mu? Bu iki işin tamamiyle ayrı tutulması, hatta iki ayrı seri haline getirilmesi; üslûpta, itina tarzında, şekilde bu ayrılığın muhafaza edilmesi lâzım gelirdi sanıyorum.

Memleketimizde tercüme ihtirasının uyandığı zamandanberi tercüme tenkitçiliği de başlamıştır Mahsul-lerin temiz ve itinalı olması için böyle bir tenkit süzgecinden geçmesi çok iyidir Bazı Meşrutiyet tercümeleri hakkında Selim Sabit Bey şiddetli tenkitler yapmıştı. Mehmet Ali Aynî Bey, Mehmet İzzet Bey'in *İçtimaiyat* tercümesini, İzzet Bey de Hüseyin Cahit Bey'in Durkheim tercümelerini tenkit etti. Semiha Cemal Hanım'ın Eflâtun tercümelerini Niyazi Bey *Felsefe Yıllığı* (cilt 1)'nda tenkit etti. Orhan Saadeddin Bey, Şaziye Berin Hanım'ın *Ziyafet* tercümesiyle, Mehmet Emin Bey'in Sokrat'ını tenkit etti. Nurullah Atâ Bey, Mehmet Emin Bey'in tefrika halinde neşredilmekte olan Bergson'dan

⁹ Hususî mahiyetteki ilk kolektif tercüme teşebbüsü "Dün ve Yarın" kütüphanesindedir Fakat bu teşebbüsün de üslûp, ıstılah işlerinde birbiriyle uzlaşması ve karşılıklı kontrolü kabul etmesi lâzımdır sanırım.

tercüme ettiği *Ahlâk ve dinin çift kaynağı* adlı eserini tenkit etti.

Son zamanlarda Kerim Sadi birçok tercümeler hakkında tenkit broşürleri neşretmektedir. Bu tenkitlerin, mütercimleri daha dikkatli olmaya sevketmesi itibarıyla çok kıymeti vardır. Fakat bunlardan bir kısmı samimî bir niyetle değil, gizli fikirlerle yapıldığı için kendilerinden beklenen faydayı temin edecek yerde bazı ifratlara gitmektedir.

*

* *

Tanzimattan sonraki tercüme faaliyetimiz bundan ibarettir. Umumî olarak diyebiliriz ki altı asırlık Osmanlı tarihi içindeki tercüme durgunluğuna nazaran Tanzimattan sonra gerek Garptan gerek Şarktan yapılan tercümeler daha zengin ve canlıdır. Fakat memleketimizin Garplılaşması için beklediğimiz hakikî tercüme faaliyetine nazaran, yapılan şeyler çok eksik ve zayıftır. Çünkü evvela – Tanzimattan sonra yapılan tercümelerin büyük bir kısmı dağınık ve tesadüfidir. Onların ne için, hangi fikirlere bağlanarak intihap* edildiklerini tayin etmek kabil değildir. Ekseriya mütercimlerin heveslerinden veya tâbilerin ileriye sürdükleri mahdut bazı ihtiyaçlardan doğmuşlardır. Bu yüzden onlar bir silsile teşkil edememişler ve teker teker, tesirsiz kalmışlardır. İkincisi – bu tercümelerin günlük ihtiyaçlara göre ve çok çabuk yapılmasıdır. Tercümenin yalnız bir nakil işi olmayıp, adeta yeni bir eser vermek olduğu ekseriya unutulduğu için cümleler aynen çevrilmekte ve Türkçe üslûba sokulmamaktadır. Kanaatimce bu dil aykırılığı,

okuyucuyu tercüme eserlerden soğutmaya sebep olduğu için, teferruata ait tercüme ihmallerinden çok daha zararlıdır. Üçüncüsü de — tercümelerin yapılıp bırakılması, okuyucuya tanıtmak için hiçbir teşebbüse girilmesidir. Ne muharrir, ne tâbi tercümeleri yazmak işinin, meydana getirmek kadar mühim olduğunu düşünmüyor. Bu eserleri okuyacaklar bilhassa mektepler ve münevver* ailelerdir. Çıkan eserlerden onların haberdar olması için el ilânları, hulasalar, gazete reklâmları yaptırmak, küçük tenkitler hazırlatmak lâzımdır. Bu fasılda görüldüğü gibi bizde Tanzimat'tan beri yapılan tercümeler ihmal edilecek derecede değildir. Fakat onların lâzım gelen eseri vermemesi ekseriya iyi tanınmasındandır. Bütün bu teşebbüslerin iktisadî ehemmiyetinden başka, doğrudan doğruya tercümenin gayesi yani fikrin yayılması için ihmal edilmemesi icap eder.

Tercüme faaliyetimizdeki bu umumî eksiklerden sonra daha mühim noktalara geçmeliyiz. Bizde tercüme, sayı itibariyle hiç te eksik sayılamaz. Fakat onların meydana getirilmesinde mühim bir prensip eksikliği var: Tercüme, bütün bir medeniyeti nakletmektir. Bu nakil işi, dağınık ve gelişigüzel intihaplarla olamaz. Medeniyet yalnız bugünün mahsullerinden ibaret değildir. Ona hakkiyle nüfuz edebilmek ve onun içinde yaratıcı olmak için mutlaka köklere kadar inmek lâzımdır. İslâmlar Hint ve Yunan'ı öğrenirken böyle yaptılar. Avrupalılar İslâm medeniyetini öğrenirken bu zahmetli işe girdiler. Nitekim bugünün en yeni uyanış hareketlerinde de aynı gayreti görüyoruz. Onlardan hiçbirisi, insanî medeniyeti ulaştığı son noktadan alarak ileriye götür-

mek iddiasında bulunmamış; köklere kadar inmeye, zahmetli ve uzun bir çıraklık devresinin bütün yorgunluklarına katlanmaya razı olmuştur. Bu yüzden aynı eserlerin birçok defalar tercüme ve şerh edildiğini evvelki fasıllarda gördük.

Yine bütün bu fasıllarda gördük ki yaratmak hiçbir zaman esrarlı bir ilhamın, görünmez bir kudretin eseri değildir. Büyük yaradışlar büyük tarihî komplekslerin neticesidir. Bu kompleksleri meydana getiren ise, yabancı tesirlerin içerden gelen aksülâmellerle* karşılaşması, çarpışması ve bu çarpışmadan gittikçe daha geniş uzvî bütünlerin doğmasıdır. İşte bu çok mudil* olan çarpışmaların hazırladığı şartlara "içtimâî şartlar" diyoruz. İçtimâî şartlar kendiliğinden hazırlanamaz ve inkişaf edemez. Onları, tesirler çarpışmasından uzakta, oldukları gibi bıraksak daima oldukları gibi kalacaklardır. İçtimâî şartları kımıldatan, tekâmül ettiren tesirler yaratmasak bile onlara karşı göğsümüzü açmak veya kaçınmak bir dereceye kadar elimizdedir.

"Şuurlu, teşkilâtlı ve tam bir tercüme" zaten başlamış olan tesirleri en uyanık ve en hazırlıklı bir şekilde kabûl etmeyi mümkün kılar. Teşkilâtlı ve tam bir tercüme demek, bugünün büyük fikir ve san'at eserleri yanında bütün san'at ve felsefe klasiklerinin yer tutması demektir.

Bundan dolayı icap eder ki bizim tercüme serilerimiz ve bu işi üzerine alan hey'etlerimiz, karşılıklı kontrol ve tenkidi kabul eden kolektif teşebbüslere girsinler; ve edebiyat, felsefe, klasikler, ihtisas bilgileri, popüler eserler halinde beş büyük zümreyi birbirinden

ayırarak onlardan her birine ait lâzım gelen ehemmiyetle ayrı ayrı üslûplarda ve tarzlarda nakiller yapsınlar. Ve yine icap eder ki bu teşebbüslerin eksikleri hatırlatılsın; onların kendi milletimize ait en hayırlı bir yol için atılmış adımlar olduğu düşünülerek yıkmak ve engel olmak için değil, fakat düzeltmek ve yolu kolaylaştırmak için tenkitler yapılsın. Nakil işi, en sonda ulaşılan şerefli ve sakın bir hedef değil, gönülsüz, yorucu ve dikenli bir yoldur. Ehramları kurmak değil, fakat onların kurulabilmesi için sırtında taş taşımaktır.

Yaratanların akıllarda kazılı kalmaları için, nakledenler, çevirenler büyük emeklerin arkasında unutulup kalmaya razı olurlar. Nakledenler teklerin benlikçi zafiri yerine, kütlelerin isimsiz kahramanlığını beğenirler. Ben bu işin büyüklüğünü duyuyorum; ve unutulanlara saygı borcumu ödemek istiyorum. Hakikaten unutulmayacak şeyler yapmak için kendini unutmaya razı olmalıdır.

Türkiye’de yeni tercüme faaliyeti

Eserin ilk şekliyle, 1935’de neşrinden sonra geçen 12 yıl içinde Türkiye’de çok geniş mikyasta bir tercüme faaliyeti başladı. Bir taraftan Millî Eğitim Bakanlığı’nın idaresi altındaki klasiklerin tercümesi diğer taraftan Babıâli kitapçılarının münferit* teşebbüsleriyle eski Yunandan zamanımıza kadar bütün çağların tanınmış eserlerinden pek çoğu dilimize çevrilmiş bulunuyor ve hâlâ çevrilmektedir. 1938–46 arasında en ziyade edebiyat klasikleri etrafında toplanmış olan bu faaliyet 1946’dan beri felsefe ve ilim klasiklerine de yayılmıştır.

Burada yeni hareketin önemi üzerinde söz söyleyecek değilim. Bunu anlamak için Tanzimatın başından son senelere gelinceye kadar yapılmış olan tercümelelerin şimdikiler yanında gerek sayı gerek kalite bakımından son derecede az olduğunu hatırlatmak yeter. Mevzuumuzu çok yakından ilgilendirdiği için burada yalnızca bu son harekette eserleri Türkçeye çevrilmiş olan büyük edib ve mütefekkirlerle, Millî Eğitim Bakanlı-

ğınca bundan sonra tercümesi vadedilenleri zikredeceğim.

Eski Sümer klasiklerinden *Gılgamış destanı*, Hint klasiklerinden *Kautalya*, *Kelile ve Dimne*, Çin klasiklerinden *Meng-Ko*, *Lao-İsö* ve Çin hikâyeleri, İran klasiklerinden *Şehname*, Feridüddin Attar'dan, Nizâmî'den Sâdî'den bazı eserler, Mevlâna'nın *Mesnevî'si*, *Rubaîler'i*, Mahmud Şibesterî, Hâfız, Monla Câmi, Arap klasiklerinden *Muallâkat-ı seb'a*, Yunan klasiklerinden Solon, Esope, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Aristophanes'den birçok eserler, Eflâtun *Diyaloglar*'ından en büyük kısmı, Aristo'dan yalnız iki kitap, Xenophanes'den bir eser, Epictetus, Plutarcus'dan birer eser; Latin klasiklerinden Plautus, Terentius, Seneca, Cicero, Cesar, Tacitus'den bazıları; modern devre ait Latince klasiklerden Spinoza, Fransız klasiklerinden Descartes'ın hemen bütün eserleri, Molière, Malebranche kısmen, Racine'den bazı trajediler, Leibniz'in iki eseri, Fénelon, Fontenelle, Le Sage, Marivaux, Voltaire, J J Rousseau, Diderot, Beaumarchais, Bernardin de St. Pierre, Condorcet, Volney, J de Maistre, Mme. de Staël, Chateaubriand, Nodier, Stendhal, Aug. Thierry, A. de Vigny, Michelet'den esaslı bazı eserler, Balzac'ın on dört romanı, Hugo'dan iki tiyatro, Prosper Mérimée'den bir eser, A. de Musset'nin komedilerinden mühim bir kısmı, Ravaisson'un alışkanlıklara ait esas kitabı, Ernest Renan'dan üç kitap, Daudet'den iki, Zola'dan dokuz roman, Bouteux'nun tabiat kanunları hakkındaki esaslı eseri, vaktiyle Salih Zeki tarafından tercüme edilmiş olan Fransız matematikçisi H. Poincaré'nin eserlerinden ikisi, Berg-

son'dan iki, Proust'dan bir kitap neşredilmiştir İngiliz klasiklerinden Sir Ih Malory, Ch. Marlow, Bacon'dan bazı eserlerle, Shakespeare'in 19 trajedi ve komedisi, Jonathan'dan, H. Fielding'den, Filozof David Hume'dan, İktisatçı Adam Smith'den, romancı William Goldsmith, Walter Scott ve Jane Austen'den, Filozof Stuart Mill'den birer eser tercüme edilmiştir İngiliz klasikleri arasında E. Bronté hem Eğitim Bakanlığı hem Bâbriâli tarafından iki defa tercüme ettirilmiştir H. Spencer'in en esaslı felsefî eseri, aynı devre ait olan muharrirlerden Lewis Carol, Thomas Hardy, Stevenson, Oscar Wilde, Virginia Wolf, Joseph Conrad, Aldous Huxley'den bazı romanlar ve edebî eserlerden yapılan tercümeler de klasikler arasına karışmıştır.

Amerikan klasiklerinden henüz Lincoln, W James, O Henry, gibi mahdut birkaç muharririn eseri dilimize çevrilmiştir Alman klasiklerinden Lessing, Gœthe, Eckermann, Schiller'den birçok tercümeler yapılmıştır Hölderlin, L. Tieck, Kleist, Chamisso; Grimm, Grillparzer, Heine, Graabe, Reuter, Büchner, Hebbel, Storm, Keller, R. M. Rilke, I Kröger'den bazı eserler tercüme edilmişse de henüz Alman klasiklerinden çoğu ve bilhassa felsefî klasiklerin tercümesine başlanmamış bir halde durmaktadır Rus klasiklerinden Karamzin, Puşkin, Lermontof, Gogol, Turgenyef'den esaslı romanlar ve edebî eserler, Dostoyevski'nin yedi roman ve hikâyesi, Tolstoy'dan dokuz roman ve tiyatro, Çehov'dan dokuz tiyatro ve roman dilimize çevrilmiş bulunmaktadır

İtalyan klasiklerinden pek çoğunun tercümesine henüz başlanmamıştır. Yalnız Goldoni'den yedi komedi, Silvio Pellico'dan, Manzoni'den, Carducci'den birer eser tercüme edilmiş bulunuyor. Dante'nin şaheseri Babîlî'de neşredilmiş ise de devletin klasikleri serisi arasında tercüme edilmemiştir. Bakanlık İspanyol, Portekiz, Belçika, Danimarka, Finlandiya klasiklerinden birçok eserin tercümesine karar vermiş olduğu halde henüz bunlardan hiçbir tercüme yapılmış değildir. Yalnız Macar edebiyatından bazı romanlar, tiyatro ve epopeiler, İsveç klasiklerinden Strindberg, Norveç klasiklerinden İbsen tercüme edilmiştir. Bilhassa İbsen'in bazı eserleri İstanbul şehir tiyatrosunda çok oynandığı için tercümesine fazla rağbet edilmiş görünüyor.

Burada yalnızca adlarını zikrederek geçtiğimiz bu serinin dışında Bakanlığın önümüzdeki yıllar için tercümesini vadettiği bunun kadar zengin bir seri daha vardır. Tercüme faaliyeti aynı hızla ve ciddiyetle devam ettiği taktirde on onbeş yıl içinde memleketimizin muhtaç olduğu bütün edebiyat ve felsefe klasiklerine sahip olmuş bulunacağız.

Bu tercümelerin üzerinde durmak, eksiklerini tamamlamak ve onları tekrar tekrar tercüme etmek, bu hususta vaktiyle Me'mun devrinde Arapların yaptığı ciddî faaliyetten örnek almak çok yerinde olacaktır. Esasen Garpta da İslâmdan Latinceye yapılan tercümelerde olduğu gibi, son zamanlara kadar devam eden tercüme faaliyetinde aynı eserin birçok sebeplerden dolayı bazan 8-10 defa tercüme edilmiş olduğu çok görülmüştür.

İslâmdan Garba geçen ilim araştırmaları

ARİTMETİK: İslâmlar amelî aritmetiği ilk tercüme devrinde doğrudan doğruya Yunanlılardan aldılar ve Yunan harfleri yerine Arap harflerini koydular. Fakat sonradan Hint rakamlarını kabul ederek bu suretle Yunan ve Hint aritmetiklerinin mezc edilmesinden yeni bir hesap usulü buldular. Endülüslüler Hint hesabına *he-sab-ı-gubarî* diyorlardı. Hint ve Yunan aritmetiklerinin birleşmesinden doğan bu yeni hesabın ameliyelerini hazırlayanlar arasında en meşhurları Ebu-l-Fazl ibn Türk, Mehmed bin Musa Harezmi adlı iki Türk matematikçisidir.

Avrupa'da Fibonacci unvaniyle tanınan Leonard de Pise tarafından 12'nci yüzyıl ortalarında yazılmış olan aritmetik kitabı, işte bu Mehmed Harezmi'nin *He-sab-ı-hindî* sinden alınmıştır. Bu senelerden Rönesans'ın ortalarına kadar Avrupa'da yazılmış bütün aritmetik kitaplarının esaslı kaynağı Harzemlinin bu kitabı olmuştur. Bu yüzden harflerle gösterilen hesap usullerinin

adı uzun müddet "Algoritmi" diye kalmıştır. Ahmed Nesefî'nin *El-Mukanna'* adlı eseri hesap sahasında İslâmların 11'inci yüzyılda ulaştığı en yüksek dereceyi göstermektedir. Nazarî matematik sahasında da İslâm âleminde araştırmalar başlamıştı. İlk defa Eukleides'in *Elements'i Kitab-el-anasır* diye tercüme edilmişken sonradan bu sahada Ebu'l-Vefa Buzcanî tarafından *Kitab-el-medhal ilel-aritmatikî* adlı eserinde orijinal araştırmalar yapılmıştır. Nazarî aritmetik 11'inci yüzyıldan sonra ihmale uğramış ve ondan sonraki eserlerde *teorem*'lerin ispatından vazgeçilmiş, yalnız bilinen sayılar yardımıyla bilinmeyen sayıların tayinine yarayan metotların gösterilmiş olduğu anlaşıyor.

Bahaeddin Amilî, zihnî aritmetiğe dair *Hülâsat-el-hesab'ı* yazdığı gibi, bu eser sonradan Maraşlı Abdülkerim tarafından şerh edilmişti. "Hesab-el-havaî" dedikleri bu usul de 12'nci asırda garp tercümeleri vasıtasıyla Avrupa'ya geçti.

Aritmetik sahasında İslâm âleminde en mühim keşiflerden biri âşari metodunun bulunmasıdır. Matematik tarihlerinden birçoğunda bu âşari sisteminin 1579'da M. da Viette tarafından keşfedildiğini yazarlar. Viette bu sene yazmış olduğu *Canon mathematicus* adlı eserinde âşari kesirden bahseder. Nitekim Simon Steven 1585'de yazmış olduğu *La Disme* adlı eserinde bu sistemi izah ederken doğrudan doğruya Viette'e dayandığı için bu âşari kesirlerin icadı hakkında birtakım yanlış fikirlerin yayılmasına sebep olmuştu; halbuki 1420'de, yani İstanbul'un fethinden 33 sene evvel Gıyaseddin Cemşid *Risalet-el-muhitiye* adlı eserinde ilk defa âşarî

kesirler sistemini kurmuş bulunuyordu. Müellif bu eserde kendisinden evvelki büyük matematikçiler arasında Archimedes, Ebu-l-Vefa, Ebû Reyhan el-Birunî'yi zikrediyor, fakat onların muvaffak olamadıkları bir takrib* derecesiyle daire çevresinin çapına nispetini tayin etmeye muvaffak olmuş ve bu nispeti hem Hint rakamları hem de a'şarî kesirle göstermiştir. Gıyaseddin Cemşid, daire çevresinin çapına nispetinden ibaret olan sayının tam sayısına "sahhah" diyor ve diğerlerini, yani kesirleri ondan ayırıyor. Fakat bu sırada henüz virgülle ayırma metodu kullanılmıyordu. Ancak iki yüz sene sonra Avrupa'da bu şekil İngiliz matematikçilerinden Oughtred tarafından kullanılmıştır.

Gıyaseddin'in bu icadından faydalanmış olan Takıyeddin Râsîd, 1580'de sinus, teget cetvellerini yeniden a'şarî kesirlerine göre kurdu. Bazı Avrupalı matematik tarihçileri de âşarî kesirlerin keşfini Alman matematikçilerinden Feuerbach'a atfetmektedirler. Bu zatın talebelerinden Regiomontanus unvaniyle tanınan Jean Müller, Feuerbach'ın yerine bu dersi almış ve üstadının başladığı eserleri tamamlamıştır. Regiomontanus eserleriyle 15'inci yüzyılın en büyük matematik ve astronomi âlimi olarak tanınmaktadır. Bu zat Roma, Viyana, Budapeşte'de oturmuş, o sırada hararetle tercüme edilmekte olan İslâm eserlerini yakından takip etmiştir. Bundan dolayı onun İslâmdan Garba geçen a'şarî sistemini Avrupa üniversitelerinde ilk defa yaymış olması ihtimali çoktur.

O devirde Garba birçok nüshaları gitmiş ve halen birçok garp kütüphanelerinde saklı bulunan *Risalet-*

el-muhitiye'yi Latinceye çevirmiş olması da mümkündür. Muhakkak olan cihet a'şarî kesirlerin Feuerbach, Regiomontanus, Viette'den çok evvel Gıyaseddin Cemşid tarafından keşfedilmiş olmasıdır.

Prof Salih Murad, *Risalet-el-muhitiye*'yi Amerika'da Prof. Smith'e göndererek onun yazdığı *Matematik tarihi*'nde, aritmetik sahasındaki bu en mühim keşfin İslâm ve Türk âlemine ait olduğunun neşrini temin etti.

CEBİR: Cebirin başlangıç ameliyeleri ilk defa eski Yunanda Diophantes tarafından bulunmuştu. Bu zat meçhulü gösteren sayı yerine bir işaret kullanmakta idi. Fakat belirli denklemlerle belirsiz denklemleri birbirinden ayırmadığı için, ilk defa tasavvur etmiş olduğu sembolik usulü yine nazarî aritmetik kadrosu içinde kalmış ve cebir müstakil bir ilim halini alamamıştı. Buna mukabil Hindistan'da Ariabatta (467) ve Brahma (598—660) cebire dair daha mütekâmil eserler yazdılar. Bu iki matematikçi cebirin esaslarını Diophantes'den almış olmakla beraber onu birçok pratik meseleleri halle yarayan müstakil bir metot haline getirdiler. Brahma Cupta, eserinde Yunan ananesine uygun olarak harfler kullanmıştı.

İslâm âlemine cebir bu Hint araştırmalarından geçti. Fakat Ebu-l-Fazl ve Harezmi Hint ve Yunan araştırmalarını mezcederek cebiri daha ileri götürmeye muvaffak oldular. Bu suretle cebir artık aritmetiğin bir dalı olmaktan çıkarak matematiğin müstakil bir bahsı ve yeni bir ilim oldu ve umumiyetle *Kitab-el-cebr-ve'l-mukabele* adlı eserlerde denklemler sistemi şeklini aldı.

Harezmi'ye göre "cebir", bir denklemde çıkarılacak hadleri* bulundukları taraftan diğer tarafa nakletmek demektir; "mukabele" de, denklemin iki tarafında bulunan ve birbirine benzeyen hadlerin büyüğünden küçüğünü çıkarmak, bu suretle de denklemin bir tarafında hiçbir had bırakmıyarak öte tarafında bütün hadleri toplamak, başka tabirle hadlerin mecmuunun sıfıra eşit olduğunu göstermek demektir.

Bu ilk cebir nazariyesi yedi sekiz yüzyıl müddet yalnız İslâm âleminde değil bütün dünyada cebirin esası olarak tanınmış ve Latince tercümeleriyle Avrupa'da uzun müddet tatbik edilmiştir.

Ebu-l-Fazl ve Harezmi ile onu takip eden İslâm âlimleri *El-cebr-ve'l-mukabele'*yi nazari hesabın bir şubesi saymışlardır ki, bu görüşün matematik felsefesinde hâlâ taraftarları vardır. Türk âlimlerinin hesap ve cebire dair neşrettikleri eserler umumiyetle mebsut*, mütevassıt*, muhtasar* olmak üzere sayısız risalelerden ibarettir. Bu cebir risalelerinden bazılarının 12'nci asırda Latinceye tercüme edilmiş ve Garba geçmiş olduğunu görüyoruz. Fakat onları burada uzun uzadıya inceleyecek değiliz.

Müsellesat'ın* esasları da yine eski Yunanlılar tarafından kurulmuştu. Astronomi teoremlerini halledebilmek için küre üzerine resmedilmiş bir tam yamuk dörtgenin hassalarından istifade etmişlerdi ki bu, matematik tarihinde Menelaus teoremi adıyla tanınmıştır. Yunanlılar bu metot sayesinde bazı açıların değerlerini derece cinsinden çıkarmışlarsa da, bu metodu bir düzlem üzerindeki üçgenin bilinen unsurları vasıtasıyla bilin-

meyen unsurlarını çıkarma vasıtası haline getirememişlerdir. İlkönce bu metotla Türk âlimleri meşgul oldu. Yunan âlimleri üçgenlerin halli işiyle hiç meşgul olmamışlardır. Bunlar astronomi teoremlerinde kavislerin veterlerini* kullanarak onları küre üzerinde hesap ediyorlardı.

Ptolemaios'un *Almageste*'si *El-Mecesti* adıyla Arapçaya tercüme edildikten sonra bu usul genişletildi. "Müsellesat" müstakil ve tam bir ilim halini aldı. Geometriden sonra ve astronomiden evvel gelen bu ilim sayesinde bütün astronomi problemleri halledilmekte idi. Nasîreddin Tusî matematik ve astronomiye dair Yunancadan tercüme edilmiş olan bütün eserleri tetkik ettikten sonra bunları düzelterek, eksiklerini tamamlayarak *Şekl-el-katta'* adıyla mühim bir eser neşretti. Bu eserin zeylinde Yunan matematiğini aşan asıl müsellesat esaslarını gösterdi; fakat Nasîr Tusî bu müsellesat araştırmalarını daha önceki İslâm âlimlerinden aldığını zikretmekle beraber, bu ilmin ilk kâşiflerinin kimler olduğu bilinmemektedir.

Me'mun devrinin astronomlarından Merv'li Hasib Ahmed *Zeyc-el-mutmahîn* adlı eserinde muntazam sinus cetvelleri kullandığına göre ilk araştırmaların ondan evvel başlamış olduğu tahmin edilebilir. Garphılar bu keşfi Albatagni adını verdikleri El-Battanî'ye atfetmektedirler. Halbuki hakikatte bu zat Hasib Ahmed'den çok sonra yazmış ve bunlar Endülüsteeki Yahudi mütercimleri vasıtasıyla Garba gelmiş olduğu için Avrupalı matematikçiler müsellasatın onun tarafından kurulduğunu zannetmişlerdir.

Hasib Ahmed bir kavsın sinus ile kosinus'ü arasındaki nisbetin değişmelerini tetkik etti. Ebu-l-Vefa Buzcanî bu nisbeti "zıl" adını verdiği yeni bir müsellesat hattı ile gösterdi. Biz bugün bu hatta "teget" diyoruz. Ebu-l-Vefa bundan başka ikinci zıl yâni "tamam mumas", birinci zıl'ın çapı yâni katî, ikinci zıl'ın çapı, yani "tamam katî" hatlarını da icad ederek bütün bunların hassalarını araştırdı.

Görülüyor ki (trigonometri) müsellesat ilmi bütün esaslarıyla Ebu'l-Vefa dediğimiz bu büyük Türk matematikçisi tarafından kurulmuştur. Ebû Reyhan el-Birunî, müsellesat dairesinin yarım çapını bir sayarak, daire çevresinin çapa nispetini kendine mahsus bir metotla tayine muvaffak oldu; bu suretle de kavislerin uzunluk cinsinden ölçülmesi problemini daha kolay halledebilecek bir hale getirdi. Hâsılı, daha 9'uncu yüzyılda Hasib Ahmed, Büzcanî, Birunî gibi büyük Türk matematikçilerinin araştırmaları sayesinde bu ilim İslâm âleminde tamamen kurulmuş bulunuyordu.

Bu ilmin Avrupaya geçmesine gelince, başlıca üç mühim eserin Latinceye tercümesi sayesinde bu mümkün olmuştur. Büyük mütercim Sabit bin Kurre, *El-Mecesti* tercümelerinin sonuna bu yeni araştırmaları da ilâve etmişti. 12'inci yüzyılda Gerard de Cremona unvaniyle tanınmış olan Lombardiyalı bir zat bu *El-Mecesti* nüshasını Arapçadan Latinceye nakletmiş ve ilk defa bu sayede müsellesat araştırmaları da Garba geçmiştir. Garpta üç asır astronomlar arasında yayılmış olan bu eser ilk defa 1515'de Latince olarak basıldı.

Yine Gerardus de Cremonensis, Câbir bin Eflâh'ın *Kitab-el-hey'e'sini* Latinceye tercüme etti. Bu kitabın birinci makalesi müsellesata aitti. Bu eser de diğeri gibi üç yüz sene kadar Avrupa âlimleri arasında otorite olarak tanınmıştır. Nihayet Garpta Albattagni adıyla tanınmakta olan Mehmet Harranî'nin *Zeyc-es-sâbi'* adlı eseri de Plato Tubertinus tarafından Latinceye çevrilmiştir. Bu eserde Yunanlıların kavis-veter cetveli yerine Hasib Ahmed'in zeyc'indeki kavis-veter cetveli bulunmakta idi.

Öyle görünüyor ki 15'nci yüzyılda bu tercümeleri Roma'da görmüş ve tetkik etmiş olması muhakkak olan Regiomontanus Garpta ilk defa mükemmel ve tam bir trigonometri kitabı yazdı. Bu esere haklı olarak, İslâm-Türk âleminin trigonometri sahasında yüzyıllardan beri devam eden ve sayısız zeyclerde, astronomi kitaplarında nümunelerine rastladığımız araştırmalarının hülâsası gözüyle bakılabilir. Bazı Garp matematik tarihçileri arasında trigonometriyi kuran zatın Regiomontanus olduğu hakkında ki iddianın ne kadar asılsız olduğu buradan anlaşılır. Burada gördüğümüz vaziyet artık âşarî hesapta olduğu gibi bir istidlâle değil, doğrudan doğruya Arapçadan Latinceye yapılmış tercüme metinlerinin tetkikine dayanmaktadır.

Nasîr Tusî, *Tahrir-i-usul-i-Oklides* adlı eserinde ilk defa Yunan sistemini tenkit etmiş ve bu sistemin mantıkî bir şekle konması için paralellere ait postulatın çıkarılmasını düşünmüştü. Bu terkebî araştırma yüzyıllarca sonra Garpta *noneucliden* adı verilen zengin geometri

araştırmalarının ilk adımı ve hamlesini teşkil etmektedir.

Ömer Hayyam, *Cebir* adlı eserinde üçüncü ve dördüncü dereceden denklemlerin hâline dair ilk defa teşebbüste bulundu. Bu zatın eserini yazdığı tarihe bakılacak olursa Türk matematikçilerinin Avrupalılardan çok evvel bu sahada araştırmalar yaptıkları anlaşılır. Avrupa'da bu nevi denklemlerle ilk defa ancak 16'ncı yüzyılda İtalyan matematikçileri meşgul oldular Bologna'lı Dal Ferro üçüncü dereceden bir denklemi halle muvaffak oldu. Herhalde İslâm âliminden elimize kalan eserlerde daha 12'nci yüzyılda 3 ve 4'üncü dereceden denklemlerin halledilmiş bulunması, bu yüzyıllar zarfında Sicilya ve Endülüs'e Arapçadan Latinceye mütemadi bir tercüme faaliyetinin görülmesi, nihayet 15'inci yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa matematikçileri arasında da bu tarzda denklemlerin hâline başlanması bu araştırmaların köklerinin yine İslâm âlemi olduğuna hemen hemen şüphe bırakmamaktadır; esasen ilim tarihini Avrupa'ya hasretmeyerek dünya çapında tetkik eden ve medeniyetin yürüyüşünü sürekli bir hat olarak gören birçok yeni matematik tarihçileri de İslâmdan Garba geçen eserlerden ve matematiğin bu suretle inkişafından bahsetmektedirler.

FİZİK: Orta çağda tabiat felsefesi kuran Ebû Bekir Z. Razî aynı zamanda büyük bir fizikçi idi. Kimyada esaslı tetkikleriyle tanınan Cabir ibn Hayyan'ı tamamladı. Fakat Orta-çağda yetişen büyük İslâm fizikçisi İbni Heysem'dir (1557-1629). Garplıların Latinceye tercümelerinden dolayı Alhazen diye tanıdıkları bu zat fizik-

den başka matematik ve felsefe ile de meşgul olmuştur. Işık bahsine âit olan *Kitab-el-menâzır*'ı Latin âleminde uzun müddet otorite olarak kaldı. Roger Bacon ve Vitello ilk tecrübelerini ona borçludurlar. Eskilerin zannettikleri gibi ışığın gözden çıkıp eşyaya giden bir şüâdan olmayıp görmenin eşyadan bize gelen bir ışık ile mümkün olduğunu gösterdi. Bu suretle görme psikolojisi vasıtasıyla şüpheli bir felsefeye ulaştı. Alhazen'in Latinceye yapılmış tercümeleri hakkında Enrico Narducci 1871'de İtalyanca bir eser neşretti. Büyük Garp fizikçilerinin yetişmesinde bu tercümelerin doğrudan doğruya tesiri oldu. Roger Bacon onu üstat diye tanıyordu, fakat bazı noktalarda aşmaya muvaffak oldu. John Peccam'ın *Perspectiva Communis*'i İbni Heysem'in kifayetsiz bir hülâsasından ibaretti. Vitello da şarklı üstadını asla aşmış değildi. Bütün araştırmaları bu İslâm âliminin meşgul olduğu hadiseler hududunu geçmediği gibi, usulüne de hiçbir yenilik getirmemiştir. İbni Heysem'in bir de *Menazil-el-hikme*'si vardır ki, bu eserinde cazibeden, sukut hadiselerinden, havanın kesafetinden bahseder. NewYork Üniversitesi'nden Draper, tekâmül fikrinin ilk rüşeym*lerini İbni Heysem'de bulmaktadır.

IIP VE TABİAT İLİMLERİ: İslâm âleminde bu sadadaki büyük araştırmaların İbni Rıdvan, İbni Zühr, İbni Baytar taraflarından yapıldığını ve nihayet İbni Sinâ'nın *Kanun*'u ile tamamen tedvin* edildiğini görmüştük. Bu eserlerden de mühim bir kısmı Garba geçmiş ve Garp tıbbının ve tabiiyatının inkişafında müessir olmuştur. Bu münasebetle evvelki fasıllarda *Kanun*'un Venedik'te basılmış birçok metinleri ve Latince tercü-

melerinin bahsetmiş olduğum için burada tekrar tafsile girmeyeceğim

IASAVVUF: İslâm âlimlerinin Garba tesiri yalnız matematik ve tabiat ilimlerine münhasır kalmamıştır. Kelâm ve tasavvuf gibi dinî ilimler sahasında da birçok tercümeler, nakiller yapılmış, bazan menşei belli olmayan derin tesirler olmuştur. Bu tesirler meselesi yakın zamanlarda Avrupalı âlimlerin dikkatini çekmeye başladı; ve Orta-çağ hristiyan felsefe ve edebiyatı üzerinde isimli veya isimsiz olarak İslâm tesirleri araştırıldı. Bunlar arasında bilhassa Muhyiddin Arabî'nin Dante üzerindeki tesirini araştıran Madrid Üniversitesi profesörlerinden Miguel Asin Palacios ile¹, Farabî ve İbni Sinâ tercümelerinin Garpta *augustinisme* hareketinin canlanması üzerindeki tesirini tetkik eden Sorbonne profesörlerinden Etiénne Gilson'u zikretmeliyiz. Bunlara bir de yine İspanyol müellifinin Gazalî'den yapılmış isimli ve isimsiz iktibaslara ait tetkiklerini de katmalıdır. Orta-çağ İspanyol mistiklerinden Ramon Marti, *Pugis Fidei* adlı eserinde Gazalî'yi zikretmemek üzere son derecede faydalanmış olduğu gibi, Pascal da bu İspanyol mistiğini zikretmeden birçok iktibaslarda bulunmuştur.

Bu suretle Gazalî'nin dolayısıyla büyük Fransız mütefekkeri Pascal üzerindeki tesiri görülüyor. Ayrıca Muhyiddin Arabî'nin *Esma-el-hüsna* adlı Tanrı'nın doksan dokuz adına âit eseri bir isim ilâvesiyle ve menşei gösterilmeden Reymond Lulle tarafından Latinceye

¹ M. A. Palacios, *La Escatologia musulmana et la Divina Comedia*, 1919, Madrid

nakledilmiştir. Bu nevi araştırmalar ilerliyecek olursa yalnız Garpta Averrèos adıyla çok tanınmış olan İbn-i Rüşd'ün şerhleri ve eserlerine ait tercümeleri değil, daha birçok filozof ve mütasavvıfın Latin âlemine nüfuz etmiş olduğu görülecektir. Bu meselelere ait zikrettiğimiz kaynaklardan başka, bilhassa Salih Zeki'nin *Asar-ı bâkiye* adlı İslâm matematikçileri tarihini, Cantor'un *Geschichte der Mathematik*'i, P. Duhem'in *Le Système du monde depuis Platon jusqu'à Copernic*'i, Aldo Miele'nin *La Science arabe* adlı eserini, Prof. Hüsnü Hamid'in *İslâm riyaziyatında Türklerin mevkiî*'ni zikretmektedir.

*

* *

İslâm âleminin Garpla kültür ve ticaret münasebetine ait de Avrupa'da yeni bazı neşriyat görülüyor. Th. Arnold ve A. Guillaume, 1931'de İslâm hukukunun esasları ve Garba tesirine dair *The Legacy of İslâm*'ı neşrettiler (Oxford). Eser bu mevzuda tesir sahası olarak bilhassa Endülüs ve bütün İspanya'yı, Haçlı seferlerini, Venedik ve Ceneviz'le ticareti ileri sürmekte, bundan başka Avrupalıların İslâmdan güzel sanatlar, edebiyat, manevî ve fikrî hayat, kanunlar, ve kat'î ilimler sahasındaki almış olduğu şeyleri izah etmektedir.

Bu tesirler meselesinin bazı noktaları hakkında daha ileri götürülmüş ve derinleştirilmiş tetkikler de yapılmıştır: D. Campbell, *Arabian medicine and its influence on The Middle Ages* (London) adıyla iki cilt olarak 1926'da neşrettiği büyük eserinde tıp ve tabiat ilimleri sahasındaki tesirleri metinleri karşılaştıracak derecede

derinleştirdi. G. Coedès, *A Propos de l'origine des chiffres arabes* adlı etüdünde² ve G. S. Colin *L'Origine grecque des chiffres de Fez* adlı makalesinde (Journal asiatique 1933) bu tarzda münasebet araştırmaları yapmaktadırlar.

Bazı müellifler de kısmen menfi meticeye varmak üzere Orta-çağ *troubadour* şairleri üzerindeki Arap tesirini araştırdılar; bunlardan L. Ecker, R. Erchmann'ın adlarını zikdedelim. İspanya'da A. Gonzalez Paleucia, Garin efsanesi yani Fransa'daki şekliyle *Chanson de geste* üzerinde İşlâm tesirlerini araştırdı ve müspet neticelere vardı (1933 Al-Andalus mecmuasında).

Edebiyat sahasında tesir araştırılması daha geniş olmuştur. Esasen bu sahada eskiden beri *Binbir gece hikâyeleri*'yle başlayarak, Hâfız, Sadi ve Hayyam'dan geçen birçok tesirler bilinmekte idi. E. Mâle, *Les influences arabes dans l'art-roman* adlı tetkikatında (Revue de Deux - Mondes, 1923) Ahmet Fikri Bey, *L'Art roman du Puy et les influences islamiques* adlı kitabında bunu mimarî ve dekoratif sanatlar sahasına yaydılar. L. Brehier, aynı adla *Journal des Savants*'da 1937'de çıkan bir makalesinde bu eserin bazı noktalarına iştirak etmekle beraber tenkit etti. E. Lambert, *Les Origines de la croisée d'ogive* adlı makalesinde yine İşlâm menşelerini araştırmaktadır.

Vaktiyle bizde neşredildiğini evvelce söylemiş olduğumuz Akyiğitzade Musa'nın ve Mehmet Bey'in ki-

² Bulletin of the school of Oriental studies, London Institution. 1931'de neşredilmiştir

tapları bir taraflı kalmakta idi. Son zamanlarda ilim, edebiyat, san'at, mimarî ve teknik tarihi sahalarında ayrı ayrı tetkiklerle Garphların bu meseleye çok ciddî bir şekilde iştirâk etmeleri İslâm medeniyetinin eski Yunandan büyük esaslar aldığı kadar Garp medeniyetine de birçok şeyler vermiş olduğu ve Akdeniz medeniyetinin sürekli inkişafındaki en mühim halkalardan birini teşkil ettiği hakkındaki esaslı tezimizi gündən güne daha fazla sağlamlaştırmaktadır. Bununla beraber henüz bu tetkiklerin başlangıcında bulunulduğunu da unutmamalıdır: Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki karşılıklı tesirler meselesi henüz oldukça kapalı bir halde bulunduğu gibi, Selçukîler devrindeki Bizans ve Haçlılarla münasebet meselesi de J. Laurent'in *Batı Asyada 1081'e kadar Bizans ve Selçuk Türkleri*, adlı hayli eskimiş olan eseri bir tarafa bırakılacak olursa, derinleştirilmiş değildir. Halâ Ermeni mimarîsinin Selçukîler üzerindeki tesirinden memleketimizde bahsediliyor ve hiç de derinleştirilmeye gitmeden hissî bir münakaşa halinde kalıyor. Halbuki Garpta Strzygowski tarafından vaktiyle ileri sürülmüş olan bu tez, son zamanlarda A. Pope'un neşrettiği seri içerisinde (1943-44) Schröder tarafından şiddetle tenkit edilmektedir. Tarihçilerimizin münakaşaya bu son safhasından başlamaları ve ciddî bir şekilde ilerletmeleri daha doğru olurdu.

Akdeniz medeniyetinin inkişafı veya Yakın Doğu ile Batı'nın münasebeti meselesine bağlı olan kitabımızın mevzuunu sonsuzca uzatmak doğru olmadığı için ilerdeki araştırmaları beklemek üzere burada kitaba nihayet veriyorum.

Bibliyografya

Bu kitabın yazılması için başlıca menba olan kitaplar şunlardır. İkinci derecede mühim olanlar kitabın içinde zikredilmiştir:

Huneyn ibni İshak: *Kitab-ül-felâsife* (Üniversite kütüphanesi, no: 1, 929/082 2)

İbni Nedim: *Kitab-ül-fihrist* (Köprülü kütüphanesi, no: 1134, yazma)

İbni Ebi Useybia: *Uyun-ül-enba' fî tabakat ül-etıbbâ* (iki cilt, 1299/1882, matbuat ül-vehbiye)

İbn-ül-Kıftî: *Kitab-ı ahbar-ül-ulema bi ahbar ül-hükema* (Tarih il-hükema) - vefatı 646 - (bir cilt, 1326, Darülkütüb-ül-hidiviye)

El-Mes'udî: *Kitab üt-tenbih ve'l-işraf*, ed. von Goeje. P 1894 (Buch des Hinweises und d. Einblicks)

Kâtip Çelebi: *Keşf-üz-Zünun* (Mısır ve İstanbul baskıları)

Nufil-bin-Nimetullah bin-Cercis-üt-Trablusî: *Zübdet üs-sehaif fî seyahat-ül-maarif* (Beyrut, 1879)

Seyit Abdullah: *Tarih-ül-felâsife*

- Mehmed Mansur: *İskenderiye kütüphanesi*
Akyiğitzade Musâ: *Avrupa medeniyetinin esasına bir nazar*
Ziya paşa: *Endülüs tarihi*
Ali Kemalî: *Tercüme hakkında düşünceler*, Resimli Ay, 1934
Vakıf kütüphanelerinin fihristleri
Servetifünun koleksiyonu: (Fatih Millet kütüphanesi)
Mustafa Nihat: *100 senelik matbuat tarihi* (Resimli Ay'da neşredilmeğe başlamış ve yarı kalmıştır)
Mustafa Nihat: *Ahmet Vefik Paşa'nın tiyatroları* (Bir cilt halinde)
Ebüzziya Tevfik koleksiyonu
Hüseyin Cahit: *Oğlumun kütüphanesi*
Dün ve Yarın Kütüphanesi
Feth Ali Ahundof'un tiyatroları
Salih Zeki: *Asar-i bakiye ve Kamus-u riyaziyat*
İzmirli İsmail Hakkı: *Felsefe-i İslâmiye tarihi* (taş basma, Darülfünun)
Edebiyat ve ilâhiyat fakültesi mecmualarında makaleler
Hilmi Ziya: *Türk tefekkürü tarihi* (cilt 1 ve 2) 1933 - 1934
Hilmi Ziya: *Türk mistisizmini tetkike giriş* (Tarih cemiye-tinde rapor), Akşam matbaası, 1934
Bursalı Tahir Bey: *Osmanlı müellifleri*, 3 cilt
A. Baumstark: *Geschichte des Syrischen Litteratur*, Bonn, 1922
Emile Bréhier: *Histoire de la philosophie grecque*
M. Matter: *Histoire de l'école d'Alexandrie I* (Alexandrie) (09) = 4: Üniversite kütüphanesi
Diogène de Laërce: *Catalogues*
Aristotelis opera: Berlin (1831 - 1870) 3 ème vol
Traductions de la Renaissance
Index Aristotelicus, 3 ème vol, ed Bonitz
Schwab: *Bibliographie d'Aristote*, 1896 [I (Aristote) (016) = 4] Üniversite kütüphanesi

- Dieterici: *Die Sogenannte theologie des Aristoteles* كتاب الا
ف لرجيا [I (Arist) = 3] Université kütüphanesi
Ross: *Aristote, Payot, Paris, 1930*
Grande Encyclopédie Arabe
Goldziher: *Le dogme et la loi de l'Islam*, trad. par F. Arin,
Paris, 1920
I. G. de Boer: *Geschichte der islamischen Philosophie*,
Stuttgart, 1901
C. Brockelmann: *Geschichte der arabischen Litteratur*, Le-
ipzig, 1909
Lucien Leclerc: *Histoire de la médecine arabe*, Paris 1876
Max Neuberger: *Geschichte der Medizin*, Stuttgart 1911
F. G. Browne: *Arabian medicine* Cambridge, 1920
Encyclopédie de l'Islam (Houtsma) 1908.
G. Bergsträsser: *Hunain Ibn Ishaq, über die syrischen und
arabischen Galen Übersetzungen*, Leipzig 1925.
Heinrich Suter: *Die Mathematiker und Astronomen der
Araber und ihre Werke*, Leipzig. 1900
Meyerhof: *Von Alexandrien nach Bagdad*, Kairo, 1930
Perrier: *Yahya bin-Adi, un philosophe chrétien arabe*
Helmut Ritter und Richard Walzer: *Arabische übersetzun-
gen griechischer aerzte in Stambuler Bibliotheken*, Ber-
lin 1934
Baron Carra de Vaux: *Les Penseurs de l'Islam*, 5 vols
Dugas: *Histoire des théologiens et philosophes musulmans*,
Paris, 1878
Schmölders: *Essai sur les écoles philosophiques chez les
Arabes et notamment sur les doctrines d'Algazzali*, Pa-
ris, 1842
Jourdain: *Recherches critiques sur l'âge et sur l'origine des
traductions latines d'Aristote*
S. Munk: *Mélanges de philosophie juive et arabe* (1857).
Paris, J. Vrin, 1927

- Ludwig Stein: *Die Continuität der Griechische philosophie in der Gedanke der Byzantiner* (Arch für Geschichte der philosophy, 1896)
- Viardot: *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores*
- Wartbourg: *Evolution et structure de la langue française* 1934, Berlin
- F. Wüstenfeld: *Die Übersetzungen Arabische Werke in die Lateinische seit dem XI jahrhundert*, Göttingen, 1877
- Dr. Bonald Campbell: *Arabian medicine and its Influence on the Middle Age*, 2 vols. 1926.
- Moritz Steinschneider: *Die Europäische übersetzungen aus dem Arabischen* (Bis Mitte des 17 Jahrhundert.) 1904
- Gustav Pfanmüller: *Handbuch der Islam - Litteratur*, Berlin, 1923 (İslam felsefesi bibliyografyası: S: 348)
- Heinrich Ritter: *Geschichte der Philosophie*
- P Bouyges: "Bibliothéca arabica scholasticorum", serisinde İbni Rüşd v s. hakkında bir kaç risalesi, Beyrut (Bände: 7-8 - Arabische philosophie)
- Giuseppe Gabrieli: *Manuele di Bibliografia musulmana*, Roma 1916
- Julius Guttman: *Die Philosophie der Judentums*, München, 1933
- M. Morlais: *Histoire de la littérature latine* Paris, 1902
- Gustave Lanson: *Histoire de la littérature française*
- H. Taine: *Histoire de la littérature anglaise*, Hachette 1905
- A Chuquet: *Histoire de la littérature allemande*, 1913 A. Colin
- Valisevsky: *Histoire de la littérature russe*, 1900, Armand - Colin
- Höffding: *Histoire de la philosophie moderne*, 2 vol. trad. en franç

Sözlük

a'sarî: ondalık
akîde: inanılan şey
aksülamel: tepki, tutum
amelî: pratik
âmil: etken
amudî: dikey
ayniyet: özdeşlik

bakiye: geri kalan
bedihî: kanıt ve tanık
 gerekmeyecek derecede
 açık, belli olan
bedî: güzel
bedîyat: estetik
beynelmîlel: milletlerarası

cedel: eytişim, diyalektik
cem: toplama
cenubu şarkî: güney doğu
cesamet: büyüklük

cevami: toplu eserler
ceyb: sinüs
cüz'î: az miktarda

derunî: içten, içe ait
devr-i bâtil: kısır döngü
dikkate şayan: dikkate değer
dılı': kenar

efkâr-ı umumiye: kamuoyu
eshab-ı kehf: yedi uyurlar

fâik: manevî olarak üstünde
olan
filvâki: gerçekten

galebe: üstün gelme, yenme
gayri muayyen: belirli
olmayan

had: denklemi meydana
getiren kısımlardan her
biri

hasbî: karşılıksız

hendese: geometri

heyet-i mecmua: tüm

heyet: astronomi

heyetşinas: astronomi
bilgini

hıfzısıhha: sağlık koruma
bilgisi

ibda': yaratma

içtimâî: toplumsal

ihata: geniş bilgi

ihtidâ: İslâm dinini kabul
etme

ihtisar: özetleme

ikmal: tamamlama, bitirme

iktıfâf: derme, devşirme

ilm-i nücum: gökbilimi

inhiat: güçten düşüş

inkıta: kesilme, arası
kesilme

insicam: tutarlı

insiyak: içgüdü

intiba: izlenim

intihap: seçme

intikal: geçiş

intişar: yayılma, dağılma

istidlâl: tüm dengelim

istihfaf: küçümseme, hafife
alma

istikra: tümevarım

itisaf: doğru yoldan çıkma

itmam: tamamlama

kaim: yerini almak

kalb edilmek: dönüştür-
mek

kanaat: yetinme, kanı

kavs: yay (geometride)

kaziye: teorem

kesir: kesir

küllî: tümel

maada: başka

magrib: batı

mahdut: sınırlı

mahrut: koni

malûm: bilinen

mazbut: derli toplu,
zaptedilmiş, hatırda
tutulmuş

mebhas: araştırma, bilim

mebhut: açılmış, uzun
uzadıya anlatılan

memnu: yasak

memûl: olabilir, umulur

mensur: düzyazı

merbut: bağlı

mev'ud: vaat olunmuş

mevalid: mevcutlar,
doğulan yerler

mevzî: bir yere mahsus
olan

mezc: karıştırma, katma

mezkûr: adı geçmiş

muadele: denklem

mucit: icat eden

mudil: güç, çetin

mufasssal: kapsamlı

muhaceret: göç

muhakkirane: tahkir eder
halde
muharrir: yazar
muhit: çevre
muhtasar: kısaltılmış
muhtelif: karma
mukallit: taklitçi
muktebes: alınan,
faydalanılan
murabahacılık: tefecilik
musâdif: rastgelen,
rastlayan
mutavassıt: aracı
muvasalat: varma, ulaşma
muvasele: vesile
mücerret: soyut
müdekkik: titiz, dikkatli
müellif: yazar
mülhalk: bağlı, eklenmiş,
katılmış
mümas: (trigonometride)
tanget, (geometride)
teğet
mümtaz: seçkin
münazaa: anlaşmazlık
münevver: aydın
münezzeh: arınmış
münferit: yalnız, tek
münharif: (geometride)
dörtgen
münhasıran: özellikle
müptezel: değersiz, bol ve
ucuz
müseddes: altıgen
müsellesat: trigonometri
mütalaa: bir işi etrafli ve
iyice düşünme

mütebahhir: bilgisi deniz
gibiengin olan
müteharrik: hareketli,
hareket eden
mütemadî: sürekli
mütenahî: sona eren
mütenevvi: çeşit çeşit
müverrih: tarihçi
müşahede: gözlem
müşahhas: somut
müşkül: güç
müşkülpesent: zor beğenir
müşrik: Tanrı'ya ortak
koşan

nakletmek: çevirme
anlamına
nâkullik: aktarmacılık
nakzetmek: karşıt olmak
nazarı itibar: göz önüne
almak
naziri: benzeri
nebatat: botanik
neseb: soy
nevfelâtunî: Yeni
Eflâtunculuk
nihâî: son, sonuncu
nücum: yıldızlar
nücumperest: yıldızlara
tapan

remzî: simgesel
riyazî: matematikçi
riyaziyat: matematik bilgisi
riyaziye: matematikle ilgili
rüşeym: embriyon

sâlik: bir yolda giden
satih: yüzey
sırrî: mistik
simyager: simyacı
sulb: katı
suret: dıştan görünen şekil
surî: görünürde olan

şakird: öğrenci
şarih: şerheden
şümül: içine alma,
kaplama

ta'lik: Arap harfleriyle bir
vazı şekli
tâbi: bağlı tadad: sayma
birer birer söyleme
tadil: değiştirme,
doğrulama
tafsil etmek: ayrıntılarıyla
vermek

takrib: yaklaştırma
tali': kısmet, talih
tali: ikinci derecede
tard etmek: kovma,
çıkarma, sürme
tarh: çıkartma
tatbikî: uygulama suretiyle
tecdit: yenileme
tedvin: kitap yapma
tehacüm: üşüşme, birlikte
hacum etme
tekâmül: evrim
telakkî: anlayış
telfik: birleştirme
telhis: özetleme

telmih: örtülü söyleme
temekkün: yerleşme
temerküz: merkez tutma,
toplanma
tenakuz: zıtlık
tenasüb: orantı
tenevvu: çeşit çeşit
tercümei hal: yaşam
öyküsü
tereddi: soysuzlaşma
tesamuh: hoşgörü
teşmil: yayma
tettebbuat: bir konuyu
ayrıntılı inceleme
tevdi: bırakma
teveccüh; yönelme
teyit: doğrulama
(kesinleştirme)
teşmil: genişletme
teşrih: otopsi

uhrevî: ahirete ait
üstûre: mitoloji

vasi: geniş, bol
veche: tarz, üslup
vekayiname: olaylar kitabı,
kronoloji cetveli
veter: hipotenüs
(geometride) giriş
vuzuh: açık, anlaşılır olma
zaviye: açı
zill: gölge (Tanrı'nın
gölgesi), koruma

İçindekiler

Önsöz	5
Giriş	9
I Eski yunan uyanışının kaynakları	19
II Uygur türk uyanışının kaynakları	25
III İskenderiye kütüphanesi	34
IV İskenderiye'den Bağdat'a	43
V Süryani mütercimleri	57
VI İskenderiye mektebinin yerini değiştirmesi	70
VII Aktakya ve harran medreseleri	77
VIII Bağdat'ta tercüme ve ilim	86
IX Mısır'da tercüme ve ilim	114
X Mağrip'te tercüme ve şerh	120
XI İslâm Medeniyetinde tercüme edilen eserler	128
XII Tercümenin büyük eseri	167

XIII Tercümeninn durması, ilim yolunun değişmesi	183
XIV Latin âleminde tercüme ve nakil	204
XI İslâm medeniyetinin garba tesiri	215
XVI Garp orta zamanında tercüme ve tenkit	224
XVII İslâm medeniyetinden garba geçen eserler	240
XVIII Orta zamanda garbın tanıdığı islâm âlimleri	269
XIX Rönesans	285
XX Millî uyanışlarda tercümenin rolü	294
XXI Osmanlılar devrinde tercüme	308
XXII Tanzimat'tan sonra garp tercümeleri	325
Türkiye'de yeni tercüme faaliyeti	351
İslâmdan garba geçen ilim araştırmaları	355
Bibliyografya	369
Sözlük	373
İçindekiler	377

Ord Prof.
HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi

Tanzimattan sonraki düşünce akımlarının
ansiklopedik dökümü

8. BASKI

İslâm düşüncesi

Yunan düşüncesiyle Batı düşüncesi
arasındaki büyük bağlantının
ayrıntılı öyküsü

3 BASKI

İslam felsefesi

Eski Yunan'dan çağdaş
düşünceye doğru İslam felsefesinin
kaynakları ve etkileri

6 BASKI

BUTUN KİTAPÇILARDA

Dizgi ve sayfa düzeni:
YAZIEVİ-TASARIM/YAPIM

Baskı, cilt:
KURİİŞ MATBAACILIK

ŞUBAT, 2007

ULKEN YAYINLARI
Cumhuriyet Cad 361/11, Harbiye-İstanbul
(0212) 248 10 49